

ISSN 1407 – 2157

LATVIJAS UNIVERSITĀTES ZINĀTNISKIE RAKSTI
ACTA UNIVERSITATIS LATVIENSIS

**BALTU
FILOLOĢIJA**

IX

2000

UNIVERSITY OF LATVIA
Faculty of Philology
Chair of Baltic Languages

BALTU FILOLOGIJA

IX

Papers on Baltic Linguistics

Acta Universitatis Latviensis
Volumen 625

Riga 2000

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra

BALTU FILOLOĢIJA

IX

Raksti baltu valodniecībā

LU Zinātniskie raksti
625. sējums

Rīga 2000

BALTU FILOLOĢIJA

Redaktors / Editor

Pēteris Vanags
Latvijas Universitāte

Redaktora vietniece / Associate Editor

Lidija Leikuma
Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Saulius Ambrazas
Lietuvių kalbos institutas

Benita Laumane
Liepājas Pedagoģijas akadēmija

Alfred Bammesberger
Katholische Universität Eichstätt

Dace Markus
Latvijas Universitāte

Antons Breidaks
Daugavpils Pedagoģiskā universitāte

William R. Schmalstieg
Pennsylvania State University

Pietro U. Dini
Università degli Studi di Pisa

Wojciech Smoczyński
Uniwersytet Jagielloński

Trevor G. Fennell
Flinders University of South Australia

Bonifacas Stundžia
Vilniaus universitetas

Inta Freimane
Latvijas Universitāte

Lembit Vaba
*Eesti keele instituut,
Tampereen yliopisto*

Baiba Kangere
Stockholms universitetet

Jānis Valdmanis
Latvijas Universitāte

Simas Karaliūnas
Vytauto Didžiojo universitetas

Steven Young
*University of Maryland,
Baltimore County*

Redakcijas adrese / Editorial Address:

Baltu valodu katedra
Filoloģijas fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4A
Rīga, LV-1050, Latvija
e-pasts: bm@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2000

ADVERBU TRANSPOZĪCIJA UN TO EVOLŪCIJA KRIEVU UN LATVIEŠU VALODĀ KONTRASTĪVĀ ASPEKTĀ

Irina DIMANTE
(LU Slāvu filoloģijas nodaļa)

Ikviens zinātniskais pētījums atkal un atkal pierāda visiem zināmu patiesību: lai izprastu tagadni un spētu paredzēt nākotnes procesus, mums jāizzina pagātne. Pieteiktā temata kontekstā varētu precizēt – lai izprastu adverbu konversiju un to tālāku evolūciju, vispirms uzmanība būtu pievēršama adverbu cilmei.

Pirmo reizi adverbi kā patstāvīgas vārdšķiras vārdi tika izdalīti jau antīkajās gramatikās. Aleksandrijas skolas gramātiķis Trāķijas Dionīsijs un vēlāk arī Romas gramātiķi apstākļa vārdu raksturojuši kā verba “apzīmētāju” (gr. *epirrhrēma*, lat. *adverbium* – ‘pie verba esošs’). Eiropas gramatikas šo terminu pārņēmušas no latīņiem [1; 323]. Kaut arī etimoloģiskā nozīme pilnībā nesniedz šīs kategorijas funkcionālo raksturojumu, tomēr grieķu kalks nostiprinājies arī slāvu valodās, sal.: bulg. *наречие*, ukr. *прислівник*, baltkr. *прыслоуе*, čehu *prislovce*, poļu *przysłówek*. Arī senkrievu *нарѣчїе* rāda tiešu saistību ar grieķu terminu (gr. *rhēma* – ‘vārds’, ‘runa’, ‘darbības vārds’) [2; 1, 558]. Latviešu valodniecībā blakus terminam *adverbs* tiek lietots arī latviskais *apstākļa vārds* (Stērstu Andreja ieteikums [3; 1, 74]), kas norāda uz šīs vārdšķiras vārdu sintaktisko funkciju.

Tā kā valodniecībā pastāv uzskatu dažādība, un jautājums par vārdšķiru būtību ir viens no valodniecības “mūžīgajiem” jautājumiem, tad arī adverbu problēma izsenis ir nozīmīgs zinātnisko diskusiju objekts. Valodniecībā rodami ļoti atšķirīgi viedokļi šī jautājuma risināšanā. F. Buslajevs un F. Miklošičs apstākļa vārdu neuzskata par īpaši nozīmīgu vārdšķiru. Adverbu raksturošanai viņi ir izvēlējušies sintaktisko kritēriju. Sintaktisko principu apstākļu vārdu izpētē pamatā izmantojuši arī tādi izcili valodnieki kā K. Aksakovs, A. Potebņa, A. Peškovskis, A. Šamatovs, A. Riftins u.c. Fortunatova skola sintaktiskajam aspektam pretstata morfoloģisko kritēriju [1; 323]. Mūsdienu valodniecībā iezīmējas vairākas nozīmīgas pieejas vārdšķiru izdalīšanā: semantiskā, morfoloģiskā, sintaktiskā un pat intuitīvā. Protams, tās valodnieku darbos reti sastopamas “tīrā veidā”. Uzskatu un pieeju daudzveidība var radīt grūtības, raksturojot leksēmas un nosakot to piederību kādai leksiski gramatiskai vārdu klasei. Adverbu gadījumā šo problēmu vēl saasina apstākļa vārdu

leksiskā un formālā daudzveidība. Tā, piemēram, daļa adverbu tiek raksturoti kā *stāvokļa adverbji*, daļa – kā *pusprievārdji*, vēl citi – kā *vietniekvārdi* [4, 5, 6]. Raksts izstrādāts, vadoties pēc "Lingvistiskajā enciklopēdiskajā vārdnīcā" (Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990) ievietotā šķirkļa, kurā koncentrētā formā sniegts mūsdienu valodniecībā dominējošais viedoklis par adverbu dabu, raksturotas adverbu morfoloģiskās pazīmes, vārddarināšanas struktūra, leksiskās nozīmes un sintaktiskās funkcijas. Tātad – adverbji ir "leksiski gramatiska nelokāma vārdšķira, kas izsaka darbības, īpašības vai priekšmeta pazīmi un kas teikumā veic apstākļa, apzīmētāja, retāk – izteicēja sintaktisko funkciju" [1; 322–323].

Apstākļa vārdu leksiski gramatiskā daudzveidība paver plašas to veidošanās, funkcionēšanas un attīstības izpētes iespējas. Taču aptvert visus adverbus – gan nesenā pagātnē izzudušos, gan citās vārdšķirās pārgājušos un joprojām lingvistiskajā aprītē esošos – nebūt nav viegls uzdevums. Tādēļ ir saprotams, kāpēc mūsdienu valodniecībā (latviešu, krievu) ir maz pētījumu, kuros apstākļa vārds būtu analizēts sinhronā vai diahronā aspektā.

Detalizēts un vispusīgs adverbu kā gramatiskas kategorijas teorētisks raksturojums atrodams (gan latviešu, gan krievu valodas) akadēmisko gramatiku izdevumos, kā arī tādu plaši pazīstamu valodnieku kā J. Endzelīna [7] un V. Vinogradova [4] pētījumos. Krievu valodas adverbu veidošanās un vēstures jautājumiem mūsdienās pievērsušies A. Koņeveckis [8] un N. Čurmajeva [9]. V. Ivanova krievu valodas vēstures mācību grāmatā, kas vairākus gadu desmitus augstskolās izmantota kā studiju pamatlīdzeklis, jautājumam par adverbu veidošanos atvēlētas tikai 2 lappuses [10; 366–367]. Savukārt K. Gorškovas un G. Haburgajeva augstskolu mācību līdzeklī "Krievu valodas vēsturiskā gramatika" par apstākļa vārdiem vispār netiek runāts (iespējams gan tāpēc, ka šīs grāmatas autori nav vēlējušies atkārtot G. Haburgajeva redakcijā izstrādātajā senslāvu valodas mācību līdzeklī ievietoto plašo adverbu aprakstu, tomēr tas situāciju nemaina) [11], [12; 332–365]. Atsevišķi adverbu veidošanās jautājumi un daži aspekti, kas saistīti ar adverbu pāreju palīgvārdos, apskatīti J. Kaļečicas [13], O. Kima [14], E. Čerkasovas [15] monogrāfijās.

Latviešu valodas adverbu cilme raksturota atsevišķās M. Rudzītes darba "Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas lekciju konspekti" nodalījās [16]. A. Ozols "Latviešu tautasdziesmu valodā"

dod ieskatu adverbācijas problēmā [17]. Mūsdienu latviešu valodas apstākļa vārdu analīze sniegta E. Soidas darbā "Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā" [18]. Adverbi prievārdu cilmes kontekstā aplūkoti D. Nītiņas monogrāfijā "Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā" [19]. Daži adverbu semantikas un funkciju jautājumi skarti arī citu valodnieku darbos, piemēram, M. Arājas [20], T. Gļebskas [21], D. Demidova [22] u.c. pētījumos [23]. Lai arī minēto pētījumu nozīme adverbu izpētē nav noliedzama, tomēr jāatzīmē, ka jautājumā par apstākļa vārdu veidošanos un attīstību vēl ir daudz neizpētīta materiāla. Tas izskaidrojams vispirms jau ar šīs vārdšķiras semantisko un gramatisko specifiku, vārdu nevienmērīgo sastāvu un daudzpusīgām savstarpējām atbilstībām ar citu vārdšķiru vārdiem. Izprotot adverbu veidošanās procesu, adverbu funkcionālās īpatnības un attīstības iespējas, varēsim pietuvoties arī valodas pilnveidošanās mehānismam, varēsim prognozēt valodas attīstības tendences, paredzēt jaunu parādību rašanos.

Mūsdienu valodniecībā reizēm nākas sastapties ar uzskatu, ka apstākļa vārdi ir otršķirīga kategorija, jo vairumā gadījumu ir pārāk skaidri redzama to saistība ar citu vārdšķiru vārdiem. Fakts, ka daudzi adverbi ir cēlušies no citu vārdšķiru vārdiem, ir acīm redzams un nenoliedzams. Tas arī izskaidro apstākļa vārdu daudzveidību. Tomēr indoeiropiešu valodu materiāls ļauj domāt un mūsdienu valodnieciskie pētījumi apstiprina, ka senāko, zudušo adverbu cilme iesniedzas periodā, kad indoeiropiešu pirmvalodā vēl nebija attīstīta fleksiju sistēma (sk. A. Koņeveckā pētījumus [8]).

Tādējādi zināmu interesi var izraisīt adverbālo leksiski gramatisko pazīmju izveidošanās, pētot radniecīgu valodu (kādas ir slāvu un baltu valodas) materiālu. Tas ļautu izdalīt attīstības procesa kopīgās tipoloģiskās iezīmes (piemēram, identisku nozīmju un gramatisko kategoriju rašanos) kādā konkrētā valodas vēsturiskās attīstības periodā; ļautu noskaidrot un rekonstruēt iztrūkstošos evolūcijas posmus; ļautu izsekot leksiski semantisko līgdu izveidošanās gaitai.

Līdz ar to krievu valodas adverbu transpozīcija un transpozīcijas rezultātā radušos vārdu jeb transpozītu evolūcija ir interesants, nepietiekami izziņāts lingvistiskās izpētes objekts gan vēsturiskajā, gan mūsdienu valodniecībā.

Ar vārdu *evolūcija* šeit jāsaprot transpozīcijai pakļauto vārdu leksiski gramatisko pazīmju maiņa, respektīvi, vārdformas pāreja

morfēmas kategorijā. Evolūcija ir cieši saistīta ar transpozīciju, tomēr tie nav uzskatāmi par ekvivalentiem jeb līdzvērtīgiem procesiem.

TRANSPOZĪCIJAS PROBLĒMA VĀRDŠĶIRU LĪMENĪ

Valodniecībai kā zinātnes nozarei ir samērā sena attīstības vēsture, un daudzas parādības tiek pētītas, vadoties pēc vēsturiski tradicionāliem priekšstatiem. Tajā pašā laikā atsevišķi procesi valodā joprojām nav aprakstīti pietiekami skaidri un precīzi. Tas bieži vien ir zinātnisko diskusiju rašanās cēlonis. Nepietiekami izpētīto parādību skaitā iekļaujama arī transpozīcija.

Transpozīcijas jēdziens ir skatāms kopsakarā ar tādiem jēdzieniem kā *valoda darbībā*, *procesā* un *valodas attīstība*. Tikai ņemot vērā vārdu veidošanās un pārveidošanās mehānismu, ir iespējams skaidrot daudzas kopsakarības un pretrunas fonētikā, morfoloģijā un sintaksē, jo transpozīcijā tiek iesaistīti un savstarpēji mijiedarbojas dažādi valodas līmeņi. Transpozīcija ir ļoti sarežģīts valodas mehānisms. Tomēr – “lai arī cik sarežģīti būtu transpozīcijas paņēmieni, tieši tie pamato kategoriju esamību valodā” [24]. Transpozīcijas rezultātā viena un tā pati semantēma var pāriet no viena valodas līmeņa citā, tādā veidā paplašinot valodas sintaktiskās iespējas, palīdzot arvien precīzāk formulēt domu un padarot valodu vijīgāku un izteismīgāku.

O. Ahmanovas izstrādātajā vārdnīcā ir skaidroti aptuveni septiņi tūkstoši terminu, kas līdz pat šim brīdim tiek lietoti lingvistiskajās monogrāfijās. Ietvertie termini atspoguļo lingvistikas metavalodas lielo dažādību. Termina *transpozīcija* definējumā vispirms pievērsta uzmanību valodas zīmes sintaktiskās funkcijas analīzei. Ir atzīmēts, ka zinātnē, raksturojot sintaktisko funkciju izmaiņas, bieži vien pieļaujams tradicionālais skaidrojums – transpozīcija ir “vienas vārdšķiras pāreja citas vārdšķiras kategorijā”. O. Ahmanova dod arī norādi skatīt šķirkli *hipostāze* [25; 100, 480].

Transpozīcija vārdšķiru līmenī jau izsenis aprakstīta valodnieku pētījumos. Piemēram, īpašības vārda lietojumu lietvārda nozīmē ir aprakstījis N. Grečs [26]. Tomēr terminu *transpozīcija* lingvistikā sāka lietot nedaudz vēlāk. Līdz tam gramatikas tradīciju iespaidā transpozīciju vārdšķiru līmenī uzskatīja par “vienas vārdšķiras vārdu pāreju citā vārdšķirā”. Iespējams, ka termins “transpozīcija” tika piedāvāts kā sinonīms skaidrojumam “vienas vārdšķiras vārdu

pārejai citā vārdšķirā", jo tie abi piedāvāja vienu un to pašu pieeju materiāla analīzē [25; 100].

A. Šahmatovs, kurš daudz detalizētāk aprakstījis vārdšķiru maiņas gadījumus, ieviesa valodniecībā terminus *substantivācija*, *adjektivācija*, *verbalizācija*, *pronominalizācija*, *adverbācija*, *konjunkcionalizācija* (respektīvi, pāreja saikļu kategorijā). Šie termini gramatikās nostiprinās 20. gadsimta 40. gados [27].

A. Peškovskis transpozīciju skaidro, izmantojot tradicionālo terminoloģiju: "Pāreja no vienas vārdšķiras citā notiek iekšējo skaņu pārmaiņu un asociatīvas vārda nozīmes maiņas rezultātā" [28].

Savam laikam jaunu, plašāku vārdšķiru piederības maiņas jautājuma skaidrojumu sniedz A. Bedņakovs. Viņš apskatāmās problēmas lokā iekļauj arī tos gadījumus, kas atklāj dažādas "pārejas" iespējas vienas vārdšķiras robežās. Piemēram, iespējamās izmaiņas to lietvārdu sistēmā, kas apzīmē dzīvas būtnes un kas apzīmē nedzīvus priekšmetus, vai arī – sugas vārdu un īpašvārdu apzīmējumus u. tml. [29].

Daudz vārdšķiru piederības maiņas gadījumu ir apskatījis akadēmiķis V. Vinogradovs. Pētot šo problēmu, viņš uzmanību veltījis vārda morfoloģiskajam sastāvam. Tas savukārt noteicis termina *homonīmija* lietojumu atbilstoši gramatiskajai tradīcijai. Pirms V. Vinogradova pētījumiem transpozīcija netika saistīta ar vārda morfoloģiskās struktūras īpatnībām [30].

20. gadsimta 40. – 50. gados parādījās pētījumi, kuros aplūkoti konkrēti transpozīcijas jautājumi; aprakstīts vārdšķiru maiņas process, vārda pāreja citā vārdšķirā tika skaidrota kā kategorialās vārda nozīmes izmaiņas.

Pirmo reizi transpozīcijas teorija vispusīgi ir izklāstīta Š. Ballī pētījumos. Viņš piedāvā arī pašu terminu. Atsevišķus transpozīcijas aspektus aprakstījuši O. Jespersens, A. Sešē, A. Frēms, L. Tenjērs [1; 519].

Tomēr ne vienmēr ir tikusi atzīta vārdšķiru piederības maiņas problēmas aktualitāte un pat tās esamība. Šīs problēmas noliegums pamatojams ar milzīgu izpētes materiāla apjomu un pastāvošajām šaubām par problēmas lingvistisko korektumu [13; 10], [14; 8]. Šādas šaubas, iespējams, radās ne tikai tādēļ, ka daudzus atlasītā materiāla faktus nevarēja ietilpināt vārdšķiru klasifikācijā, bet arī tāpēc, ka termina *pāreja* izpratne tika vienkāršota. Tā izveidojās labvēlīga augsne, lai tiktu izvērtēta tradicionālā "vārdšķiru maiņas" teorija un lai ieviestu terminu *transpozīcija*. Taču arī transpozīcijas izpratnē viedokļi nesaskan: problēma nav kļuvusi mazāk sarežģīta

un joprojām nav vienotu uzdevumu problēmas izpētē. Līdz ar to daži autori kā risinājumu piedāvā vispārīgus secinājumus, kas gūti, analizējot atsevišķus gadījumus. Tas noved gan pie pašas parādības, gan pie termina *transpozīcija* pretrunīga skaidrojuma. Ir skaidri redzams, ka transpozīcija un ar to cieši saistīto parādību daudzveidība un daudzpusība ir radījusi pretrunīgu terminoloģiju: *netiešā derivācija* (N. Arutjunova), *derivācija ar nulles morfēmu* (Dž. Marčands, V. Lopatins), *sintaktiskā derivācija* (J. Kurilovičs), *leksiski gramatiskā substitūcija* (M. Lūkins), *transformācija* (V. Migirins), *translācija* (L. Tenjers), *implicitā vārdveidošana* (V. Fleišners) u.c. [31]. Piemēram, O. Ahmanovas vārdnīcā terminam *transpozīcija* līdzvērtīgo grupā tiek doti arī tādi termini kā *hipostāze*, *metabāze*, *metatēze* [25; 100, 230–231, 480]. Terminoloģiskā neprecizitāte rada nopietnas grūtības, apkopojot un analizējot daudzveidīgo pētījumu klāstu un veicot tālākus teorētiskos pētījumus. Skaidrības labad gan jāsaaka – transpozīcijas problēma nebūt nav jauna problēma. Un terminu dažādība un nepastāvīgums vienmēr ir traucējis lingvistisko parādību izpratni.

Ar šo terminoloģisko neviennozīmību skaidrojamas esošās un iespējamās viedokļu atšķirības gan transpozīcijas jēdziena, gan pašas parādības analizē.

Bieži vien tieši atšķirības uzskatos izraisa zinātniskas diskusijas. Mūsdienu krievu valodas akadēmiskajā gramatikā (1970. gada un 1982. gada izdevumos) transpozīcija aprakstīta detalizēti un pamatīgi. Bet tās raksturojums ievietots dažādās nodaļās, tāpēc transpozīcija abos publicētajos variantos skaidrota no zināmā mēra atšķirīgām pozīcijām [32], [33].

Pēdējā laikā lingvistisko pētījumu centrā ir ne tikai jautājumi, kas skar derivācijas un transpozīcijas saiknes, bet arī pats vārdšķiru piederības maiņas process. Aprakstot transpozīciju, tiek analizēti tādi procesi kā substantivācija, adverbācija, pronominalizācija, adjektivācija. Lingvistiskajā literatūrā minēti šo parādību galvenie tipi un raksturota to daudzveidība, taču faktu materiāla analīze joprojām ir nepilnīga un pamatproblēmas teorētisks risinājums netiek piedāvāts.

Jāatzīmē, ka transpozīcijas jēdziena skaidrojumā lingvistiskajā literatūrā nav viennozīmīgu atbilžu. Tas skaidrojams gan ar pētāmās parādības sarežģītību un universālumu, gan ar valodnieku dažādiem viedokļiem šī termina izpratnē. Tādēļ par atskaites punktu šī termina izpratnē būtu vēlams pieņemt lingvistiskajā

enciklopēdiskajā vārdnīcā ietvertu skaidrojumu, kas uzrāda mūsdienu valodniecībā dominējošo izpratni un atbilst kvalificētu speciālistu izvirzītajām prasībām [1; 519]. Minētajā vārdnīcā *transpozīcija* definēta kā vienas vārda gramatiskās formas izmantojums citas paradigmātiskās rindas vārdu formas funkcijā. Semantiski abas formas var saglabāt kopīgu nozīmi, bet var notikt arī nozīmes izmaiņas (gandrīz vienmēr – nozīmes sašaurināšanās).

Transpozīcijas jēdzienu var skaidrot plašākā un šaurākā aspektā. Pirmajā gadījumā ar transpozīciju saprot – **vārda formas pārnese uz citu formu**, piemēram, vienas laika formas lietojumu citas vietā, vienas izteiksmes aizstāšanu ar citu izteiksmi u.c. gadījumus. Šo termina skaidrojumu lieto, raksturojot arī "metaforas vai citus leksiskos pārneseus" [1; 519].

Šaurākā nozīmē *transpozīcija* (jeb funkcionālā transpozīcija) ir "**vārda (vai vārda saknes) pāriešana citā vārdšķirā vai šī vārda lietojums citas vārdšķiras vārda funkcijā**" Šajā definējumā tiek šķirti divi transpozīcijas posmi: 1) "nepilnā jeb sintaktiskā" transpozīcija, kad "tiek mainīta elementa sintaktiskā funkcija, nemainoties vārdšķiriskajai piederībai" [1; 519], šādai transpozīcijai ir pakļautas vārdformas (*tēvs – tēva māja, дом отца*), palīgvārdi u.c. valodas vienības; 2) "pilnā jeb morfoloģiskā" transpozīcija, kuras rezultātā rodas jauns citas vārdšķiras vārds. Šādas transpozīcijas paņēmieni ir afiksācija un konversija. Tā kā vārdnīcā tiek uzsvērts, ka "morfoloģiskā un sintaktiskā konversija transpozīcijas gadījumos ir viena no sarežģītākajām lingvistiskās analīzes problēmām" tad problēmas risinājumam tiek piedāvāts arī jēdziena *derivatīvā konversija* skaidrojums.

Derivatīvā konversija lingvistiskajā enciklopēdiskajā vārdnīcā tiek skaidrota kā "vārddarināšanas veids, kurā netiek izmantoti speciālie vārdveidojošie afiksi; kā transpozīcijas paveids, kura rezultātā pāreja citā vārdšķirā notiek, materiāli neizmainot vārda formu (vai tā pamatu)" [1; 235]. Blakus krievu un vācu valodas piemēriem vārdnīcas šķirklī doti arī angļu valodas piemēri. Tāpat tiek apgalvots, ka konversija sastopama dažādās pasaules valodās un vērojama liela tās tipoloģiskā daudzveidība. Tas tikai pierāda faktu, ka konversijas izplatība citās valodās nav mazāka, nekā tas ir krievu valodā (sal. vācu *leben* 'dzīvot' un *das Leben* 'dzīve', angļu *salt* 'sāls' un *to salt* 'sālīt' u.c.). Par derivatīvo līdzekli konversijas gadījumos uzskatāma morfoloģiskā paradigma, t.i., "paradigmas un paradigmu veidojošo galotņu morfēmu spēja pārnese kādas vārdšķiras nozīmi". Iegūstot jaunu sintaktisko funkciju, vārds tiek

lietots attiecīgi citā sintaktiskajā pozīcijā un iegūst jaunus morfoloģiskos rādītājus. Tādējādi konversija nereti tiek traktēta kā morfoloģiski sintaktisks vārddarināšanas paņēmieni [1; 235]. Tāpat kā terminu *transpozīcija*, arī terminu *konversija* var skaidrot plašāk un šaurāk. Pirmajā gadījumā ieteikts salīdzināt pamatvārda un konversijas rezultātā izveidojušās vārda saknes sakritību, otrajā – ar konversiju saprot tikai pilnīgu vārdformu sakritību [1; 235]. Ņemot vērā apstākļa vārdu morfoloģiskās īpatnības, gadījumos, kad adverbī pāriet palīgvārdu kategorijā, izplatītāka ir tieši otrās, t.i., šaurākās, konversijas izpratnes izmantošana.

Identās un līdzīgās konversijas gadījumos daži lingvisti skaidro kā vārdeidošanu ar nulles morfēmu [1; 235].

Dažādu vārdšķiru transpozīcijas iespējas krievu valodā atšķiras, jo transpozīcija ir cieši saistīta ar kādas semantiskas vārdu klases semantiski funkcionālajām īpašībām. Jo bagātāka ir vārdšķiras nozīmju, funkciju un formu sistēma, jo plašākas ir transpozīcijas iespējas. Krievu valodā transpozīcijai visvairāk ir pakļauti lietvārdi, īpašības vārdi, apstākļa vārdi, darbības vārdi un darbības vārda formas (lokāmie un nelokāmie divdabji). Raksturīgi ir tas, ka šo vārdšķiru kategorialās nozīmes un sintaktiskās funkcijas segmentētas ne tikai ar sintaktisko novietojumu, bet zināmā mērā arī morfoloģiski. Semantikas, funkcionālā lietojuma un formu nabadzības dēļ transpozīcijas iespējas var būt minimālas vai pilnībā tiek izslēgtas. Atsevišķām vārdu klasēm ir nepietiekams to īpašību skaits, lai vārdi spētu "pārraut" saites ar savu vārdšķiru un pārietu citā. No šī fakta izriet, ka ir nepieciešami vārdu semantiskās struktūras pētījumi, kas saistāmi ar transpozīcijas parādību. No šī pētāmo jautājumu loka savukārt izriet nākamā problēma tieši kuras vārdšķiras ir spējīgas saistīties transpozīcijā. Krievu valodā, piemēram, substantivācijai pakļauti īpašības vārdi un lokāmie divdabji (*ванная, столовая; трудящиеся, учащиеся, мороженое*). Transpozīcijā iekļaujoties vietniekvārdiem, radušies daži saikļi. Par apstākļa vārdiem transpozīcijas ceļā pamatā pārveidojušās prievārdiski nominālās konstrukcijas, dažas lietvārda formas (piemēram, instrumentāla forma krievu valodā un lokatīvs latviešu valodā joprojām ir bāze adverbu izveidei). Savukārt adverbī gan latviešu, gan krievu valodā pāriet palīgvārdos.

Kādi gan rezultāti sagaidāmi, turpinot transpozīcijas problēmas izpēti? Tā kā šajos pētījumos galvenā vērība veltīta leksiski gramatisko kategoriju izpētei, tad būtu iespējams pārskatīt tradicionālo vārdšķiru klasifikāciju. Pētnieki gan pagaidām šo

uzdevumu neizvirza par primāro. No otras puses, transpozīcija var izvirzīt gramatiskās homonīmijas problēmu, jo vērojama vienu un to pašu materiālo rādītāju pēctecība dažādu vārdšķiru vārdos. Taču zinātnieki nevar vienoties šīs problēmas risinājumā: tie, kas neatzīst gramatiskās homonīmijas esamību, pamatoti norāda, ka pastāv tikai pamatvārda un transpozīta saknes morfēmas un vārdu semantiskā līdzība [1; 235]. Tādā gadījumā ir aktuāls jautājums par kādu īpašu transpozitīvās homonīmijas paveidu. Bez tam transpozīcijas problēma, kā jau tas tika norādīts iepriekš, kārtējo reizi aktualizē viennozīmīgas terminoloģijas lietojuma nepieciešamību.

Vārdšķiru transpozīcijas tālāka izpēte būtu veicama divos virzienos: jau esošo valodas faktu teorētiskā pārskatīšanā, par pamatu ņemot mūsdienu lingvistisko zinātņu sasniegumus; un to valodas dziļo procesu izpētē, kas saistīti ar konkrētās leksiski gramatiskās vārda klases specifiku.

Kā tas jau iepriekš tika atzīmēts, gan adverbji, gan adverbju transpozīcijas iespējas var būt interesants izpētes objekts. Šajā darbā, un to jau nosaka arī pieteiktais temats, īsumā tiks aplūkoti atsevišķu krievu un latviešu valodas lokāli temporālo apstākļa vārdu pāriešanas gadījumi palīgvārdšķiru vārdu grupā un to tālāka evolūcija.

EVOLŪCIJAS PROCESI

Adverbju transpozīcija, ar ko saprotam adverbju pāreju palīgvārdšķiru vārdu grupā, radušies komunikācijas procesa rezultātā, t.i., kā vēsturiska nepieciešamība ar valodas palīdzību attēlot tos īstenības faktus, kas prasīja piešķirt citu jēgu valodā jau esošajiem elementiem, vispārinot vai konkretizējot tos un atklājot šo elementu nozīmi daudz augstākā abstrakcijas pakāpē. No adverbjiem radušās palīgvārdšķiru leksēmas teikumam vai vārdu savienojumam piešķir zināmu papildnokrāsu (galvenokārt precizējošu vai konkretizējošu) un sekmēja jaunu gramatisko un sintaktisko attieksmju veidošanos, tādējādi pilnveidojot valodas gramatisko uzbūvi. Līdz ar to valodā esošos elementus (adverbjus) sāka lietot jaunā kvalitātē, vienlaicīgi parādot izmaiņas domāšanā un attiecīgi – īstenības uztverē.

Tā daļa adverbju (pronominālie, respektīvi, jēdzieniski mazāk nozīmīgie apstākļa vārdi), kam piemita spēja izteikt dažādas semantiskās attieksmes, sāka veikt saikļu, galvenokārt pakārtojuma

konjunkciju, funkcijas, jo senkrievu valodā bija radusies nepieciešamība pēc speciāliem pakārtojuma sakara izteikšanas līdzekļiem. Ar jauno elementu palīdzību daudz precīzāk varēja attēlot izsakāmās domas un pilnīgāk izmantot teikuma loģiskās uzbūves iespējas. Jaunās, jēdzieniski sarežģītākās vienības, kas no iepriekšējām atšķīrās ar sintaktisko attieksmju daudzveidību, vairs nebija iespējams noformēt ar valodā esošo saikļu palīdzību. Un, kaut arī daudzās Eiropas valodās – ģermāņu, slāvu un baltu – jaunā teikuma tipa attīstības ceļš bija pietiekami ilgs (piemēram, angļu un krievu valodā saliktie pakārtotie teikumi sākti lietot tikai 16. 17. gadsimtā), tomēr priekšnoteikumi šādu teikumu izveidei radušies krietni agrāk – tas ir redzams seno rakstu pieminekļu (piemēram, Bizantijas bulgāru tekstu) agrīnajos tulkojumos krievu valodā.

Jo vairāk tuvojamies 18. gadsimtam, jo lielāka loma valodā ir pakārtojuma saikļiem. Tie kļūst arī funkcionāli izteismīgāki [34]. Mūsdienās vairumā gadījumu krievu un latviešu valodā lokāli temporālas un citas konstrukcijas saliktos pakārtotos teikumos izteiktas ar adverbīālas cilmes saikļu un saistītāvjārdu palīdzību: *когда, куда, как, сколько* u. c.; *kad, kur, ka* u. tml. Piemēram – teksts latviešu valodā, tā tulkojums un salīdzināšanai divu sakāmvārdu fragmenti:

Glīti meitas kājas āva,

Kad jāiet ciemiņos;

Kad jāiet maltuvē,

Raud, galviņu saņēmušas.

(Latviešu tautasdziesma)

Tas notiks tad, kad pūcei aste

ziedēs.

(Latviešu paruna)

Девы наши нарядились,

Как их в гости приглашали;

Как идти на мукомольню,

Плачут за голову взявшись.

(Патышская народная песня)

... когда рак на горе свиснет.

(Русская поговорка)

Fakts, ka senkrievu valodā prievārdu sistēma nebija tik attīstīta, kāda tā ir mūsdienu krievu valodā, ir vispārzināms. Tāpēc daudziem prievārdiskajiem savienojumiem senatnē varēja atbilst bezprefiksāli saistījumi (salīdzinājumam – hrestomātisks piemērs: *Князь съде Киевъ.**) iespējams, lai rastos prievārdi, vispirms valodā jāizveidojas tādām lietvārdu locījumu formām, kuru galotnes būtu homonīmiskas ar citu locījumu galotnēm. Vēlāk prievārdu nostiprināšanās pie attiecīgajiem locījumiem turpinājās līdzīgi.

* Ar simbolu Ъ pieņemts apzīmēt grafēmu ять.

Piemēram, senkrievu valodā stabilāko, nostiprinājušos deklināciju lietvārdiem, pēc kuru parauga unificējās pārējās locījumu sistēmas, pilnībā sakrita vienskaitļa datīva un lokatīva formas." Tādā veidā ar prievārdu palīdzību dažkārt tika likvidēta pretruna starp locījumu sistēmas fleksiju ierobežotību (homonimiju, kas attīstījās senu fonētisko pārmaiņu rezultātā) un galotņu pieblīvētību ar dažādām gramatiskajām nozīmēm.

Arī latviešu valodā sākotnēji nebija daudz prievārdu. Turklāt gala patskaņu fonētiskās atšķirības ļāva iztikt ar bezprievārdiskām konstrukcijām. Tomēr noteiktos vēsturiskajos periodos latviešu valoda bija pakļauta vācu un krievu valodas ietekmei. Šīm valodām tolaik bija attīstītāka prievārdu sistēma. Turklāt, pastāvīgi pieaugot informācijas sarežģītības pakāpei un rodoties nepieciešamībai pēc daudz precīzākas izteiksmes formas, izveidojās situācija, kas sekmēja prievārdu sistēmas pilnveidošanos (sk., piemēram, priedēkļa *děj* attīstības vēsturi J. Endzeļina, K. Karuļa un D. Nitiņas darbos).

Pašu senāko prievārdu semantiskā izkļiedētība, neprecizitāte bija priekšnoteikums prievārdu sistēmas papildināšanai ar jauniem elementiem. Šo jauno elementu iekļaušana valodas sistēmā tika īstenota pēc valodas līdzekļu ekonomijas principa, t.i., uz to leksēmu rēķina, kas jau funkcionēja valodā. Šim procesam piemēroti ir adverbji (kā nelokāmas vārdšķiras vārdi), jo to semantika ir zināmā mērā relatīva. Tāpēc arī prievārdu grupā galvenokārt pārgāja adverbji (un nominālo vārdšķiru vārdi) ar apstākļu attieksmju nozīmēm. Adverbiālie prievārdi bija jauns formas elements, kas kalpoja laikmeta noteiktā satura precīzākai izteikšanai.

Iepriekš jau tika minēts, ka nepieciešamība nodot maksimālu informāciju ar minimālu komunikācijas līdzekļu izmantojumu noved pie izmaiņām valodā. Īpaši tas attiecas uz lietiskās un zinātniskās valodas stiliem, kas tiek izmantoti sabiedrības praktiskās darbības jomās. Kā piemēru var minēt prefiksoīdu straujo pieaugumu krievu un latviešu valodā pēdējo simt gadu laikā. Bija nepieciešams radīt viengabalainas formas (piemēram, salikterņus vācu valodā) noteiktu izveidojušos jēdzienu izteikšanai, kā to prasa valodas līdzekļu ekonomijas princips. Tāpat valodā nostiprinājušās, bieži izmantotās prievārdiskās konstrukcijas ar laiku pakāpeniski varēja pārveidoties

Saīdinājumam interesanti atzīmēt, ka mūsdienu latviešu valodā lokatīvs līdzīgs senajam slāvu bezpriedēkļa lokatīvam (*Местный падеж*), kam bija skaidri izteikta, t.i. gramatiski marķēta fleksija – garš patskanis, ko parādīja ar grafēmu *ь* (*ять*) un *и* atsevišķos deklināciju tipos – *’ā / ’jā, ’o / ’jo, ’i*. Latviešu valodā tieši lokatīva fleksijā ir saglabājies garais patskanis.

par nedalāmu veselumu (piemēram, *чересчур, pavasaris*). Tika izmantoti noteikti vārdeidojošie modeļi (tādi kā "adverbālais prievārds + nomens vai verbs").

Liela nozīme prefiksoīdo leksēmu izplatībā bija kalku veidošanai (latviešu valodā galvenokārt no vācu valodas, bet krievu – no senslāvu, vēlāk arī no vācu valodas). Tā rezultātā valodā eksistējošajiem elementiem blakus attīstījās paralēlformas. Vēlāk, īpaši 20. gadsimta 2. pusē, strauji pieauga to vārdu skaits, kas veidoti, pievienojot prefiksoīdu nomenam vai verbam.

Kā piemērus varētu nosaukt vairākus adverbus latviešu un krievu valodās, kas ir veidojušies no vienas indoeiropiešu pirmvalodas saknes, un parādīt to tālāku transpozīciju un evolūciju.

<p>*ker- cauri <i>cauri</i>, apst. v. <i>Iziet mežam cauri. Braukt pagalmam cauri.</i> <i>caur</i>, priev. ar akuz. <i>Līst caur krūmiem. Elpot caur muti.</i> <i>caur-</i>, prefiksoīds <i>Caurejošs.</i> <i>Caurbraukšana.</i> <i>Caurbraucot.</i></p>	<p>ч(е)рез <i>ч(е)рез</i>, наречие <i>Нужда закона, что журавль межи не знает, а и через шагает.</i> (В. Даль) <i>ч(е)рез</i>, предлог + В. п. <i>Перейти через улицу. Мост через Неву.</i> <i>ч(е)рез-</i>, префиксоид <i>Череззерница. Чрезвычайно.</i> <i>Чрезмерно.</i> (Словарь русского языка, Т. 4, с. 663, 684)</p>
<p>*en- iekšā <i>iekšā</i>, apst.v. <i>iekšā ir silti. "Kur ir Kristīne? Iekšā?" Edgars rādīja uz barona istabām.</i> (Blaumanis) <i>iekš</i>, priev. ar ģen. <i>Debess un saule, Un plaša jūra.. Un stipra sirds – Tās tev iekš pūra.</i> (Rainis) <i>iekš-</i>, prefiksoīds <i>iekšdurvis. Iekšdarbi.</i> <i>iekškabata.</i></p>	<p>внутри <i>внутри</i>, наречие <i>Ещё снаружи и внутри везде блистают фонари...</i> (Пушкин. Евгений Онегин) <i>внутри</i>, предлог + Р. п. <i>Соловей копошился внутри клетки.</i> (Гл. Успенский. Очерки переходного времени) <i>внутри</i>, префиксоид <i>Внутриатомный. Внутриклеточный.</i> (Словарь русского языка, Т. 1, с. 190)</p>

***per- priekšā**

priekšā, apst. v.

Aiz stigas priekšā kaut kur vēl pavisam tālu rēja suņi un klaigāja dzinēji. Grīva. Kaut kur priekšā sprēgāja automātu kārtas, apklusā un sprēgāja atkal.

(A. Grigulis) *Ādas skotele viņam bij priekšā un kailās sarkanās kājas koka tupelēs.* (K. Skalbe)

priekš, priev. ar ģen.

let prom priekš pusnakts. Darbs beidzas ceturksni priekš četriem. Priekš vakara uznāca lietus.

priekš-, prefixoīds

Priekšistaba. Priekšdaļa. Priekškāja.

pretī

pretī, arī *pretim*, apst. v.

Pretī plūst tīkams vēsums. Teikt zobgāļības pretim. Smaidīt pretī.

pretī, arī *pretim*, priev. nozīmē ar dat., akuz.

"Pret vilni turēties!" matrozis Ruts mehāniski atbildēja, nenolaidis acis no putojošā viļņa, kas virzijās mums pretī.

(Talcis) *Viņa paspēra soli pretim Edvartam..* (Ezera)

вперёд

вперёд, наречие

Шагнуть вперёд. Посмотреть вперёд. Вытянуть руку вперёд.

вперёд, предлог + Р. п.

Через пять минут флигель-адъютант вернулся и, особенно учтиво наклонясь и пропуская князя Андрея вперёд себя, провел его через коридор в кабинет. (Л. Толстой. Война и мир)

вперёд, префиксоид

Видимость с мостика сильно ограничивают паруса, когда они все поставлены, поэтому особое значение приобретает вперёдсмотрящий. (Шулейкин. Дни прожитые. Словарь русского языка, Т. 1, с. 221)

против

против, наречие

Надеюсь, однако, вы не за... – Нет, нет, против. (Герцен. Станция Едрово)

Latvijas
Universitātes
BIBLIOTĒKA

	<i>pret</i> , priev. nozīmē ar akuz.	<i>против</i> , предлог + Р.п.
	<i>Dārzs atrodas pret mājas galu. Glaudīt kaķi pret spalvu.</i>	<i>Смотреть против солнца. Выступать против войны. Лекарство против кашля.</i>
	<i>pretim-</i> , prefiksoīds	<i>против(о)</i> , префиксоид
	<i>Pretimbraucējs.</i>	<i>Противоатомный. Противовес.</i>
	<i>Pretimstāvētājs.</i>	<i>Противогаз.</i> (Словарь русского языка, Т 3, с. 532–534)
	<i>Pretimnākot.</i>	
	<i>pret-</i> , prefiksoīds	
	<i>Pretspiediens.</i>	
	<i>Pretstraume. Pretvējš.</i>	
<i>ˆvirs-</i>	<i>viršū</i>	<i>сверх(у)</i>
	<i>viršū</i> , apst. v.	<i>сверх(у)</i> , наречие
	<i>Sēdēt akmenim viršū.</i>	<i>Всхожу на лестницу, а сверху идёт</i>
	<i>Cietai zemei viršū</i>	<i>опять этот полицейский.</i>
	<i>stāvēdams un beidzis</i>	(Салтыков-Щедрин. Невинные рассказы)
	<i>lidot, tikai tagad es pa</i>	
	<i>īstam sāku lidot. (Vācietis)</i>	
	<i>virs</i> , priev. ar ģen.	<i>сверх(у)</i> , предлог + Р. п.
	<i>Turēt roku virs acīm.</i>	<i>Работать сверх сил. Продукция сверх</i>
	<i>Uzraksts virs durvīm.</i>	<i>плана.</i>
	<i>virs-</i> , prefiksoīds	<i>сверх</i> , префиксоид
	<i>Virsbūve. Virspuse.</i>	<i>Сверхгигант. Сверхновый.</i>
	<i>Viršāda. Virsslānis.</i>	<i>Сверхприбыль.</i> (Словарь русского
	Visi piemēri ņemti no LLVV.	языка, Т 4, с. 42–43)

Noslēgumā būtu jāatzīmē, ka līdzīgi procesi kā adverbīālo veidojumu pāreja palīgvārdu grupā un prefiksoīdās morfēmās ir novērojami ne tikai slāvu un baltu, bet arī vācu un romāņu valodā.

Literatūra

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М. 1990, с. 323.
2. Черных П. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М., 1994. 1 том, с. 558.
3. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – Rīga: Avots, 1992. 1. sēj.
4. Виноградов В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М., 1972. – 614 с.
5. Крылов С. О семантике местоименных слов и выражений. // Русские местоимения: семантика и грамматика. – Владимир, 1988. – с. 5 – 12.

6. Сидоренко Е. Очерки по теории местоимений современного русского языка. Киев–Одесса, 1990. – 148 с.
7. Endzelīns J. Darbu izlase (četros sējumos). – Rīga, 1971, I sēj., 386.
8. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R.: LVU, 1951. – 599.–627 lpp.
9. Коневецкий А. Словообразование наречий. Вильнюс, 1977, с. 5–78.
10. Чурмаева Н. История наречий в русском языке. – М. 1989, 176 с.
11. Иванов В. Историческая грамматика русского языка. – М., 1983, 399 с.
12. Горшкова К., Хабургаев Г. Историческая грамматика русского языка. М., 1981. – 359 с.
13. Хабургаев Г. Старославянский язык. – М., 1974, 432 с.
14. Калечиц Е. Переходные явления в области частей речи. – Свердловск, 1977, 78 с.
15. Ким О. Транспозиция на уровне частей речи и явлений омонимии в современном русском языке. – Ташкент, 1978. – с. 8–52.
16. Черкасова Е. Переход полнозначных слов в предлоги. – М., 1967, 280 с.
17. Rudzīte M. Latviešu vēsturiskās gramatikas lekciju konspekts. R.: LVU, 1960. – 207.–211. lpp.
18. Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., LVI, 1961. – 99.–107 lpp.
19. Soida E. Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā. R., LU, 1991. – 55 lpp.
20. Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R., Zinātne, 1978. 248 lpp.
21. Arāja M. Adverbu klasifikācija un to sistēmiskās iezīmes. // Latviešu valodas un literatūras problēmas. – Rīga, 1995. – 3.–16. lpp.
22. Глебская Т. Способы конкретизации семантики местоименных наречий. // Функционирование языковых единиц и категорий в синхронии и диахронии. – Таллин, 1989. – с. 94–104.
23. Демидов Д. Заметки о переходе существительных в наречия и предлоги. Развитие частей речи в истории русского языка. Рига, 1988. – 51–55.
24. Sk. S. Lagzdīņas, Freidenfelda, I. Popova, M. Arutiņana (Krievija), E. Janoviča (Baltkrievija) darbus.
25. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. – с. 149.
26. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – М. 1966. – с. 100, 480.
27. Греч Н. Чтения о русском языке. – ч. 1, 2. СПб., 1840. – 336 с. 404 с.
28. Шахматов А. Синтаксис русского языка. – М., 1941 – 620 с.
29. Пешковский А. Русский синтаксис в научном освещении. – М. 1956. с. 142.
30. Бедняков А. Явления переходности грамматических категорий в современном русском языке. // Русский язык в школе. 1941. №3.
31. Виноградов В. Исследования по русской грамматике. Избр. труды. Москва, 1975. – 559 с.
32. Sk. par to rakstā: Дьячук И. (tagad – I. Dimante) Проблема транспозиции на уровне частей речи. // Развитие частей речи в истории русского языка. – Рига, 1988. – с. 42–47

33. Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – с. 1970. – с. 317, 333, 358–359, 365.
34. Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 1, с. 267–269, 333, 409–410.
35. Ковалевская Е. История русского литературного языка. – М., 1978. – с. 102.
36. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1982. Т. 4, с. 592.
37. Словарь современного русского языка в 4-х т. – М., т. 1, 1981, т. 3, 1983, т. 1984.
38. Latviešu literārās valodas vārdnīca 8 sējumos. – R., 2. sēj., – 1973., 3. sēj. 1975., 6. sēj. – 1987., 8. sēj. – 1996.

SUMMARY

ADVERB TRANSPOSITION AND THEIR EVOLUTION IN RUSSIAN AND LATVIAN FROM THE CONTRASTIVE ASPECT

Irīna DIMANTE

The definition of the adverb is analyzed, as well as problems of interpreting transposition and conversion at word class level. Several linguists' views on this topic are examined. Several Latvian and Russian transpositions of adverbs of similar meaning and related origin into prefixes and prefixoids are presented (Latv. *cauri, iekšā, priekšā, pretī, virsū*; Russ. *č(e)rez, vnutri, vpered, protiv, sverh(u)*).

VAI LATVIEŠU VALODĀ IR INSTRUMENTĀLIS?

Rasma GRĪSLE

(Rīga)

Nebūdama vienis prātis ar Austrālijas profesoru Trevoru Fennellu viņa apcerējumā, kam šāds pats jautājums virsrakstā (LL 54–61), es atbildētu, ka ir gan instrumentālis latviešu valodā un ka ir gan vērts to arī postulēt. Jo katrs latviešu valodas īsts pratējs instrumentāli lieto, vai nu to gramatiski apzinādamies, vai ne.

Diemžēl daži ir pavedināti uz domām (Atmoda Atpūtai 3. VIII 96.), ka instrumentālis esot latviešu valodā "lieks" locījums, tātad nepienācīgi īpaša locījuma godā celts prievārda *ar* pievienojums vienskaitļa akuzatīvam (ar *lakatu*) vai daudzskaitļa datīvam (ar *lakatiem*). Bet tas ir maldīgs šķītums. – Tāds rodas no tam, ka jauc locījumu sintaksi ar (reakcijas ziņā savdabīgo) prievārdu sintaksi, iedomājoties, it kā savienojums *ar* + locījums būtu instrumentāļa pirmamats, kur dažkārt gan prievārds *ar* tiekot "izlaists" ir gan otrādi: tad *ar* tiek nevis "izlaists" bet netiek piesprausts (līdzīgi kā neliek ielāpu, kad nav cauruma).

Atgādināšu, kā ir radies samērā jaunais prievārds *ar* un kāpēc šis *ar* kļūva pa daļai pat nepieciešams. – Kā baltistiem zināms (Lvg 510. §), senāk *ar* bija partikula vai saiklis ar nozīmi 'arī, un', tā ka varēja teikt, piem., *tēvs ar dēls gāja*. Bet to pašu varēja pateikt arī ar pavadona instrumentāli: *tēvs dēlu gāja*. Kontāminējot jeb sakausējot abus šos izteiksmes veidus, radās trešais: *tēvs ar dēlu gāja*. Un šis veids nostiprinājās. Jo instrumentālis viens pats bez *ar* varēja būt pārprotams dažkārt, piem., ja teikumā verbs bija transitīvs jeb pārējošs: *tēvs dēlu vilka*, kur darbības dalībnieku varēja uztvert kā darbības objektu.

Fonētisku pārmaiņu dēļ vai analogijas ietekmē instrumentālis ir lielā mērā zaudējis savu galotņu atšķirību no citu locījumu galotnēm. Piem., *o*-celmiem, kā *dēls* gan senais instrumentāļa gala zilbes *-ō*, gan senais akuzatīva gala zilbes *-an* (<*-on*) pārvērtās par tagadējo *-u* abiem locījumiem (Lvg 225., 226. §), kas abi kļuvuši ārēji vienādi, taču joprojām veic katrs savus "amata" pienākumus. Instrumentālim to ir ne mazums. Piem., instrumentālis atbild ne jau tikai uz jautājumu "ar ko?" un izsaka (ar vai bez *ar*) gan pavadoni (nāk ar *suni*) vai pavadapstākļus (nāk *ātriem soļiem*, *smaidu sejā*), gan līdzekli (*ziediem* rotāts), laiku (*citiem rītiem* jāceļas agrāk), īpašību (vīrs *sirmu bārdū*), cēloni (*badu* mirt) u.c. Nozīmes ne arvien

stingri nošķiramas (kā rāda Lvg 437.–449. §). Pievienots tiek ar instrumentālim, nevis akuzatīvam vai datīvam (Lvg 511. §). Un šis ar tagad vienos gadījumos ir nepieciešams, citos – var būt vai nebūt, bet citos šķiet pavisam neiederīgs, piem., blakus laika instrumentālim (būt *rītiem* agri, *vakariem* vēlu nomodā).

No dainām Alfrēds Gāters (LS 161–183) uzrāda vai simtiem instrumentāļa piemēru bez *ar*, starp tiem arī senākos, kam daudzskaitlī vēl īpaša galotne *-is* (.. *sabrauca sešis bērīs kumeliņis, četrīs kaltis ritentiņis* 179). Tagad šādi instrumentāļi kalpo vairs tikai adverbu lomā (*vietumis, retumis, labis prātis* u.tml.).

Vēl joprojām varam nelietot *ar*, piemēram, šādā teikumā: “sēž *lakatu* galvā, *cimdium* rokā” Te var arī pārliecināties, ka *lakatu* ir nevis īsts, bet tikai dažam šķietams akuzatīvs un tāpat *cimdium* tikai šķietams datīvs. Jo, ja tie būtu “īsti” (nepārprasti), tad tiem teikumā būtu jāder arī mainītā skaitlī. Taču tie neder – teikums kļūst nejēdzīgs: “sēž *lakatus* (!) galvā, *cimdum* (!) rokā” Turpretī velti apšaubītais instrumentālis der te arī mainītā skaitlī: “sēž *lakatiem* galvā, *cimdu* rokā” Tāpat citus nepārprastus locījumus var taču teikumos mainīt skaitlī, ja vien to pielauj vārdu leksiskā nozīme un konteksts, piem.. “viņam (viņiem) jāieved zirgs (zirgi) kaimiņa (kaimiņu) aplokā (aplokos)”

Instrumentāļa atzišanas labad vēl daži atgādinājumi.

1) joprojām dzīvas ir personas vietniekvārdu īpašas vienskaitļa instrumentāļa formas *manim, tevīm, sevīm*, kas lietojamas aiz visiem prievārdiem (Lvg 347 §).

2) daudzās izlokšnēs (un tāpat šo izlokšņu pārstāvju literārā runā) instrumentālis tiek šķirts no akuzatīva resp. datīva ar gala zilbes *intonāciju*

a) vienskaitlī vientniekvārdiem *šis, tas, kas* (Lvg 363. §) intonācija akuzatīvā ir krītoša (teikt *šūo, tūo, kūo*), bet instrumentālī laužta (sist ar *šuô, tuô, kuô*);

b) daudzskaitlī deklinācijā visnotaļ (Lvg 255. §) datīviem gala zilbes *-iem, -ām* u.c. ir krītoši intonētas (dot *brāļiem, māsām*), bet instrumentālī laužti intonētas (runāt ar *brāļiem, māsām*).

3) Metodoloģiski instrumentālis ir nepieciešams locījumu sintaksē, it īpaši baltu salīdzināmajā. Jo instrumentālim ir tādas nozīmes, kādu nav tā izskata līdziniekiem akuzatīvam un datīvam. Kā gan analizēsīm, piemēram, tādus pilnīgi atbilstošus teikumus latviešu un leišu valodā kā la. “iet pliku galvu, pliku kaklu un plikām kājām” lei. “eina plika galva, pliku kaklu ir nuogomis kojomis” Vai nebūtu pārāk dīvaini un jucekīgi vienādā funkcijā uzskatīt latviešu

teikumā *galvu* un *kaklu* par akuzātīviem, bet *kājām* par datīvu? Ka tāds uzskats aplams, var atkal pārliecināties, mainot skaitli. Un pilnīgi adekvātā leišu teikumā to pašu vārdu tās pašas formas gribot vai negribot jāsauc taču par instrumentāļiem!

Tātad instrumentālis (ar vai bez *ar*) latviešu valodā ir un ir paturams arī gramatikās.

Saisinājumi:

- LL T Fennells, *Lingua Lettica* (Melburnā 1995).
LS – A. Gāters, *Lettsche Syntax* (Frankfurt am Main 1993).
Lvg – J. Endzelīns, *Latviešu valodas gramatika* (Rīgā 1951).

SUMMARY

DOES THE INSTRUMENTAL CASE EXIST IN LATVIAN?

Rasma GRISLE

Opposing the recently often expressed opinion that there is no instrumental case in Latvian, the author defends the postulation of the instrumental case and its retention in the description of Latvian grammar. The following are mentioned as arguments: the pronoun forms manim, tevīm, sevīm; the dialectal differences between the acc. and instr. sg., resp. dat. and instr. pl. in the intonation of the final syllable; the syntactic use of forms in instances where, if the instr. is not postulated, the same syntactic functions must be determined by the acc. sg. and the dat. pl..

NEKIRČIUOTŲ *i/u* IR *ę/ą* VARTOJIMAS JONIŠKĖLIO IR PAKRUOJO APYLINKIŲ RIŠLIUOSE TEKSTUOSE

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ
(Šiaulių universitetas)

1. Šiaurės panevėžiškiai – viena iš šiaurinių lietuvių kalbos tarmių, kuri ribojasi su latvių kalbos vidurio tarme; kuršių patarme [Kabelka, 1982].

Be kitų ypatybių [Zinkevičius, 1978], tarmė yra įdomi dar ir tuo, kad nekirčiuoti arba silpnąjį kirtį¹ turintys lietuvių bendrinės kalbos balsiai *i*, *u* (kaip ir *ī*, *iē*, *ẽ̄*, *u*, *ū*, *uo*, *ō*) labai dažnai verčiami *j* *ę*, *ą*, pvz.: *lęgónьs*² 'ligónis', *šąkúotь* 'šukúoti' ir t.t.

Minėti balsiai didžiojoje tarmės dalyje gali būti vartojami ir paplatinti, ir nepaplatinti bet kuriame skiemenyje net tame pačiame žodyje ir to paties žmogaus šnekoje. Kaip yra pastebėjęs šios tarmės atstovas ir tyrinėtojas Kazimieras Garšva [1982], absoliučioje žodžio pradžioje ir prieš aukštutinio pakilimo balsius šie garsai plėtėja kiek mažiau.

Šifruojant Pakruojo apylinkių tarminius įrašus [1996], pastebėta, kad siaurieji balsiai *i*, *u* dažniau vartojami ilgesniuose žodžiuose arba skiemenyse, kurių kaimynystėje yra minkštieji priebalsiai [Kačiuškienė, 1997].

Šiuos įdomius faktus nutarėme patikrinti kiek išsamiau, remdamiesi gausesne iliustracine medžiaga.³

2. Tyrimui buvo pasirinkti dviejų apylinkių Joniškėlio ir Pakruojo – spausdinti transkribuoti tekstai⁴ ir iš jų išrinkti žodžiai su siauraisiais balsiais *i*, *u* ir su jų paplatėjusiais variantais *ę*, *ą*.

¹ Dėl silpnąjo ir stipriojo kirčio sąvokų žr. [Garšva, 1982].

² ь, ь žymimi galiniai redukuoti balsiai *a*, *u*, *e*, *i*, *ī*.

³ Naudotasi maždaug 50 puslapių tarmine medžiaga.

⁴ Pakruojį ir Joniškėlį skiria maždaug 20 km. Tekstus šifravo G. Kačiuškienė, A. Girdenis bei Vilniaus universiteto Kraštotyriminkų klubo kompleksinės ekspedicijos dalyviai, žr. [Pakruojo apylinkės, 1996; Joniškėlio apylinkių šnektos tekstai, 1982].

Pakruojo apylinkių tekstuose⁵ tokių atvejų rasta 615, Joniškėlio – 1697⁶

Tiriamieji garsai buvo analizuojami 6 žodžio pozicijose: prieš minkštuosius / kietuosius priebalsius, prieš siauruosius aukštutinio pakilimo balsius⁷ / prieš kitus balsius, priešskirtiniuose / pokirtiniuose skiemenyse. Taip pat bandyta pasižiūrėti, koks tiriamųjų garsų santykis yra išlaikytas vienskiemeniuose ir daugiaskiemeniuose žodžiuose.

3. Gautieji rezultatai gerai atsispindi 3 pateiktose lentelėse. Visais atvejais ir Pakruojo, ir Joniškėlio apylinkių rišliuose tekstuose dažniau vartojami paplatėję balsių variantai *ę, ę*. Ypač tai gerai matyti 3 lentelėje, kurioje pateikiamas apibendrintas tiriamųjų balsių vartojimo procentas ir vartojimo dažnumo santykis. Tik vienoje pozicijoje pokirtiniuose skiemenyse siaurųjų balsių buvo pavartota daugiau negu atitinkamų paplatėjusių variantų.

1 lentelė
Nekirčiuotų balsių i/u ir e/o vartojimas Pakruojo apylinkėse (%)

	Balsis	<i>i</i>	<i>e</i>	<i>u</i>	<i>o</i>
	Pozicija				
1.	Prieš minkštąjį priebalsį	29,7	42,2	7,8	20,3
2.	Prieš kietąjį priebalsį	25,8	50,2	6,2	17,8
3.	Prieš balsius <i>i, u</i>	29,7	38,6	12,3	19,4
4.	Prieš kitus balsius	26,8	45,9	6,0	21,3
5.	Prieš kirtį	25,9	43,9	7,4	22,8
6.	Po kirčio	32,7	51,4	7,5	8,4
7.	Vienskiemeniuose žodžiuose	4,9	83,9	0,3	10,9
8.	Daugiaskiemeniuose žodžiuose	36,3	31,7	10,6	21,4

⁵ Pakruojo apylinkių tekstus kursiniame darbe išanalizavo šios tarmės atstovė Ž. Valkūnaitė [Valkūnaitė, 1997].

⁶ Toks didelis skirtumas susidarė dėl nevienodos spausdintų tarminių tekstų apimties.

⁷ Ši pozicija yra gana svarbi šiaurės žemaičių telšiškų *i, u* vartosenai [Zinkevičius, 1978].

2 lentelė
Nekirčiuotų balsių *i/u* ir *ę/ą* vartojimas Joniškėlio apylinkėse (%)

	Balsis	<i>i</i>	<i>ę</i>	<i>u</i>	<i>ą</i>
	Pozicija				
1.	Prieš minkštąjį priebalsį	16,9	49,7	9,3	24,1
2.	Prieš kietąjį priebalsį	19,3	54,6	4,4	21,7
3.	Prieš balsius <i>i,u</i>	21,6	39,7	13,1	25,6
4.	Prieš kitus balsius	16,9	55,3	4,8	23,0
5.	Prieš kirtį	17,9	52,0	6,5	23,6
6.	Po kirčio		18,2	81,8	
7.	Vienskiemeniuose žodžiuose	29,4	46,8	4,2	19,6
8.	Daugiaskiemeniuose žodžiuose	17,7	51,8	7,6	22,9

3 lentelė
Nekirčiuotų balsių *i/u* ir *ę/ą* vartojimas Joniškėlio ir Pakruojo
apylinkėse (apibendrintas procentas)

	Balsis	<i>i/u</i>	<i>ę/ą</i>	Vartojimo dažnumo santykis
	Pozicija			
1.	Prieš minkštąjį priebalsį	15,9	34,0	2,1
2.	Prieš kietąjį priebalsį	13,9	36,1	2,6
3.	Prieš balsius <i>i,u</i>	19,2	30,8	1,6
4.	Prieš kitus balsius	13,6	36,4	2,7
5.	Prieš kirtį	14,4	35,6	2,5
6.	Po kirčio	30,4	19,5	0,6
7.	Vienskiemeniuose žodžiuose	9,7	40,3	4,2
8.	Daugiaskiemeniuose žodžiuose	16,2	32,0	1,9

Visais kitais atvejais e/o vartojimo dažnumo santykis yra vidutiniškai 2,5 didesnis negu i, u, o vienskiemeniuose žodžiuose paplatėję variantai vartojami net 4 kartus dažniau negu siaurieji balsiai.

Pagal apibendrintą e/o vartojimo dažnumą pozicijas didėjančia tvarka galima išdėstyti taip: pokirtiniai skiemenys (0,6)¹ < pozicija prieš aukštutinio pakilimo balsius i, u (1,6) < daugiaskiemeniai žodžiai (1,9) < pozicija prieš minkštuosius priebalsius (2,1) < pokirtiniai skiemenys (2,5) < pozicija prieš kietuosius priebalsius (2,6) < pozicija prieš neaukštutinio pakilimo balsius (2,7) < vienskiemeniai žodžiai (4,2).

4. Apibendrinant tyrimą galima daryti tokias išvadas:

1. Joniškėlio ir Pakruojo apylinkių rišlių tekstų analizė patvirtino, kad šiose apylinkėse nekirčiuotuose skiemenyse vietoj i, e, é, u, ū, uo, ō vartojami ir siaurieji balsiai i, u, ir paplatėję jų variantai e/o.

2. Paplatėję variantai e/o šių apylinkių rišliuose tekstuose pasitaiko maždaug 2,5 karto dažniau negu atitinkami siaurieji balsiai i, u.

3. Greta esantys garsai, kaip buvo manyta iki šiol, balsių vartojimo dažnumui didesnės įtakos neturi.

4. Balsių i, u ar jų variantų e/o vartojimo tendencijų ištakų reikia ieškoti ne tarmės kalbinėje sistemoje, o tarmiškai kalbančio individo socialexte.

¹ Skliausteliuose nurodomas vartojimo dažnumo santykis.

Literatūra

1. Garšva K. Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės // *Baltistica*. 1982. T. 18 (1).
2. Joniškėlio apylinkių šnektos tekstai. V. 1982.
3. Kabelka J. Baltų filologijos įvadas. V. 1982.
4. Kačiuškienė G. Nekirčiuotų *iu* ir *ej* vartojimo tendencijos Pakruojo šnekte // *Kalbos aktualijos*. Š. 1997 T.4.
5. Pakruojo apylinkės. V. 1996.
6. Valkūnaitė Ž. Nekirčiuotų aukštutinio pakilimo balsių vartojimas šiaurės panevėžiškių tarmėje. Š. 1997 (kursinis darbas).
7. Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. V. 1978.

SUMMARY

THE USAGE OF UNSTRESSED *i/u* AND *e/o* IN TEXTS OF THE JONIŠKĖLIS AND PAKRUOJAS REGIONAL DIALECTS

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ

The features of the North Panevėžian dialect's East Aukštaišian dialectal variant are analyzed: the broadening of *i, u* into *e/o* in unstressed syllables in metrical texts. Upon investigating a rather large corpus of texts, the author concludes: 1) in the dialectal variant of Joniskela and Pakroja both *i/u* and *e/o* replace *ī, ie, ē, u, ū, uo, ō* in unstressed syllables; 2) *e/o* is used 2.5 times as often as *i/u*; 3) this choice is not affected by proximal sounds; 4) the tendency to use *i/u* or *e/o* is determined by the speaker's sociolect rather than by the linguistic system of the dialectal variant.

KOPSAVLKUMS

NEUZSVĒRTO *i/u* UN *e/o* LIETOJUMS JONIŠKĒĻA UN PAKROJAS APKAIMES IZLOKŠŅU SAISTĪTOS TEKSTOS

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ

Rakstā analizētas austrumaukštaišu dialekta ziemeļpanevēžiešu izlokšņu īpatnības. *i, u* paplatināšanās par *e/o* neuzsvērtā zilbē atspoguļojums saistītos tekstos. Izpētot samērā plašu tekstu apjomu, autore izdarījusi šādus secinājumus: 1) Joniškēļa un Pakrojas apkaimes izlokšnēs neuzsvērtā zilbē *ī, ie, ē, u, ū, uo, ō* vietā lieto gan *i/u*, gan *e/o*; 2) *e/o* lieto 2,5 reizes biežāk nekā *i/u*; 3) blakusesošās skaņas neatstāj īpašu iespaidu uz šo izvēli; 4) *i/u* vai *e/o* lietojuma tendenču pamats meklējams nevis izlokšnes lingvistiskajā sistēmā, bet runātāja sociolektā.

STARPNIKVALODU IETEKMES LEKSISKO AIZGUVUMU PĀRŅEMŠANĀ Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs

Elga KAGAINĒ
(LU Latviešu valodas institūts)

Aplūkojot Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs sastopamos leksiskos aizguvumus, kuru ieviešanās saistīta ar baltu un somugru valodu kontaktiem, nākas saskarties arī ar starpniekvalodu ietekmi aizgūšanas procesā, jo, kā zināms, ne visi aizguvumi, kas izloksnēs ieviesušies no lībiešu vai igauņu valodas, arī etimoloģiski ir somugriskas cilmes. Šī problēma skar galvenokārt ģermānismus (retāk slāvismus), kas izloksnēs ienākuši ar igauņu valodas starpniecību.

Jautājumu par ģermāniskas cilmes aizguvumu ieviešanās ceļiem un virzieniem, kā arī starpniekvalodu nozīmi šajā procesā savos darbos ir aplūkojuši gan somugristi¹, gan baltisti², tāpat ar šīs ietekmes izraisītām sekām visos valodas līmeņos nākas saskarties arī dažādu citu izloksņu parādību pētniekiem. Tā Lembits Vaba savā nesen publicētajā monogrāfijā par latviešu valodas aizguvumiem igauņu valodā konstatē, ka ar latviešu valodas starpniecību igauņu izloksnēs ir ienācis liels skaits aizguvumu no lejasvācu, augšvācu, kā arī zviedru valodas, un šādi netiešie aizguvumi no latviešu valodas veido 19% (69 vārdu celmi), kas norāda uz to, ka Latvijai attiecībā ar Igauniju, it sevišķi ar Dienvidigauniju, ir bijusi nozīmīga loma kultūras parādību izplatīšanā.³

Salīdzinot šo skaitu ar tiem ģermānismiem, kas latviešu valodas izloksnēs varētu būt ienākuši ar igauņu valodas starpniecību vai kuru formu vai lietojumu būtu ietekmējusi igauņu valoda, stāvoklis ir citāds. Ģermānismu, kuri izloksnēs būtu ieviesušies pretējā virzienā, t.i., no igauņu valodas vai igauņu izloksnēm latviešu valodas izloksnēs, ir samērā maz. Tas liecina, ka šajā procesā noteicošie ir bijuši ārējie apstākļi, ekonomiskie un citi faktori, jo, kā to norāda Lembits Vaba, caur Latviju gāja svarīgi tirdzniecības ceļi un to šķērsoja kultūras plūsmas.⁴ Kā liecina aizguvumu reģistrējumi, pretējā virzienā ģermānismu aizgūšanas procesam, šķiet, ir bijis visai lokāls raksturs un šādi aizguvumi ir izplatīti galvenokārt tikai pierobežas izloksnēs visai nelielā teritorijā. Toties diezgan ievērojams ir paralēlo aizguvumu skaits, par kuriem

samērā plaša informācija rodama jau ME un EH, kur J. Endzelīns visai bieži pie ģermānismiem norāda arī uz paralēlaizguvumu igauņu valodā, (piemēram, ME III 232 II *pīnēt* peinigen, quālen Nebst estn. *pīnama* aus mnd. *pinen* dass.; ME III 926 I *sleņģis* Fenster- u. Türpfosten Nebst estn. *leng* "Schlenge" aus mnd. *slenge* "Einfassung"; ME III 1042 *stall's*, der Stall, vorzugsweise der Pferdestall Nebst estn. *tal'l'* aus mnd. *stal*; ME III 1060 *stelles* 1) das Gestell 2) der Webstuhl Nebst estn. *tel'l'* "Webstuhl" aus mnd. *stel(le)* "Webergestell" u. d. c. Šo paralēlaizguvumu lielo skaitu savā publikācijā atzīmē arī Ojārs Bušs, norādot, ka to sīka analīze prasītu vismaz divsējumu monogrāfiju, un kā iemeslu minot abām tautām nepieciešamo ciešo kontaktu uzturēšanu ar ģermāņu valodu pārstāvjiem vēsturiski ilgā laika posmā.⁵

Runājot par Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs sastopamajiem netiešajiem ģermāniskas cilmes aizguvumiem, kas šajās izloksnēs ienākuši ar igauņu valodas starpniecību, parasti tiek minēts zviedrisms *ķepis* 'spieķis', kas sastopams nelielā pierobežas izlokšņu grupā Ērgemē, Kārķos, Lugažos, Valkā, Vijciemā, Veclaicēnē (*večākas taītīnas gāja uz baznīcu ķepi pie rūokas* Vijciemā; *var jāu pa tūo dumbras malu nūoiet, paņēm ķepi rūokā ūn ā* ĒIV II 162). Šo vārdu savos rakstos min O. Bušs⁶ un S. Raģe⁷, vienlaikus atzīmējot arī tā stabilitāti un noturīgumu izlokšņu pārstāvju runā. Kaut arī vārds tiek lietots samērā šaurā areālā, vietējie iedzīvotāji neuztver tā dialektālo raksturu un bieži vien to uzlūko kā kopvalodas elementu.

Arī šajā rakstā, turpinot dialektālo leksēmu apzināšanu un pētīšanu vienā no abu valodu grupu kontaktareāliem Ziemeļrietumvidzemē mēģināts aplūkot dažus neetimoloģizētus vai mazāk aplūkotus vārdus, kuri varētu būt saistīti ar pastarpinātas aizgūšanas procesiem.

lekteris, lekterēt

Viens no Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs plašāk lietotajiem netiešajiem aizguvumiem ir ģermānisma *trekteris* variants *lekteris*, kas veidojies igauņu valodas formas *lehter* ietekmē. Aplūkojamo izlokšņu lielā daļā abi vārdi – tiešais aizguvums *trekteris* (ME IV 230 *trekteris* der Trichter. Nebst estn. *trehter* aus mnd. *trechter*) un

pastarpinātais *lekteris* funkcionē paralēli savā pamatnozīmē 'piltuve' Jāpiebilst, ka arī F. Videmaņa vārdnīcā reģistrētas abas formas: *lehter* (Wied. 481) un *trehtel* (Wied. 1195; par to sk. arī Māgiste IV 1270). *lekteris* primārajā nozīmē ir reģistrēts Ērgemē, Kārķos, Idū, Mazsalacā, tas fiksēts arī ME II 448 no Raunas. *petrolej' lēj' a lekteri lamīpa un lākturi* Idū; *lekteris i, ka vaļg pudelē kuõ iēliēt* Mazsalacā; *ka deşu lēi, ta deşas galu uzbāž lekteram* ĒIV II 209.

Dajā lībisko izlokšņu vārds *lekteris* reģistrēts ar atšķirīgu semantiku. Kā rāda piemēru materiāls, tas šajā semantiskajā blokā parasti tiek lietots ar nozīmi 'liels strēbējs': *lekters i, kas puīk streb* Limbažos. Ar šo pašu nozīmi vārds fiksēts arī EH I 732 *lekteris* "kas lekterē" no Ķieģeļiem un Limbažiem, kur tas izdalīts kā homonīms nozīmei 'piltuve' Problemātisks šajā aspektā ir tieši šis homonīmu dalījuma pamatojums. Vai nozīme 'liels strēbējs' ir vai nav saistāma ar iepriekš aplūkoto *lekteri* – piltuvi? Zināmu nozīmju saistību šeit, protams, var saskatīt, t. i., nozīmju pārnēsumu no priekšmeta uz dzīvu būtni, kas, salīdzinot ar cita tipa nozīmju pārnēsumiem, gan ir retāk sastopams, tomēr tiek lietots dzīvas būtnes ekspresīvā raksturojumā.⁹ Šis pārnēsums visbiežāk pamatojas uz līdzību ārējā izskatā vai funkcijā (*kāsis* 'priekšmets' – 'vecs, vājš, liks cilvēks vai dzīvnieks', *ecēša* 'darbarīks' 'kildīgs cilvēks'), aplūkojamā gadījumā priekšmets, ko lieto pildīšanai, un cilvēks, kas mēdz uzņemt daudz šķidruma. Tomēr domājams, ka šis nozīmes veidošanās varēja ietekmēt arī vēl citi faktori proti, jau minētais nozīmes pārnēsums un verba *lakt* semantikas ietekme, jo *lekterēt* lieto gan ar nozīmi 'strēbt', gan 'lakt'. Tātad *lekteris* nozīmes 'liels strēbējs' veidošanās nebūtu uzlūkojama atrauti no primārās nozīmes, bet gan kā šīs nozīmes un verba *lakt* semantiska kontaminācija. Šajā pašā areālā reģistrēti arī atvasinājumi: *izlekterēt* 'izstrēbt' *viēnc pac izlektere vēsaļ bjuōd* Vainižos; *izlekterēties* 'izstrēbties' *plān putr jōu dabu izlekteretes, bet tas nepiēsiēn dūš* Vainižos; *palekterēties* 'pastrēbties': *taņi puīkam jōu noj va:| ne fāg pa ēst – paķef kād maizgabai, palekterejas putr uņ pruōjam* Vainižos; *pielekterēties* 'piestrēbties', *salekterēties* 'sastrēbties': *bērs salekterejas putr* Vainižos.

mēka

Vienā no Ziemeļrietumvidzemes izloksnēm – Jeros – vecākās paaudzes valodā ir reģistrēts vārds *mēka* ar nozīmi 'smalkmaize, kliņģeris': *ka mēs gājī skuōla, ta apkaļpotajī viē nād mums nes no piīšēts mēks un pārdeu. ka redzejī viē, ka vecenit a mēkam nāk, ta tūli vis drāz preti*. Domājams, ka šis izloksnē reģistrētais vārds varētu būt saistīts ar Wied. 594, Māgiste V 1526 II *mekk* 'Schmecken, Geschmack' *mekkima* 'schmecken, kosten' *meklik* 'schmackhaft, wohlschmeckend' Pieņemot, ka igauņu *mekk*, *mekkima*, *meklik* pamatā ir tā pati viduslejasvācu sakne, kas latviešu valodā aizguvumos *smeķe*, *smeķēt* (ME III 956 *smeķēt* Aus mnd. *smecken*), *smeķīgs* (jāpiebilst, ka Megistes vārdnīcā tiešas norādes par aizgūšanu nav), minēto izlokšņu vārdu varētu klasificēt kā subģermānismu⁹, kurš izlokšņu pārstāvju runā ieviesies no igauņu valodas. Šādu hipotēzi varētu balstīt areālie un semantiskie kritēriji vārds *mēka* reģistrēts Igaunijas pierobežā, Rūjienas apkārtnē, kur ir samērā daudz aizguvumu no igauņu valodas. Semantiskais saistījums arī visumā pārlicinošs – kliņģeris, smalkmaize ir kaut kas garšīgs, tas nozīmes ziņā atbilst gan tiešajam aizguvumam *smeķīgs* latviešu sarunvalodā, gan igauņu sarunvalodā un izloksnēs reģistrētajam *meklik* (ja vien kādi apsvērumi nerosina šīs saknes vārdu cilmi meklēt citā plāksnē, ne saistījumā ar ģermānismiem).

No Jeros pierakstītā vārda *mēka*, iespējams, ir jāšķir ME II 594 Svitenē un Sesavā reģistrētā leksēma *mēka*, kurai tur fiksētās nozīmes arī attiecināmas uz ēdienu leksiku ('Quark mit Sahne gemengt; schlecht gekochter Brei'), bet kuras rašanos varētu būt ietekmējuši arī citi faktori.

toterēt

EH II 689 ir ievietots Jeros reģistrēts vārds *toterēt* 'stottern' bez ilustratīvā materiāla un norādes par vārda cilmi. Vārds *toterēt* turpat Jeros reģistrēts arī vēlāko gadu desmitu materiālu vākumos: *puķ citād skađriks, bet totere runadams; meit smuk, bet totere; ka*

nemāk lasīt vel, ta a daš bērc totere. Turpat Jeros fiksēts arī prefiksālais verbs *iztoterēt* 'stostoties izrunāt': *es nevar sagaīdit, kamer virč istoteres kād vārd.*

Domājams, ka *toterēt* pamatā varētu būt igauņu *toterdama* 'stottern' (Wied. 1176); ja pieņemam vienu no igauņu etimoloģiskajā vārdnīcā (Mägiste X 3254) minētajām *toterdama* cilmes hipotēzēm, proti, ka tas varētu būt aizgūts no vācu *stottern*, tad izloksnē fiksētais *toterēt* būtu uzlūkojams par subģermānismu, kas pārņemts ar igauņu valodas starpniecību. Tomēr jāpiebilst, ka Mägiste X 3254 minēti arī vēl citi virzieni, kuros varētu būt meklējama attiecīgā vārda cilme (*totter, toter* 'schwachsinnig, blöd(e), blödsinnig, einfältig, (sehr) dumm, stumpfsinnig'), taču, runājot par latviešu izloksņu *toterēt*, ticamāka ir versija par aizguvumu no vācu valodas.

No *toterēt* 'stostīties', šķiet, būtu jāšķir fonētiski līdzīgais *toteris* 'liels gailis', kas reģistrēts Vainižos (*toteīš i tā nuōēīdes, ka ne lakta nevaī uzlēkt*), EH II 689 *totānis* "ein grosser Hahn; ein prahlerischer Mensch" Limbažos, I *totināt* durch gewisse Laute die Hennen heranrufen (vom Hahn) Limbažos, Vainižos (*nuōlāīdes nuō lakt, liēīš gaīš totina to-to-to!*), kas nebūtu saistāmi ar stostīšanos, bet gan ar onomatopoēzi, resp. ar gaiļa radītām balss skaņām.

Vēl pie šiem netiešajiem aizguvumiem var minēt pagaidām vienā izloksnē – Liellugažos reģistrēto neliela koka trauka – bļodiņas vai cibiņas apzīmējumu *napītis: napīc nuō kūoka, dibīnc ūn kūoka vāks. citi pār vāžīnu sāuc, citi pār napīi*. Vārdam tuvākais aizguvuma avots varētu būt igauņu *napp* 'koka bļodiņa', kas savukārt igauņu valodā pārņemts no viduslejasvācu valodas (sk. Mägiste V 1666–1667 III *napp* mnd. *nap*, mhd. *napf* (dt. *Napf*) u.s.w.. u. E. ist das estn. W. z.T (mindestens die *i*-stämmige Variante) aus Mnd. entlehnt worden). Jāpiebilst, ka *napītis* izloksņu leksikas avotos līdz šim nav minēts, tāpat nav arī informācijas par to, ka tas varētu būt aizgūts nepastarpināti no ģermāņu valodām. Teritoriāli Liellugaži ir pati galējā pierobeža, kuras viena daļa 1919. gadā tika piedalīta Igaunijai,¹⁰ un tāpēc arī šeit ir sastopami daži šauri lokāla rakstura aizguvumi, kas plašākā teritorijā nav reģistrēti un nav zināmi. Piemēram, *lāmica* 'īpaši izveidots rāmis ratu vai ragavu virsmas palielināšanai, vedot sienu, salmus, labības kūļus u. tml. Kā norāda S. Raģe, vārds ir labi pazīstams Liellugažos un Lugažos un ir

Dienvidigaunijas izlokšņu *lārmits* 'Rahmen (zur Vergrößerung) an Bauerschlitten' nepārveidots aizguvums.¹¹ Tepat reģistrēta arī vārdkopa *sefcīiā* 'iet kopā, pulkā' (*viņi abi viē'nā* [vienmēr] *sefcīiā*)¹², *jorus* 'fabrikas svilpe; raudāšana', *jorāt* '(skaļi) bez apstājas vienu un to pašu stāstīt, lūgt u tml.' (< ig. *joru*)¹³. Tāpat pie šādiem šauri lietotiem netiešiem aizguvumiem var minēt, piemēram, Lugažos reģistrēto *sibulis* 'sīpols': [tirgotājs brauca] *ar sīpuolu vēzumu pa lauku saimniecībām un pārdeva – siēks rudzu un siēks sibuļu*.

Te aplūkoti tikai daži no netiešajiem (pastarpinātajiem) aizguvumiem. Šai parādībai, t. starpniekvalodu ietekmēm it īpaši pierobežas dialektālo vārdu cilmes skaidrojumos arī turpmāk pievēršama uzmanība, jo kā kontaktvalodu, tā starpniekvalodu ietekme izlokšņu leksēmās var izpausties dažādos līmeņos un pakāpēs, arī vairāk vai mazāk latentā veidā.

Atsauces, piezīmes

Sk., piemēram, *Suhonen S.* Die jungen lettischen Lehnwörter in Livischen. Helsinki, 1973; *Vaba L.* Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere, 1997

² Sk., piemēram, *Bušs O.* Sakaru un paralēļu problēma latviešu valodas leksisko ģermānismu pētīšanā. Dialektālās leksikas jautājumi I. R., 1986, 187.–201. lpp.

³ Sk. *Vaba L.* Op. cit., 446. lpp.

⁴ *Vaba L.* Op. cit., 446. lpp.

⁵ Sk. *Bušs O.* Op. cit., 195. lpp.

⁶ *Bušs O.* Op. cit. 197. lpp.

⁷ *Pare C.* О некоторых взаимствованиях из эстонского языка в говорах Видземе. – Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов. Рига, 1970, с. 139.

⁸ Sk. arī *Kagaiņe E.* Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. R. 1992, 114.–117 lpp.

⁹ Par terminu "subģermānisms" sk. *Bušs O.* Par ģermāņu cilmes leksikas aizgūšanas virzieniem dziļajās Latgales izloksnēs. Dialektālās leksikas jautājumi II. R. 1986, 6. un sek. lpp.

¹⁰ Par to sk., piemēram, *Raģe S.* Ērgemes, Lugažu un Valkas izloksnes fonētika un morfoloģija. – LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti VIII. R., 1964, 5.–6.lpp.

¹¹ *Raģe S.* Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns. – Dialektālās leksikas jautājumi I. R., 1986, 53. lpp.

¹² Turpat, 95. lpp.

¹³ Turpat, 35. lpp.

Saīsinājumi

- EH *Endzelīns J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K. Milēnbaha Latviešu valodas vārdnīcai. 1.–2. sēj. R., 1934–1946.
- ĒIV – *Kagainē E., Raģe S.* Ērgemes izloksnes vārdnīca. 1.–3. sēj. R., 1977–1983.
- ME – *Milēnbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. R., 1923–1932.
- Māgiste – *Māgiste J.* Estnisches etymologisches Wörterbuch. Bd. –12. Helsinki, 1982–1983.
- Wied. – *Wiedemann F. J.* Eesti – saksa sõnaraamat. Tallinn, 1973 (4).

SUMMARY

THE INFLUENCE OF INTERMEDIARY LANGUAGES IN THE LOAN WORDS OF THE NORTHWESTERN VIDZEME DIALECTS

Elga KAGAINĒ

Several lesser known Northwestern Vidzeme dialect words are examined. These words, though classified as being of Germanic origin, have not been borrowed directly from the German language but through the mediation of Estonian. The analyzed lexemes are: *lekteris* "funnel; a noisy gulper/eater" *lekterēt* "to gulp/eat noisily", *meka* "a bun, a twist bun", *toterēt* "to slutter, to stammer"

SENKRIEVU AIZGUVUMU LATVIEŠU VALODĀ VĒSTURISKI VALODNIECISKS VĒRTĒJUMS

Igors KOŠKINS
(LU Slāvu filoloģijas nodaļa)

Runājot par aizguvumiem vienā vai otrā valodā, jāņem vērā vismaz divi šo aizguvumu vēsturiskā vērtējuma aspekti. Pirmais aspekts ir saistīts ar literārās valodas vēsturi, ar literārās valodas attīstības problēmām. Runa ir par dažādiem literārās valodas normu kodifikācijas virzieniem, par dažādu šīs kodifikācijas izpratni. Literāro valodu vēsturē šāda veida vērtējuma, un proti, negatīvā vērtējuma izpausme ir pūrisms. Piemēram, tā saucamās čehu Atmodas pārstāvju pūrisms 19. gs. čehu literārajā valodā, kura mērķis bija iesakņojušos ģermānismu aizstāšana ar čehu valodas vārdiem [Булаховский 1953, 131]. Bet otrais aizguvumu vēsturiskā vērtējuma aspekts ir saistīts ar tīri lingvistisku problemātiku. Tieši šis aspekts attiecībā uz senkrievu valodas aizguvumiem latviešu valodā ir šī raksta priekšmets.

I

Tradicionāli, lai pierādītu aizguvuma raksturu, ir izmantojams *fonētiskais kritērijs*, t.i. salīdzinot divu valodu atbilstošus vārdus, jābūt skaņu substitūcijai. Šī fonētiskā substitūcija labi redzama daudzos senos rusismos, kurus parasti dēvē par aizguvumiem līdz 13. gs. [Mīlenbahs-Endzelīns 1923-1932; Būga 1958, 350-351; Endzelīns 1980, 459-460; Karulis 1992, 2, 626; Ozols 1993, 57-58]. Tomēr tā nav redzama visos gadījumos.

Ir zināms, ka senlatviešu dialektos dažādiem patskaņu tautosillabiskiem savienojumiem ar līdzskani *n jeb diftongoīdiem bija dažādi refleksi: *{an}, *{on} > [uo]; *{un} > [ū]; *{en} > [ie]; *{in} > [i] [Endzelīns 1922, 119]. Tiem pašiem diftongoīdiem pirmslāvu valodas austrumslāvu dialektā, no kuras izveidojās senkrievu valoda, bija tikai divi refleksi – palatālais un nepalatālais nazālais vokālis, t.i. *{an}, *{on}, *{un} > [o]; *{en}, *{in} > [e]. Tā kā šīm skaņām bija raksturīga fonētiski sarežģīta artikulācija – t.i. 'rinesms + garums', tās pakāpeniski pārveidojās par cita rakstura nenazāliem monofongiem: *{o} > [u], [e] > [a] ar iepriekšējā

līdzskaņa mīkstinājumu, piemēram, **sođiti* > skr. судити 'sodīt'; **peť* > skr. пять 'pieci', citās slāvu valodās arī [e] > [e] bulg. пет 'pieci' Zūdot rinesmam, šie nāseņi fonētiskās pārvēršanās gaitā gāja cauri starposmiem, galvenokārt caur diftongizāciju ar šauro pieskaņu. Šī diftongizācija substitūcijas ietvaros atspoguļojās atbilstošajos aizguvumos senlatviešu valodā tās pašas kvalitātes garās skaņas veidā: latv. *mētelis* ← skr. **mętelъ* > мятель 'kņaza virsdrēbes', latv. *sodīt* [sùodīt] ← skr. **sođiti* > судити 'sodīt' Tāpat arī latv. *svēts* ← skr. **svęťъji*, святыи; *robeža* [rùobeža] ← **robežъ*, рубежь; *karogs* [karuōgs] ← **choroгу*, хоругвь; acīmredzot, *poga* [puōga] ← skr. **poгу*, пугвь, kr. пуговица.

Kas attiecas uz vārdiem *mētelis* un *sodīt*, rekonstruētie sākotnējie diftongoīdi tajās būtu pārveidojušies citādi, ja šie vārdi nebūtu aizgūti: vārdā *mētelis* būtu tāpat kā latv. *pieci* < pbl. **penk-*, sal. liet. *penki* vārdā *sodīt* (*sods*) būtu tāpat kā latv. *jūtu* < pbl. **junt-*, sal. liet. *juntù*. Šeit jāpiebilst, ka tieši [un] bija vārda *sodīt* slāvu pirmformā: tās pamatā ir divas sastāvdaļas – sakne **sūn* ar nozīmi 'līdz, kopā' + sakne **d* < ide. **dhē-* mijas zudumpakāpē ar nozīmi 'likt', sal. kr. деть (skr. дѣти), t.i. – vārda sākotnējā nozīme bija 'likt kopā' [Фасмер 1987, 4, 794]. Cits pirmās minētās saknes morfoloģiskais variants pirmslāvu valodā ir **sū* bez konsonanta [n], ar īso **ū*-skaņu, kas tālāk pārveidojās par reducēto skaņu [ъ], sal. prievārds-priedēklis skr. съ, kr. с, со 'ar; līdzī'

Problēmas šajā ziņā rodas tajos gadījumos, kad fonētiskais kritērijs it kā "neder" piemēram ar tiem vārdiem, kuru pirmformā bija diftongoīds [*on], [*an]: *poga*, *robeža* u. tml. Viena grupa valodnieku vārdu *poga* uzskata par senkrievu aizguvumu, cita grupa ne [Karulis 1992, 2, 73]. Ja ņem vērā tikai fonētisko atbilstību, piemēram, attiecībā uz vārdu *robeža*, tad grūti noskaidrot primārās saknes piederību: gan latviešu valodā ir vārds *robs* [rùobs] no senākā **ranb-* (**ramb-*), gan senkrievu un citās slāvu valodās ir vesela virkne vārdu, kas ir atvasināti no verba **rubiti* 'cirst, kapāt; iegriezt' Šiem atvasinājumiem piemīt vai nu tā pati nozīme, piemēram, bulg. руб 'mala, šuve; riba; rēta' [БРС 1966, 589], vai citas nozīmes: skr. рубъ, kr. рубашка 'krekls', kr. рубль 'rublis' utt. [Фасмер 1987, 3, 510; Karulis 1992, 2, 127]. Varētu būt, ka tieši latv. *robs* pieder pie mantotās ide. leksikas (sal. v. Rand 'mala'),

kaut daži uzskata arī *robs* (ne tikai *robeža*) par senkrievu aizguvumu [Karulis 1997, turpat]. Tad rodas problēma, kā pierādīt atšķirību starp minētajiem vārdiem (*robeža*, *poga*) un tiem, kurus dēvē par mantotiem latviešu valodā, piemēram, *roka*, *zobs*; skr. *рѡка*, *зѡбъ*; kr. *рука*, *зуб*. Attiecībā uz vārdu *robeža* palīdz *vārddarināšanas kritērijs*: modelis ar substantīvu piedēkli psl. **ęgjo* > *-ež- [Селищев, 1952,63] kļuvis par produktīvu krievu valodas vēsturē, īpaši sarunvalodā [РГ 1982, 1, 163]; sal. kr. *мятеж* 'nemieri' *грабѣж* 'laupīšana', *платѣж* 'maksājums', *скулѣж* 'smilkstēšana', *галдѣж* 'klaigas' ar šo piedēkli (fonoloģiski /-ož-/ , /-ež-/).

II

Ja tādu formālu radītāju nav, tad var izmantot vienīgi *semantisko kritēriju*, kas bieži ir saistīts ar vārda primārās semantiskās motivācijas rekonstruēšanu. Šajā aspektā ir domāta etimoloģiskās nozīmes rekonstruēšana, lai noskaidrotu sākotnējos apzīmēšanas motīvus.

Sīkāk aplūkosim vārdu latv. *miers*, skr. *миръ*, kr. *мир*² '1) draudzīgas attiecības. 2) miers, klusums. 3) miera līgums' [ТСРЯ 1938, 2, 224]. (Mūsdienu krievu valodā homonīmi *мир*¹ 'pasaule' un *мир*² 'miers' semantiski atvasināti no psl. **mirь*.) Pirmkārt, par šo vārdu nav īstas skaidrības; otrkārt, tieši primārā semantiskā motivācija liek domāt, ka vārds *miers* patiešām ir aizgūts.

Slāvistikā latv. *miers*, senlietuviešu *mieras* (mūsdienu lietuviešu valodā lieto citu vārdu *taikà* [LLV 1964, 732]) uzskata par aizgūtiem no slāvu valodām [ЭССЯ 1993,19, 55–57], tam piekrīt arī K. Būga [1958, 352]. Baltistikā uzskata, ka tas ir mantots vārds [Endzelīns 1974, 597; Karulis 1992, 1, 590; Mažiulis 1996, 3, 137–138]. J. Endzelīnam, atšķirībā no citiem, ir sava argumentācija, kāpēc šo vārdu nevar dēvēt par rusismu. Pretrunā ar to esot latviešu vārda intonācija. Tā saucamā lauztā intonācija, kas ir raksturīga šim vārdam latviešu valodā (*miērs*), norādot uz senu oksitonētu vārdu, t.i. – uz akcentu vārda beigās. Kā zināms, lauztā intonācija radusies no akcenta pārstatījuma, pārceļot akcentu uz akūtēto sākumzilbi. Turpretim akcents² krievu formās uz celma NomSg *м'ир*, ĢenSg *м'ира*, DatSg *м'иру* norādot uz to, ka šeit akcents bija vārda

Akcentu apzīmē ar diakritisku zīmi akcentētā patskaņa priekšā.

sākumā (baritonēts vārds) [Endzelīns 1974, 597]. J. Endzelīna argumentāciju varētu noraidīt, ņemot vērā visu slāvu valodu akcentoloģisko sistēmu attīstību. Tā kā šim vārdam serbu valodā raksturīga krītoša garā intonācija *миръ* un tā kā čehu valodā šeit ir garais, nevis īsais patskanis *mír*, tas liek domāt, ka psl. *миръ* sākumzilbē metatonijas rezultātā izveidojusies tā saucamā jaunakūtētā intonācija, kas ir radusies arī no akcenta pārstatījuma dažādās vārda formās [Гаспаров, Сигалов 1974, 215]: **mír*ъ > *m'ír*ъ. Līdz ar to slāvu valodās ar dinamisko akcentoloģisko sistēmu tādiem vārdiem izveidojusies mainīga akcenta paradigma (tā saucamā C-paradigma), kura bijusi vārdam *миръ* jau senkrievu valodā un pastāv arī tagad, sal. piemērus no 16. gs.–17. gs. krievu valodas: Lok¹Sg *на мир*'у 'laikā, kad pastāv miers'; Lok²Sg *ω м'иру ω миру* 'de pace' utt.** [Зализняк 1985, 137, 251]. Tātad nekādas pretrunas šeit nav.

Kas attiecas uz primārās semantiskās motivācijas rekonstruēšanu, jāņem vērā visi šā vārda etimoloģiskie sakari ar citiem ide. saknes refleksiem indoeiropiešu valodu vēsturiskajos dialektos.

Parasti vārdus *миръ*, *miers* nekādi neetimoloģizē, piesaistot tos pie vārdu latv. *mīļš*, liet. *míelas*, pr. *mijls*, kr. *милий* etimoloģijām [Karulis 1992, 1, 595; LEW 1962, 449; Mažiulis 1996, 3, 137–138; ЭССЯ 1993, 19, 46–48]. Pie tam šis vārdu grupas nozīmes ir semantiski atvasinātas un saistītas ar ide. **mēi-* 'siet kopā; sasaistīt; saites' Ņemot vērā indoeiropiešu pirmvalodas vēstures modernākās rekonstrukcijas, var domāt, ka ide. **mēi-* < **MY* 'mainīt; savstarpēji aizvietojams; apmaiņas-; pēc vienošanās', kur **MY* ir agrīnā posma ide. saknes sillabēma, kurā pēc ide. vokālisma attīstības sonants **Y* > **!* [Андреев 1986, 190].

Visi šīs saknes formālie un semantiskie refleksi ide. pirmvalodas vēsturiskajos dialektos resp. patstāvīgās valodās ir saistīti ar saknes paplašinātājiem. Tiem, kā zināms, piemita semantiska funkcija, jo no ģenētiskā viedokļa paplašinātāji bija agrīnā posma ide. binomu saknes, kas vēlāk neuzsvērtā pozīcijā bija pārveidojušās dažādu lenīcijas procesu rezultātā [Андреев

** Tā kā krievu valodas lokatīva formā apvienotas divas atšķirīgas gramatiskas nozīmes, katra locījuma nozīme tiek apzīmēta ar indeksu.

1986, 282–283]. Bez paplašinātāja *-l un *-r šajā ģenētiskajā makroligzdā ietilpst arī darinājumi ar paplašinātājiem *-n un *-t, kuriem bija nozīmes 'mainīt; apmainīties' un 'savstarpība; pārība' [Гамкрелидзе, Иванов 1984, 2, 754]. Tātad atkarībā no paplašinātāja tiek nodalītas dažādas semantiski ģenētiskas mikroligzdas:

a) ar paplašinātāju *-n: kr. verbs *менять* 'mainīt', substantīvs *мена*, skr. *म्बना* 'maiņa' < **mōin-* [Фасмер 1986, 2, 597]; latv. *mainīt* [Karulis 1992, 1, 559]; v. *gemein* 'kopējs, vispārējs; parasts; zems; vulgārs', kur 'gemeinsam, allgemein' ← 'mehreren in gleicher Art gehörig' ← 'mehreren abwechselnd zukommend' [EWdD 1989, 532–533]; lat. *communis* 'kopējs' [Walde 1910, 182], kur [ū] < *{ōi};

b) ar paplašinātāju *-t: gr. *μίτος* 'diegs', gr. *μίτρα* 'saite; josta; turbāns'; si. *Mitra* 'līguma dievība'; lat. *mūtāre* 'pārvietot; mainīt; apmainīt', lat. *mūtuus* 'savstarpējs' [Walde 1910, 505]; got. *gamaiþs* 'sakropļots' [Braune 1920, 170] ← 'tas, kas ir mainījies sliktākajā virzienā'; latv. *miets* kā tā denotatīvā apzīmēšana, kas, savienojoties vienam ar otru, veido kādu priekšmetu, piemēram, žogu, sal. kr. *плетень* 'žogs' ← *плести* 'pīt'; lat. *mītis* 'mīksts; maigs' [Walde 1910, 488];

c) ar paplašinātāju *-l: kr. *мильй* 'mīļš'; latv. *mīla*, latv. (dial.) *mīeles* kā tā denotatīvā apzīmēšana, kas, saistoties ar kādu vielu, rada tās izmainīšanos (rūgšanu); liet. *mielas* 'mīļš; patīkams'; liet. *mīelės* 'raugs; mieles'; gr. *μείλιχος* 'salds; patīkams; rāms';

d) ar paplašinātāju *-r: kr. *мир*; latv. *miers*.

Kā redzams, visu šo vārdu semēmas saista semantiskās derivācijas attiecības, tās atspoguļo vai nu paralēlo, vai secīgo attīstību uz kopējās pirmsēmas pamata. Var redzēt, ka katra semantiski ģenētiskā mikroligzda parāda semantisko specifiskāciju: darinājumiem ar paplašinātāju *-n piemīt nozīmes 'apmaiņa' + 'kopējs', darinājumiem ar paplašinātāju *-t 'izmainīties' + 'savstarpējs', darinājumiem ar paplašinātāju *-l 'mīļš' iespējamā krustošanās ir izskaidrojama divējādi. Pirmkārt, nozīmēm paralēli attīstoties savas mikroligzdas ietvaros, dažādo mikroligzdu vārdu galīgie semantiskie refleksi varēja sakrist. Piemēram, lat. *mītis* 'mīksts; maigs' ← 'draudzīgs' ← 'savstarpējs'; ķeltu *main* 'mīksts; maigs' [Walde 1910, 489] ← 'dāvana; atlīdzība apmaiņas rezultātā'; psl. *миль* 'mīksts; maigs' ← 'tas, kas saislīts ar kādu ar mīlestības

saitēm' Otrkārt, pārvēršoties par monofonēmiskiem paplašinātājiem, ide. binomu reducētās saknes kļuva par indifereentiem attiecībā uz savu pirmatnējo semantiku [Андреев 1986, 283], sal. vārda latv. *mīles* pozīciju. Ņemot vērā iepriekš minēto, tā kā vārdi **mirь* un **milь* piederēja pie dažādām mikroligzdām, tiem jābūt kopīgas pirmsēmas paralēliem refleksiem. Turpretim tradicionālais viedoklis apvieno abu vārdu abstraktās nozīmes **mirь*² 'miers; klusums' un **milь* 'mīļš; maigs'

Acīmredzot **mirь* kā patstāvīga un paralēla mikroligzda ar paplašinātāju **-r* ir saistīta ar semantisko refleksu 'siet kopā liecot; pīt' iespējams, no dziļākās rekonstrukcijas viedokļa **r* ir patstāvīgās saknes agrīnā posma ide. **HR* 'labs; drosminieks; **apvienojot**; tā, kā vajag' paliekas, t.i. – ide. binoms **MY- HR* > **mēir-* pēc lenīcijas, pie tam **H* ir agrīnā posma ide. velārā laringālā fonēma. Tādas nozīmes kā 'tīkls', 'jūgs', 'siet kopā' ir ide. vēsturiskajos dialektos agrīnā posma ide. saknes **HR* semantiskie refleksi [Андреев 1986, 216–217]. Tipoloģiski semantiskā pārmaiņa 'pīt' (dažādās nozīmēs) → 'miers; klusums' tiek apliecināta ar citiem ide. valodu vārdiem, piemēram, lat. *pax* 'miers' < **pāk-* un lat. *pangere* 'sacerēt; norunāt', īru *sid*, *sith* 'miers' un senskandināvu *seiðr* 'saite; virve; josta' [Маковский 1989, 131–132].

Tāda strauja semantiska pārmaiņa acīmredzot ir izskaidrojama onomasioloģiskajā līmenī, t.i. apzīmēšanas motīvi varēja būt saistīti ar kādu senu kultu. Iespējams, tāda semantiska saistība varēja rasties apbedīšanas kulta ietvaros.

Kremācija kā apbedīšanas paraža bija ekstralingvistisks faktors, kas ietekmēja ide. **mēir-* 'siet kopā liecot; pīt' nozīmes pārvirzi, pamatojoties uz semantisko un formālo atrakciju. Divas dažādas saknes bija krustojušās: ide. **mēir-* un ide. **mēr-* // **mor-* // **mr-* 'nāve; mirt' < agrīnā posma ide. **MR-* [Андреев 1986, 185]. Formāli – uz fonēmas /r/ pamata, kura attiecībā uz pirmo sakni bija ide. vēlākajā posmā daudzfunkcionāls paplašinātājs, attiecībā uz otro sakni tā ģenētiski piederēja agrīnā posma ide. saknes sillabēmai. Semantiski – kā uz nozīmes 'siet kopā, liecot' pamata, tā arī uz nozīmes 'mainīties; mainīt (ko)' pamata. Kā jau minēts, abas nozīmes ir agrīnā posma ide. **MY* sinkrētiskās nozīmes semantiskie refleksi.

Pati nozīme 'siet kopā liecot', tālāk attīstoties, kā liecina valodu dati, noved pie uguns semantikas: 'siet kopā liecot' → 'liekties' →

'degt; uguns' [Маковский 1989, 25]. Tas arī kremācijas un upurēšanas paražu ietvaros, kurās uguns bija nepieciešams atribūts, varēja novest pie tā, ka semantiskajā struktūrā parādījās papildus sēma, kas bija saistīta ar nāvi. Sal. ide. **mēi-* refleksu nozīmes: si. *pramī* 'iznīkt; nomirt', si. *pramīta* 'nomiris' [WSD 1975, 365]. Sal. arī nozīmes šīs saknes mijas nulles pakāpē ide. vēsturiskajos dialektos: gr. *μιαφρονέω* 'nogalināt; aptraipīt sevi ar slepkavību' *μίασμα* 'viss apgānītais; grēks; noziegums; negods' [Бейсман 1991, 816].

Ide. sakne **mēr-* to pašu paražu ietvaros varēja attīstīt sēmu 'uguns; degt' ar tālāku semantisku evolūciju. Veselā virknē slāvu valodu un dialektu šai saknei ir sastopama forma **mar-* < **mōr-* t.

ar patskani [o] mijas stiepuma pakāpē. Pie tam šo vārdu semantiskajā struktūrā parasti apvienojas divas sēmas – 'saistīts ar uguni, ar sauli' + 'saistīts ar ilūziju, mirāžu, apmātību' Sal. kr. dial. *мар'а* 'sapnis; spoks...', *мар* 'sausā migla vai dūmaka; tveicīgs, bāls, tumšs gaiss', 'tveice', *м'арить* (verbs) '*marit* (šā vārda III Sg-forma) tveicīgā vasarā, kad viss pagurst aiz karstuma, zeme sakarst, zemākie gaisa slāņi kvēlo un viļņo, izkropļojot priekšmetus tālumā, kuri ņirb' [Даль 1956, 2, 298]; kr. lit. *м'арево* 'mirāža, apmātība' [ТСРЯ 1938, 2, 145]; bulg. *маран'я* '1) tveice, karstums, svelme; 2) mirāža' [БРС 1966, 308]. Acīmredzot otra minētā sēma – 'saistīts ar ilūziju, mirāžu, apmātību' – ir attīstījusies nozīmes 'miegs, sapnis; snauda' semantiskās evolūcijas rezultātā, par ko liecina skr. *марь* nozīmē: *възложи б(ог)ъ марь на адама и успе и изя ребро и створи жену* 'iemidzināja Dievs Ādamu, tad viņš aizmiga, un Dievs izņēma ribu un radīja sievu' [СлДРЯ 1991, 4, 508]. Kā pirmatnējās semantikas paliekas varētu būt uzskatāma č. *máry* 'līkrati' nozīme [ЧРС 1947, 112].

Tātad, pamatojoties uz atrakcijas principiem, apbedīšanas paražas ietvaros krustojās ide. **mēir-* un ide. **mer-* nozīmes, kā rezultātā saknei **mēir-* > psl. **mirь* ir attīstījusies nozīme 'miers' kā kustības pārtraukums, noteikta stāvokļa beigas. Šīs nozīmes nav nedz senkrievu valodā [СлДРЯ 1991, 4, 542–543], nedz mūsdienu krievu valodā [ТСРЯ 1938, 2, 224]. Abstrahējoties pirmatnējai konkrētai semantikai, bija izveidojusies arī nozīme 'pilnīgs (kā) pārtraukums, beigas', kas saglabājusies latviešu valodā, sal. piemēru no vārdnīcas – *tātad miers šīm domām* [LLVV 1984, 5, 207–209]. Sal. arī teicienu latv. *mieru mest* 'aufhören etw. zu tun'

[Milenbahs-Endzelīns 1926, 18, 654]. Savukārt, tādas abstraktas nozīmes, kā 'klusums, stāvoklis, kad nav kustības', 'draudzīgas attiecības; psihisks stāvoklis, kam raksturīga psihisko norišu savstarpēja saskaņotība', 'stāvoklis, kad nav kara', var uzskatīt par semantiski atvasinātām, un tās ir vienādas krievu [turpat] un latviešu valodā [turpat].

Šeit varētu arī minēt novecojušos frazeoloģismus latv. *gulēt (dieva) mierā* [LLV 1984, turpat], *aiziet dieva mierā* [LFV 1996, 1, 241] 'nomirt' kaut gan šo frazeoloģismu semantikā ir redzama miera un nāves jēdzienu saistība, apgalvojums, ka šī semantika tieši saistīta ar aizgūtā vārda *miers* pirmatnējo semantiku, ir zināmā mērā strīdīgs. Pirmkārt, te nav nozīmes ar sēmu 'beigas', bet tiek eksplicēta nozīme, kas attiecināma uz dvēseli, psihisku stāvokli u. tml. Vārds *миръ* šajā nozīmē ir sastopams senslāvu valodā [СТС 1994, 328], no kuras tas ieviesies arī senkrievu valodā [СлДРЯ 1991, turpat]. Ņemot vērā senslāvu valodas veidošanās vēsturisko situāciju, var apgalvot, ka šī nozīme ir attīstījusies Bībeles grieķu valodas ietekmē, kur tai atbilst vārds *εἰρήνη*. Otrkārt, pašā latviešu literārajā valodā, ņemot vērā, savukārt, tās veidošanās vēsturisko situāciju, nozīmes attīstību varēja ietekmēt atbilstošie vācu valodas frazeoloģismi: *in Frieden hinübergehen* 'aiziet ar mieru mūžībā', *er ruhe in Frieden!* 'miers viņa pīšļiem' [НФРС 1956, 255]. Vācu valodā šie frazeoloģismi varēja rasties v. *Friedhof* 'kapsēta' nozīmes attīstības ietekmē. Šī forma ir izplatījusies vācu literārajā valodā semantiskas analogijas rezultātā pareizākās formas *Freithof* vietā [EWdD 1989, 476]. Sākotnējā nozīme bija saistīta ar senaugšvācu verbu *frīten* 'sargāt, sargāties' (< ide. **prī-* // **prāi-*), un vārds apzīmēja svēto, aizsargājamo vietu, kur apglabā mirušos. Tālāko šīs nozīmes attīstību ietekmēja v. *Frieden* 'miers; klusums' semantika, jo šīs vietas ap baznīcām parasti asociējās tieši ar klusumu un mieru [turpat].

Semēmas **mirъ* 'miers' rašanās uz atrakcijas pamata kulta ietvaros varētu būt tipoloģiski apliecināta. Šajā ziņā interesants ir V. Toporova raksts, kas veltīts slāvu vārda **trizna* etimoloģijai [Топоров 1979, 3–20]; *trizna*, *тризна* senajiem slāviem bija bērnu mielasts [TCPЯ 1940, 4, 800]. V. Toporovs dod plašākas mitoloģijas semantiskas paralēles no trīsvienības semantikas viedokļa, balstoties uz O. Trubačova etimoloģisko rekonstrukciju, saskaņā ar kuru vārds **trizna* ir saistīts ar skaitļa vārdu **tri*, ar ko tika

apzīmēts upurēšanai paredzēts trīsgadīgs dzīvnieks. V. Toporovs secina, ka trīsvienības motīvs izpaužas ne tikai upurēšanai paredzētā dzīvnieka vecumā, bet arī citās paražu detaļās un, vispirms, apbedīšanas paražu detaļās. To ietvaros rodas semantiskas asociācijas starp formāli tuvām ide. saknēm: bez minētā skaitļa vārda arī ide. *ter- 'berzt; urbt', ide. *ter- 'pārvarēt; sasniegt' [turpat, 20].

Tāpat psl. *mirь primārā semantiskā motivācija varētu būt saistīta ar dedzināšanas jeb kremācijas kā apbedīšanas paražas vai tās elementu apzīmēšanu. Arheoloģe M. Ģimbutiene raksta, ka "dedzināšanas paraža uz baltu zemēm atnāca no Viduseiropas, kur kopš 13. gs. pr. Kr. mirušos tikai dedzināja" [Ģimbutiene 1994, 78]. Tā bija Viduseiropas urnu kapulauku kultūra, kuras atzarojums bija Lužicas kultūra. Lužicas kultūras nesēji – veneti, ilīrieši, ķelti – stipri ietekmējuši turpmākos slāvus. Pēc valodnieka V. Martinova [Мартынов 1983] domām, pirmslāvu valoda veidojās uz rietumbaltu substrāta pamata ar ķeltu-ilīriešu un venetu "ingredientu" ieviešanu. Pēc arheologu domām (V. Sedovs un citi), visnenākā slāvu kultūra zvankapu kultūra izveidojusies, sajaucoties rietumbaltu un Lužicas kultūrai un valodai [Ģimbutiene 1994, 97]. V. Sedovs domā, ka "zvankapu kultūras pārstāvji nākuši no agrīnajām slāvu ciltīm" ka "slāvi kā patstāvīga etnolingvistiska vienība izveidojās... Lužicas kultūras austrumu grupu (valodas ziņā tās pārstāvēja rietumeiropiešu* protoslāvu dialektu) un to teritorijā ienākušo Piemares kultūras cilšu (tās runāja nomales baltu dialektā) mijiedarbības un metisācijas rezultātā" [Sedovs, 1992, 78–79].

Tāpat vārda *mirь 'miers' semantiskā struktūra veidojās un attīstījās pirmslāvu valodas ietvaros, un austrumbaltu valodu dialektos, tai skaitā senlatviešu dialektos, vārds bija aizgūts vai nu no pirmslāvu valodas, vai no senkrievu valodas tās senākajā laikposmā.

Literatūra

Braune, W. [1920]	– Gotische Grammatik. 9. Auflage. Halle.
Būga, K. [1958]	– Rinkiniai raštai. T. 1. Vilnius.
Endzefins, J. [1922]	– Lettische Grammatik. Riga.

Acīmredzot, ar to domāta seneiropiešu valodu kontinuuma rietumu valodu grupa.

- Endzelīns, J. [1974] – Darbu izlase. 2. sēj. Rīga.
 Endzelīns, J. [1980] – Darbu izlase. 3. sēj., 2. daļa. Rīga.
 EWdD [1989] – Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Leitung von W. Pfeifer. Berlin.
- Ģimbutiene, M. [1994] – Balti aizvēsturiskajos laikos. Etnogēze, materiālā kultūra un mitoloģija. Rīga.
- Karulis, K. [1992] – Latviešu etimoloģijas vārdnīca. 2 sējums. Rīga.
 LEW [1962] – Litauisches etymologisches Wörterbuch von E. Fraenkel. B. 1. Göttingen.
- LFV [1996] – A. Laua u. c. Latviešu frazeoloģijas vārdnīca. 2 sējums. 1. sēj. Rīga.
- LLV [1964] – A. Bojāte, V. Subatnieks. Lietuviešu – latviešu vārdnīca. Rīga.
- LLVV [1984] – Latviešu literārās valodas vārdnīca. 5. sēj. Rīga.
 Mažiulis, V. [1996] – Prūsų kalbos etimologijos žodynas. T. 3. Vilnius.
 Milēnbahs, K. – Endzelīns, J. [1923–1932] – Latviešu valodas vārdnīca. Red., pap., turp. J. Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga.
- Ozols, A. [1993] – Latviešu tautasdziesmu valoda. 2., labots izd. Rīga.
- Walde, A. [1910] – Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.
- WSD [1975] – Wörterbuch Sanskrit – Deutsch. Prof. Dr. habil. K. Mylius. Leipzig.
- Андреев, Н.Д. [1986] – Раннеиндоевропейский праязык. Ленинград.
 БРС [1966] – Болгарско – русский словарь. Составил проф. С. Б. Бернштейн. Москва.
- Булаховский, Л. А. [1953] – Введение в языкознание. Ч. 2. Москва.
 Вейсман, А. Д. [1991] – Греческо–русский словарь. Репринт. изд. Москва.
- Гамкрелидзе, Т.В.,
 Иванов, И.И. [1984] – Индоевропейский язык и индоевропейцы. 2 Т. Тбилиси.
- Гаспаров, Б.М.,
 Сигалов, П. С. [1974] – Сравнительная грамматика славянских языков. Пособие для студентов. Тарту.
- Даль, В.И. [1956] – Толковый словарь живого великорусского языка. 4 Т. Москва.
- Зализняк, А.А. [1985] – От праславянской акцентуации к русской. Москва.
- Маковский, М.М. [1989] – Удивительный мир слов и значений. Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. Москва.
- Мартынов, В.В. [1983] – Язык в пространстве и времени. Москва.
 НРФС [1956] – Немецко–русский фразеологический словарь. Составил Л. Э. Бинович. Москва.
- РГ [1982] – Русская грамматика. Т. 1. Москва.
 Селищев, А.М. [1952] – Старославянский язык. Ч. 2. Москва.
 СлДРЯ [1991] – Словарь древнерусского языка (11–14 вв.).

- СтС [1994] Ред. Р.И. Аванесов. Т. 4. Москва.
– Старославянский словарь (по рукописям 10 – 11 вв.). Ред. Р. М. Цейтлин и др. Москва.
- Топоров, В.Н.[1979] – К семантике троичности (слав. *trizna и др. / Этимология – 1977 Отв. ред. О.Н. Трубачев. Москва.
- ТСРЯ [1937–1940] – Толковый словарь русского языка. Ред. Д.Р. Ушаков. В 4 т. Москва.
- Фасмер [1986–1987] – Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. 4 Т Москва.
- ЧРС [1947] – Чешско – русский словарь. Ред. проф. П.Г Богатырев. Москва.
- ЭССЯ [1993] – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Т 19. Москва.

Saīsinājumi

- bulg. – bulgāru valoda
 č. – čehu valoda
 dial. – dialektos sastopama forma
 got. – gotu valoda
 gr. – sengrieķu valoda
 ide. – indoeiropiešu pirmvaloda
 kr. – krievu valoda
 lat. – latīņu valoda
 latv. – latviešu valoda
 lit. – literārās valodas forma
 liet. – lietuviešu valoda
 pbl. – baltu pirmvaloda
 pr. – senprūšu valoda
 psl. – slāvu pirmvaloda
 sal. – salīdzini
 si. – senindiešu valoda
 skr. – senkrievu valoda
 v. – vācu valoda

SUMMARY

A HISTORICAL LINGUISTIC EVALUATION OF OLD RUSSIAN LOAN WORDS IN LATVIAN

Igors KOŠKINS

Two different criteria for determining lexical loans are theoretically accounted for – the phonetic criterion and the semantic criterion, which is sometimes undeservedly neglected. An analysis of the relationship between the nouns: Latv. *miers* and Russ. *mir* follows. Traditionally two views have been held: Baltic linguists consider Latv. *miers*, Lith. *mieras* to be inherited words, but Slavic linguists consider them to be loan words from Slavic languages. The author, employing the semantic criterion, defends the viewpoint that the semantic structure of the word developed in Proto-Slavic and was related to the rituals of cremation, and perhaps then subsequently borrowed, together with the rituals, by Eastern Baltic languages.

ŽOGU NOSAUKUMU DARINĀŠANA LATVIEŠU VALODĀ

Ineta KURZEMNIECE
(LU Latviešu valodas institūts)

Žogu nosaukumi ir diezgan sena un daudzveidīga latviešu valodas izlokšņu leksikas tematiskā grupa. Tās pamatdaju veido mantoti vārdi, kas izmantoti primāriem, sekundāriem un saliktiem žogu nosaukumiem. Daļa žogu nosaukumu ir darināti no aizgūtiem vārdiem.

Rakstā aplūkota žogu nosaukumu darināšana, jo tematiski saistītas nosaukumu grupas darināšana visās izlokšnēs var balstīt kāda vārda neskaidru cilmi, dot atziņas vārddarināšanas jautājumu risināšanai.

Žogu nosaukumu darināšanā ir izmantoti dažādi paņēmieni:

- 1) daļa žogu nosaukumu ir darināti ar derivatīvajām galotnēm;
- 2) daudzi žogu nosaukumi ir darināti ar sufiksiem;
- 3) žogu nosaukšanai latviešu valodas izlokšnēs ir izmantotas arī vārdkopas;
- 4) daļa žogu nosaukumu ir darināti kā salikteņi;
- 5) daudzi žogu nosaukumi ir radušies ar vārda nozīmes pārnesumu uz salīdzinājuma pamata.

Katram no minētajiem žogu nosaukumu darināšanas paņēmieniem ir savas īpatnības un izplatības areāls.

I. Vairāki žogu nosaukumi izlokšnēs ir darināti ar **derivatīvām galotnēm**. Tie ir seni, Latgalē, Augšzemē un Dienvidaustrumzemgalē izplatīti nosaukumi ar mantoto patskaņu miju, kuriem vārddarināšanu rāda vārda etimoloģija, bet no mūsdienu runātāju viedokļa tie uzlūkojami par primāriem vārdiem.

Tā ar derivatīvām galotnēm *-a*, *-s*, *-e* no primāriem vārdiem ir darināti vairāki objektu nosaukumi, izmantojot vienu vārddarināšanas tipu (par derivatīvajām galotnēm sīkāk sk. Soida 1992, 4–45). Tie semantiski norāda uz darbību (piem., *diegt*, *tvert*, *vīt*), kuras rezultātā tapis žogs:

Ar jēdzienu 'žogs' saprotam šķērslī, kas atdala, norobežo kādu platību (LVV, 882). Dažādas konstrukcijas un izskata žogi jau iz-

senis pasargā pagalmu, dārzu, laukus, pat pļavas no meža un mājdzīvniekiem, no nelūgtiem viesiem.

Latvijas teritorijā sastopams vairāk nekā 10 žogu veidu un paveidu, piem. kāršu žogi, guļžogi, palisādes, zedeņu žogi, slīpžogi. Laika gaitā to taisīšanas paņēmieni, konstrukcija un lietojums ir mainījušies. Agrākos laikos kāršu žogus veidoja, to kārtis ar klūgām piesienot vai piediedzot pie zemē ieraktiem stabiem. Šis žogu gatavošanas veids atspoguļojas nosaukumā *daigas*.

Senos laikos izplatīts žogu veids bija guļžogi. Tajos resnas kārtis vai nelielus baļķēnus novietoja vienu virs otra guleniski, bet to galus nostiprināja jeb "ietvēra" starp diviem resniem stabiem (sk. *tvāre*).

Plaši lietoti visā Latvijas teritorijā bija zedeņu žogi. Tajos kārtis ar klūgām piestiprināja pie stabiem, bet zedeņus stāvus vija starp kārtīm. Zemgalē, kur meži vairāk izcirsti, zedeņu vietā lietoja mazvērtīgus zarus vai žagarus, kurus guleniski vija starp mietiem (sk. *vija*).

diegt > *daigas* (sk. ME I 430; LEV I 217) Dienvidlatgalē;

> *daigs* (sk. iepr.) Dagdā (LVDA);

tvert > *tvāra* (sk. ME IV 289, iespējams, aizguvums no lei. *tvora* Fraenkel 1155) Mēmelē (ME IV 289);

> *tvāre* (sk. iepr.) Mēmelē, Neretā (ME IV 289).

Zemgalē no Bauskas un Rundāles līdz Bebrenei, kā arī Sausnējā (LVDA), Vietalvā (LVDA) un Varakļānos (LVDA) lietots žogu nosaukums, kas darināts, primārā verba tagadnes vai pagātnes celmam pievienojot vārddarināšanas galotni -a

vij > *vija* (sk. ME IV 582).

II. Izplatīts žogu nosaukumu tapšanas veids ir to darināšana ar **sufiksiem**. Tas ir lietots visā Latvijas teritorijā. Ar sufiksiem žogu nosaukumi tiek darināti galvenokārt no divām vārdsķirām: visbiežāk no substantīviem, nedaudz retāk no vārdiem. No adverbu celmiem ar sufiksu darināti tikai atsevišķi žogu nosaukumi.

Sufiksu produktivitāte žogu nosaukumu darināšanā ir atšķirīga: ir bieži lietoti sufiksi, piem., *-in-*, *-in-*, *-en-*, retāk lietoti sufiksi, piem., *-t-*, *-g-*, *-al-*, *-ekl-*, *-it-* un sufiksi, ar kuriem darinātie žogu nosaukumi reģistrēti tikai rakstu avotos, piem., *-ain-*, *-ēn-*, *-ul-*.

Atšķirīgs ir arī sufiksāli darināto nosaukumu senums: ir nosaukumi ar mantoto patskaņu miju, kuriem vārddarināšanu rāda vārda cilme, un ir relatīvi jaunāki nosaukumi, kuri atvasināti no jau esošiem žogu nosaukumiem.

Latviešu valodā vārddarināšanas sufiksi ir ģenētiski saistīti ar galotni un kopā ar to veido izskaņu. "Izskaņa spēj būt par vārddarināšanas formantu, darinot tās pašas vārdšķiras vārdu, pie kuras pieder pamatvārds, kā arī citas vārdšķiras vārdu" (Soida 1992, 42). Tāpēc ir lietderīgi žogu nosaukumus grupēt pēc to izskaņām.

Ar **izskaņām** *-iņš, -iņa* (arī *-eņš, -eņa, -īns, -īna*) darina deminutīvus no substantīvu *o-* celmiem, *jō-* celmiem, kas nebeidzas ar *-is, ā-* celmiem, *jā-* celmiem un daļēji no *i-* celmiem (Lgr 152 §).

1. Vairums žogu nosaukumu ar minētajām izskaņām ir darināti no substantīvu celmiem.

Žogu nosaukumi ar *-iņš, -iņa* darināti no jau esošajiem žogu nosaukumiem

sēts > *sētiņi* Sērenē (LVDA);

sēta > *sēteņa* daļā augšzemnieku dialekta izlokšņu (izskaņai *-iņš, -iņa* Vidzemes austrumos un Latgalē pārsvarā atbilst *-eņš* (Lgr 146 §);

slīta > *slitiņa* Neretā (LVDA).

Daļai no tiem deminutīva nozīme ir izbālējusi – tos lieto kā vispārinātus žogu nosaukumus ar neitrālu nokrāsu, piem.,

sēts > *sētiņi* Sērenē (LVDA);

sēta > *sētina* Vidzemē izloksnēs ap Launkalni, Palsmani, Vecpiebalgu (LVDA);

žuogs > *žuodziņš* vietumis latviešu valodas izloksnēs.

Ar izskaņu *-iņš* darināts žogu nosaukums ar vārda nozīmes pārnesumu:

Vispirms ar izskaņu *-iņš, -iņa* no substantīvu celmiem tiek darināti žogu daļu nosaukumi (*mietiņi, ribiņas, zediņi, žebiņi* 'zedeņi') vai nožogotas vietas nosaukumi (*dārziņš*) ar deminutīva nozīmi. Vēlāk šo vārdu nozīme no žogu daļām vai no vietas ar žogu tiek pārnesta uz pašu žogu.

*zēda (vai *zēds) > zediņi (sk. ME IV 701-2; LEV II 551) Lubānā (LVDA); > zedīni Launkalnē (LVDA);
dārzs > dārziņš Nautrēnos (LVDA);
miets > mietiņi Lazdonā (LVDA);
riba > ribiņas // -ņi Vitrupē (LVDA) (aizg. no vlv. val. ME III 52);
žebis > žebiņi Liepkalnē (ME IV 800) (aizg. no liet. val. ME IV 800).

Žogu nosaukumos, kas aizgūti no vācu valodas, ar minēto izskaņu tiek atdarināts lejasvācu *-ing*, piem., *treliņi* (lv. *trallingen* 'Gitter' ME IV 230; Sehwers 1936, 144) Vecpiebalgā (LVK).

2. No vārdiem ar izskaņu *-īns* atvasināts tikai viens žoga nosaukums bez pamazinājuma nozīmes:

kampt > *kampīns* Dundagā (ME II 151).

Nosaukums lietots gulžogam. Tajos resnas kārtis vai nelielus balķēnus guleniski lika vienu virs otra un to galus nostiprināja starp diviem stabiem. Nosaukuma semantiskā motivācija ir neskaidra. Iespējams, tajā ietverta norāde uz darbību "kampt, tvert", kuras rezultātā tapis žogs.

Ar *izskaņu -inis, -ine* latviešu valodā darina priekšmetu, augu, dzīvnieku un vietu nosaukumus (Lgr 144-145 §). Žogu nosaukumi ar *-inis, -ine* reģistrēti Dienvidkurzemē un Latgalē, resp. areālā, kur lietuviešu valodas tuvuma dēļ seniskās izskaņas ir saglabājušās un nav pārveidojušās par jaunākām *-enis, -ene* (sk. L. dial., 317, 105).

1. Ar izskaņām *-inis, -ine* tiek darināti žogu nosaukumi galvenokārt no substantīvu celmiem:

sēta > *sētine* Atašienē (LVDA).

Ar izskaņām *-inis, -ine* tiek darināti žogu nosaukumi ar vārda nozīmes pārnēsību no zedeņu žoga daļas, resp., zedeņa apzīmējuma uz pašu zedeņu žogu. Tā no lietvārdu celmiem ar minētajām izskaņām tiek darināti žogu nosaukumi:

stats > *statiņi* (vsk. *statinis*) Latgalē un vietumis Zemgales sēliskajās izloksnēs;

*zēda (vai *zēds) > zediņi (vsk. nom. *zedinis*) (sk. iepr.) Latgalē.

2. Atsevišķi žogu nosaukumi ar minētajām izskaņām tiek darināti no verbu celmiem. Tā no verbu pagātnes celma darināts žogu nosaukums *kritinis*:

krita > *kritinis* Dunikā (EH I 656).

Nosaukums lietots žogam, kurš taisīts, resnu kāršu vai balķēnu galus guleniski iekritinot žoga stabu renēs. Vārdā *kritinis* ietverta norāde uz darbību, kas raksturīga žogu darinot vai kuras rezultātā žogs ir ticis izveidots.

Ar **izskaņām** *-enis*, *-ene* latviešu valodā darina priekšmetu, vietu, augu un dzīvnieku nosaukumus (Lgr 144 §). Žogu nosaukumi ar minētajām izskaņām izplatīti galvenokārt augšzemnieku dialekta izloksnēs.

1. Ar izskaņām *-enis*, *-ene* tiek darināti žogu nosaukumi no substantīvu celmiem:

sēta > *sētene* Mazzalvē (LVDA).

Vārds *sēta* ir vispārināts nosaukums un apzīmē jebkuru žogu, bet ar izskaņu *-ene* atvasinātais nosaukums lietots kāršu žogam.

Ar minētām izskaņām darināti žogu nosaukumi ar nozīmes pārnesumu no zedeņu žoga daļas uz pašu zedeņu žogu. Tā no substantīvu celmiem ar izskaņām *-enis*, *-ene* tiek darināti šādi žogu nosaukumi

stats > *statenis* Latgalē (ME III 1048), t. dz. (EH II 571);

**zēda* (vai **zēds*) > *zedeņi* (vsk. nom. *zedenis*) (sk. iepr.)

vietumis Vidzemē, Latgalē.

2. No verba celma darināts tikai viens žogu nosaukums, kas veidots ar nozīmes pārnesumu

krita > *kriteris* lit. (ME II 28).

Nosaukuma lietojumu un semantiku sk. *kritinis*.

Ar **izskaņām** *-ts*, *-ta*, *-te* darināti kārtas skaitļeni, pagātnes pasīvie divdabji, adjektīvi un substantīvi (pa daļai substantivēti verbāl-adjektīvi) (Lgr 199, 201 §; Skardžius 1943, 181-183 §). Žogu nosaukumi ar minētajām izskaņām ir seni, ar mantoto patskaņu

miju, kuriem vārddarināšanu rāda vārda etimoloģija. Semantiski tie norāda uz darbību, kuras rezultātā tapis žogs:

siet > *sēta* (sk. ME III 833; LEV I 175) vairumā latviešu valodas izlokšņu;

> *sēte* (sk. iepr.) Skrīveros, Vandzenē (LVDA);

> *sēts* (sk. iepr.) Vidzemes sēliskajās izloksnēs, Dzirciemā,

Popē (LVDA);

Nosaukums apzīmē jebkuru žogu, kas taisīts, tā detaļas ar klūgām piesienot pie zemē ieraktiem stabiem.

sliet > *slīta* (sk. ME III 933-4; LEV II 230; Fraenkel 1006) Vidzemes sēliskajās izloksnēs, vietumis Latgalē;

> *slīte* (sk. iepr.) Kalsnavā, Neretā (LVDA);

> *slīts* (sk. iepr.) Dienvidlatgalē (LVDA, Reķēna 1975);

Nosaukums lietots stāvkoku žogam, kurš veidots, resnākus vai tievākus balķus ar nosmailinātiem galiem vertikāli slienot vienu pie otra.

kārt > *kārtis* (sk. ME II 202; LEV I 387).

Nosaukums lietots kāršu žogam un ir semantisks pārnesums no žoga daļas, resp., kārts uz žogu.

Ar **izskaņām** -gs, -ga darināti darbības nosaukumi (Ambrazas 1993, 128 §). Tās ir reti sastopamas (Lgr 191 §; Skardžius 1943, 70 §). Latviešu valodas izloksnēs ar izskaņām -gs, -ga darināts žoga nosaukums ar mantoto patskaņu miju, tā vārddarināšanu rāda vārda etimoloģija. Nosaukumā ietverta norāde uz darbību, kuras rezultātā tapis žogs:

žūt > *žuogs* (skat. ME IV 839, iespējams, vārds darināts ar semantisku pārnesumu 'saus (zarains) koks' > 'žogs' LEV II 580), izplatīts Kurzemē, Zemgalē, vietumis Vidzemē, Latgalē;

> *žuoga* (skat. iepr.) Skaņkalnē (LVDA).

Žogu nosaukšanai lietotais kokmateriāls bija sauss vai izžuva pēc to pagatavošanas.

Ar **izskaņām** *-als, -ala* latviešu valodā ir darināti dažādas nozīmes substantīvi no lietvārdiem, darbības vārdiem un īpašības vārdiem; daļa no tiem ir pirmatnēji deminutīvi (Lgr 173 §). Žogu nosaukumi ar minētajām izskaņām lietoti Vidzemē.

1. Ar izskaņām *-als, -ala* ir darināti žogu nosaukumi no substantīviem:

vija > vijale

Sal. *vija* 'guleniski starp mietiem pīts zaru žogs', bet *vijale* 'mazs guleniski starp mietiem pīts zaru žodziņš'

Nosaukums reģistrēts U I 340 un Koknesē (ME IV 582) un, iespējams, lietots ar pamazinājuma nozīmi, sal. 'ein kleiner von Strauch geflochtener Zaun' (ME IV 582).

2. Ar minētajām izskaņām ir darināti žogu nosaukumi no verba:

vārstīt > vārstalas (sk. ME IV 509) Cēsīs (LVDA), Palsmanē (A).

Vārds lietots kāršu žogam, kas ierīkots atvēršanai, un semantiski norāda uz priekšmeta funkciju, lietojumu vai mērķi, kādam priekšmets paredzēts.

Ar **izskaņām** *-eklis, -ekle* parasti atvasina substantīvus no verbiem, un tie apzīmē rīkus, vietas un darītājus (Lgr 178 §). Ar tām darināti arī daži žogu nosaukumi.

1. No verba celma ar izskaņu *-eklis* atvasināts nosaukums *kārsteklis*:

kārstīt > kārsteklis Lubejā, Vestienā (EH I 604).

Nosaukums semantiski norāda uz priekšmeta funkciju, lietojumu vai mērķi, kādam priekšmets paredzēts.

2. Neskaidras cilmes ir vārds *stādekļi*, kas pierakstīts Aizupē (LVDA) un Rucavā (Etn I 105). Vārda pamatā, iespējams, ir *stāt, stāds*, bet varbūt vārds saistāms ar *stadīņiem* resp. *stādiņiem* 'zediņiem' jo žogs tiek celts, zedeņus stāvus pinot starp kārtīm vai pienaglojot pie tām.

Ar **izskaņām** *-ītis, -īte* latviešu valodā darina deminutīvus no substantīviem, kas beidzas ar *-is, -e* (tdz. un izloksnēs arī no citiem celmiem) (Lgr 210 §).

Minētās izskaņas izmantotas tādu žogu nosaukumu darināšanā, kas veidoti ar nozīmes pārnēsumu:

mūris > mūrīši lit. no Kurzemes (Jaunzems 1943, 21) (aizg. no vlv. val. ME II 678).

Nosaukums lietots no laukakmeņiem sakrautam žogam, kas asociatīvi atgādina mūri – 'celtnes daļu, celtnes elementa daļu, atsevišķu objektu, kas veidots no dabiskiem vai mākslīgiem materiāliem'

Piedēklīm *-īt-* šajā gadījumā pamazinājuma funkcija zudusi.

Ar **izskaņām** *-ainis, -aine* latviešu valodā darinātie nosaukumi ir adjektīvu substantivējumi (šie adjektīvi norāda, ka priekšmetam kaut kas piemīt vairumā) (Lgr 158 §).

Ar izskaņu *-aine* no substantīva celma darinātais žogu nosaukums *vejaine* bez konstrukcijas apraksta zināms tikai Neretā (ME IV 525). Minētais žogu nosaukums nav reģistrēts arī lietuviešu valodas izloksnēs (LKA I 60-64).

Ar **izskaņām** *-ēns, -ēna* darina deminutīvus, kas apzīmē kaut ko ne tik mazu kā formas ar *-iņš* un *-ītis*, kā arī substantīvus, kas apzīmē izcelšanos, un dažus citus vārdus (Lgr 147 §).

Ar minēto izskaņu darināts žoga nosaukums ar vārda nozīmes pārnēsumu no žoga daļas, resp., velēnām uz pašu žogu. Tā ar izskaņu *-ēna* no verbu nenoteiksmes celma darināts nosaukums:

velt > veļēnas (sk. ME IV 34; LEV II 502-3) lit. (ME IV 34).

Tas lietots no velēnām vai zemes kukuržņiem krautam žogam un semantiski norāda uz darbību, kuras rezultātā tapis žogs.

Ar **izskaņām** *-ulis, -ule* latviešu valodā darināti lietu nosaukumi, īpašību apzīmējumi, deminutīvi un citi vārdi (Lgr 163 §).

Ar izskaņu *-ulis* darināts arī viens žoga nosaukums no verba celma:

vārstīt > vārstulis Gudeniekos (ME IV 509).

Vārda lietojumu un semantiku sk. *vārstalas*.

III. Žogu nosaukšanai latviešu valodā plaši izmantotas **vārdkopas**, kuras biežāk lietotas leņzemnieku izloksnēs, retāk augšzemnieku dialekta izloksnēs. Vairums no tām ir vārdkopas, kur viens no komponentiem ir vispārināts žoga nosaukums (*sēta, sētiņa, sētmalis, žuogs*), bet otrs – diferencējošs. Dažkārt par neatkarīgo komponentu lietots cits noteikts žoga nosaukums (*vija, sklandas*). Visbiežāk sastopamas divkomponentu vārdkopas, taču atsevišķos gadījumos reģistrētas arī trīskomponentu vārdkopas (piem., *ķēpu šķēpu sēta* Rozulā (LVDA)).

Atkarā no pirmā komponenta piederības pie noteiktas vārdšķiras vārdkopnosaukumi iedalāmi četrās grupās: 1) nosaukumi ar vienskaitļa vai daudzskaitļa lietvārda ģenitīvu pirmajā daļā, 2) nosaukumi ar adjektīvu pirmajā daļā, 3) nosaukumi ar divdabi pirmajā daļā, 4) ar adverbu pirmajā daļā.

Visbiežāk latviešu valodas izloksnēs žogu nosaukumi ir lietoti kā vārdkopas ar **lietvārda ģenitīvu** pirmajā daļā.

1. Šo nosaukumu atkarīgais komponents norāda uz žoga daļām, no kurām taisīts žogs, piem.:

Žogu gatavošanai senie latvieši izmantojuši stabus (izloksnēs tiem var būt lietoti apzīmējumi *stulpeņi*), tievus baļķēnus vai tievus pāršķeltus baļķēnus (*šķedēni, žurbuļi*), kārtis (*sklandas, kriteni, kritiņi, virbiņi, virbi*), šķilas, zedeņus (*daigas, maigļi, nītis, pidiņi, ribiņas, ribiņi, riķi, skadiņi, skadīni, spriķi, stateri, statīni, statiņi, stikāji, tariņi, vabas, vabiņas, vibas, vibiņas, žurdi, žurdiņi, žurdiņi*), lielāka vai mazāka izmēra dēļus (*blankas, lubinas*), mietus, lielāka vai mazāka izmēra latas (*ārķi, kārtiņas, laktas, lakši, laktiņas*), nomaļus (*šāļi*), virves (*ricagi*), dzeloņstieples, zarus, žagarus (*žagsti*) un zarainus kociņus (*žeberīni, žebīni, žeberķļi, žeberkliši*).

ārķu žuogs Rendā (LU) (aizg. no līb. vai ig. val. ME I 243); *baļķeņu sēta* Kauguros (LVK), Kūdumā (LVDA) (aizg. no vlv. val. ME I 261); *daigu sētmalis* Ciblā (A), Prodē (LVDA); *kāršu sēta* Vidzemē, viet. Zemgalē; *kāršu sētiņa* Dignājā, Lazdonā (LVDA); *laktu sēta*

Elejā, Vilcē (LVDA); *maigļu sēta* Ziemeļvidzemē; *mietu žuogs* viet. visā Latvijas teritorijā; *nīšu sēta* Vidzemes vidienē; *nuomaļu žuogs* Puzē (Apv.); *pidiņu sēta* Mazsalacā (EH II 230) (aizg. no līb. val. EH II 230); *ričagu žuogs* bez vietas nor. (ME III 535) (nesk. cilme); *riķu sēta* viet. Kurzemē, Rietumzemgalē; *riķu žuogs* Kurzemē, Rietumzemgalē (aizg. no vlv. val. ME III 525-526); *šķēdēņu sēta* Kauguros (V. R-Dr. 1995, 51); *sklandu žuogs* Kurzemē (aizg. no kuršu val. ME III 881); *stabiņu sēta* Olainē (LVDA); *statiņu sētiņa* Dignājā (LVDA); *statiņu sētmalis* Aulejā (LVDA); *stulpeņu žuogs* Kārsavā, Gaigalavā (Strods 1991, 49) (nesk. cilme); *šāļu žuogs* viet. latviešu valodas izloksnēs (aizg. no v. val. LEV II 342); *šķīļu sēta* Ziemeļvidzemē; *tariņu sēta* Tomē (LVDA); *vabu žuodziņš* Milzkalnē (LVDA) (aizg. no līb. val. ME IV 427-8); *vības sēta* Nautrēnos (LVDA); *virbiņu žuogs* lit. Kurzemē (Jaunzems 1943, 21); *virbu sēta* Zentenē (LVDA) (aizg. no līb. val. ME IV 575); *zaru sēta* viet. Zemgalē, Vidzemē; *zedeņu sēta* Vidzemē, viet. Zemgalē; *zedeņu žuogs* Aizkalnē, Bērzgalē, Pļaviņās, Valmierā (LVDA); *zediņu sētiņa* Vidzemē; *zediņu sētmalis* Sinolē (LVDA); *zedīņu sēta* Vidzemē; *žagaru žuogs* Kurzemē, Vircavā (LVDA); *žeberklīša sēta* // *žeberkļa sēta* Raiskumā (LVDA) (aizg. no liet. val. ME IV 800); *žurbuļu sēta* Vidzemē (ME IV 832), Dzērbenē, Smiltēnē (U I 242, L 592, St I 717 u.c.) (nesk. cilme); *žurdu sēta* Vidzemes vidienes izloksnēs (nesk. cilme).

2. Atkarīgais komponents norāda uz žoga daļām un to skaitu: *divkārsu sēta*, *trīskārsu sēta* viet. Vidzemē.

3. Atkarīgais komponents norāda uz žoga daļām un to novietojuma veidu:

Žogu daļas dažādiem žogiem tiek novietotas atšķirīgi.

Guļžogos resnas kārtis vai tievākus balķēnus novietoja guļus, bet zedeņu žogos zedeņus vai zarus novietoja galvenokārt stāvus.

gulkuoku žuogs viet. visā Latvijas teritorijā; *guldēļu sēta* Jaunpiebalgā (A); *stādaigu sēta* Gārsenē (Apv.); *stādaigu sētiņa* Zemgales sēliskajās izloksnēs; *stādaigu sētmalis* Bebrenē, Rubeņos (LVDA); *stādaugu sēta* Dignājā (ME III 1049); *stā(v)kuoču sēta*

Zemgalē izloksnēs ap lecavu, Cerauksti; *stāpiņu sēta* Rundālē, Sešavā (LVDA); *stāpuļķu sēta* Mērsragā (Apv.).

4. Atkarīgais komponents norāda uz žoga daļu novietojumu:

redelīnu sēta Jaunpiebalgā (A) 'stāvus kā redeles novietoti kociņi' (aizg. no lv. val. ME III 501-2), *strepju žuogs* lit. Ziemeļvidzemē (Kundziņš 1974, 173-4) 'guļus kā trepju pakāpieni'; *treliņu sēta* viet. Vidzemē; *treliņu žuogs* Puzē, Milzkalnē (LVDA) 'stāvus kā treliņu kociņi' (aizg. no v. val. ME IV 230).

5. Atkarīgais komponents norāda uz materiālu, no kā taisīts žogs:

akmeņu krāvums Priekulē (LVK); *akmeņu sēta* Skultē (LVDA), Braslavā (Kurcalts 1934, 43); *akmiņu žuogs* Puzē (Apv.); *alkšņu žuogs* viet. Kurzemē, Zemgalē; *eglišu sēta* Valmierā (Apv.); *egļu žuogs* Launkalnē (LVDA); *ērcešu žuogs* (ērcis 'paeglis') Rietumkurzemē (aizg. no kuršu val. ME I 574); *kadeģu žuogs* Ziemupē (LVDA) (aizg. no liet. val. ME II 131); *kārķļu sēta* viet. Kurzemē, Vidzemē; *kārķļu vija* Mārcienā, Vietalvā (LD); *kārķļu žuogs* viet. Kurzemē; *kuoka sēta* Misā (LVDA); *kuoka sētiņa* Sunākstē (LVDA); *kuoka žuogs* Saldū (LD); *mūra sēta* viet. Zemgalē, Vidzemē; *mūra žuogs* viet. Kurzemē, Zemgalē (aizg. no vlv. val. ME II 678); *žuogu sēta* Raunā (LVDA).

6. Atkarīgais komponents norāda uz žoga daļu apstrādes veidu:

gruopu žuogs Kursišos (VME) (aizg. no vlv. val. ME I 671); *zēmera žuogs* viet. Kurzemē (aizg. no vlv. val. ME IV 743).

Žogu daļas var būt dažādi apstrādātas. Senos laikos Latvijas teritorijā lietoja žogus, kam stabos iecirstas renes jeb "gropes" Tajās turējās guļus likto kāršu gali.

Jaunākos laikos, kad radās koku zāgētavas un planku apzāgēšanas atkritumi, zemnieki tos sāka izmantot žogu veidošanai un ar naglām piestiprināja pie kārtīm.

7. Atkarīgais komponents norāda uz žogu taisīšanai izmantotā materiāla pazīmi, īpašību:

dzelzs // dzelžu sēta 'stipra kā dzelzs' Valmierā (LVDA); *šķēpu sēta* 'ass' Kūdumā (EH II 483); *šķēpu žuogs* 'ass kā šķēps' lit. Ziemeļvidzemē (Kundziņš 1974, 173-4); *ķēpu šķēpu sēta* 'ass kā šķēps'

Rozulā (LVDA) (nosaukumi, iespējams, ir nozīmes pārnesumi no šķēpa uz mietiem ar asiem galiem, kas atgādina šķēpus); *tēvu sēta* 'sens, no tēvu laikiem' Valmierā (Apv.).

8. Atkarīgais komponents norāda uz etnonīmu:

leišu žuogs Bukaišos (VME); *sāmiešu žuogs* (sāms 'soms') lit. Ziemeļkurzemē (Cimermanis 1991, 196) (aizg. no līb. val. ME III 803).

Nosaukums *leišu žuogs* apzīmē starp mietiem guleniski pītu zedeņu vai zaru žogu. Šāds žogu darināšanas veids ir pazīstams Lietuvā un Latvijā izloksnēs, kas atrodas netālu no robežas ar Lietuvu.

Vārdkopnosaukums *sāmiešu žuogs* lietots starp stabiem slīpi krautam plēstu vai apaļu balķēnu žogam, kas taisīts Ziemeļkurzemē un Ziemeļvidzemē.

Minētie nosaukumi semantiski norāda uz tautu, kas sekmējusi attiecīgā žoga veida ieviešanos.

9. Atkarīgais komponents norāda uz vietu, ko ierobežo žogs:

dārza sēta, *dārza žuogs* viet. latviešu valodas izloksnēs; *gatvejas žuogs* Sēmē (VME), sal. *gatveja* 'lopu ceļš ar žogu' (aizg. no v. val. ME I 609); *uolnīcas sēta* Vecpiebalgā (VME); *zādraukļa sētmālis* Ciblā (A), sal. *zādarklis* 'laidars' (aizg. no kr. val. EH II 802).

10. Atkarīgais komponents norāda uz žoga funkciju – aizsargāt mājdzīvniekus no meža zvēriem:

lāču žuogs, *vilku žuogs* lit. Kurzemē (Kundziņš 1974, 173-4).

Šie žogi bija blīvi, izturīgi guļžogi, kas celti no balķēniem, kuru gali bija iestiprināti resnos stabos iecirstās renēs. Šos žogus pat lāči nevarēja izgāzt.

11. Atkarīgais komponents ir priekšmeta precizējums:

vijas sēta Īslīcē, Taurkalnē (LVDA), sal. *vija* 'no zedeņiem vai zariem starp mietiem guleniski pīts žogs'

12. Atkarīgais komponents ir vārda nozīmes pārnesums no veseluma uz žoga daļu:

bulverķu žuogs Stendē (Mund. St. II 75), sal. *bulverķis* 'guļžogs, kam gulkoku gali nostiprināti posmu stabos iekaltās renēs' (aizg. no

vlv. val. Sehwers 1936, 20); *tūnu žuogs* lit. Vidzemē (Jaunzems 1943, 21), sal. *tūna* 'žogs no slīpi guļošam koka šķilām' (aizg. no vlv. val. ME IV 282).

Ar **adjektīvu** pirmajā daļā darinātu žogu nosaukumu ir krietni mazāk.

1. Šo nosaukumu atkarīgais komponents norāda uz žogu daļu novietojuma veidu guļus, slīpi vai stāvus:

gulā sēta Kauguros (LVK); *slīpā sēta* viet. Ziemeļvidzemē; *slīpās sklandas* // *slīpuo sklandu žuogs* lit. Kurzemē (Jaunzems 1943, 21); *stāvā sēta* Kauguros (LVK), Jaunpiebalgā (A); *šķībā sēta* Ērgemē (LVDA), Rozēnos (Apv.).

2. Atkarīgais komponents norāda uz pazīmi, kas piemīt žogam:

dzīvā sēta Džūkstē (Apv.); *dzīvais žuogs* Dienvidlatgalē (Reķēna 1975); *dzīvs žuogs* D 1296.

Minētie nosaukumi lietoti dzīvžogam.

Ar **ciešāmās kārtas pagātnes divdabi** pirmajā daļā darinātu žogu nosaukumu ir maz. To atkarīgais komponents norāda uz darbību, kuras rezultātā tapis žogs:

pītā sēta viet. Zemgalē, Vidzemē, Varakļānos (LVDA); *pītais sētmālis* Aulejā, Istrā (LVDA); *pītais žuogs* viet. Kurzemē, Launkalnē, Ozolniekos, Pļaviņās (LVDA); *pīts žagaru žuogs* Puzē (Apv.).

Nosaukumi lietoti no zedeņiem, zariem vai žagariem stāvus starp kārtīm vai gulēniski starp mietiem pītiem žogiem.

Ar **adverbu** pirmajā daļā darināti tikai atsevišķi žogu nosaukumi. Šo nosaukumu atkarīgais komponents norāda uz žoga daļu novietojuma veidu:

gulu sēta Vecaucē (LVDA), t.dz. (ME I 679), Kabilē (EH I 483); *gulu žuogs* Basos (LVDA).

IV. Izplatīts žogu nosaukumu tapšanas veids ir **saliktenosaukumu** darināšana, kas bieži vērojama lībiskajās izloksnēs, kur, zūdot vārdu gala zilbes patskanim, vārdkopas pirmais komponents piekļaujas otrajam un vārdkopnosaukums pāraug saliktenī, piem.,

riķžuogs Kurzemes lībiskajās izloksnēs, *zedīnsēta* Kūdumā (LVDA), *maiglsēta* Ziemeļvidzemē (sal. Jansone 1993, 147; Laumane 1973, 50).

No semantiskā viedokļa žogu nosaukumi veidoti tāpat kā vārdkopnosaukumi ar substantīva ģenitīvu vai adjektīvu pirmajā komponentā. To pirmajā daļā ietverta norāde uz žogu daļām, to novietojuma veidu un īpašībām, uz žogu materiālu un novietojuma vietu.

Par pirmo salikteņnosaukumu komponentu var būt substantīvs, adjektīvs vai pamata numerālis.

1. Salikteņa pirmais komponents ir substantīvs ar zudušu galotni:

kāršžuogs viet. Kurzemē; *knuopžuogs* Lubezerē (VME); *kribīnsēta* // *kribīnsēts* Tūjā (LVDA); *maiglsēta* viet. Ziemeļvidzemē; *mietžuogs* viet. visā Latvijas teritorijā; *nīšžuogs* Spārnē (LVDA); *pidīnsēts* Salacā, Svētciemā (LVDA); *ribīnsēta* Limbažos (LVDA); *riķžuogs* Kurzemes lībiskajās izloksnēs; *sētmala* viet. Latgalē, Zemgales sēliskajās izloksnēs; *sklandžuogs* viet. Kurzemes lībiskajās izloksnēs; *skujriķis* Dundagā (LVDA); *sprīķgulžuogs* Puzē (Apv.); *sprīķžuogs* Zirās, Zūrās (LVDA); *sprungulsēta* Vecumniekos (LVDA); *stateņžuogs* Vandzenē (LVDA); *statiņžuogs* Spārnē (LVDA); *šķēpsēta* Kūdumā (Apv.); *vabiņnsēta* Vidzemes lībiskajās izloksnēs; *vabiņnsēta* Kārķos (LVDA); *vabiņnsēts* Naukšēnos, Ģeros (LVDA); *vibiņnsēta* // *vibiņnsēts* Vidzemes lībiskajās izloksnēs; *viķžuogs* Ulmalē (LVDA); *zedīnsēta* Kūdumā (Apv.); *žagarsēta* viet. Vidzemē; *žagaržuogs* viet. Kurzemē; *žeberīnsēta* Cēsīs (A); *žebīnsēta* Jērcēnos (LVDA); *žubursēta* Priekuļos, Vaivē (LVDA); *žurdiņnsēta* Siguldā (LVDA).

2. Salikteņa pirmais komponents ir adjektīvs ar zudušu galotni:

dzīvžuogs visā Latvijas teritorijā; *gulnsēta* Vidzemē, viet. Kurzemē; *gulzedeņi* Jaunpiebalgā (A); *gulžuogs*, *stāvžuogs* visā Latvijas teritorijā.

3. Salikteņa pirmais komponents ir pamata skaitļa vārds ar zudušu galotni: *trīnīts*. Nosaukums zināms pagaidām tikai no Sēļiem (LVK) un darināts ar metaforisku pārnesešu 'auduma pinums, ko veido ar trim nišu kārtām un kam raksturīgs diagonāls raksts' (LLV VII₂ 629) > 'žogs', balstoties uz priekšmeta gatavošanas līdzību.

4. Salikteņa pirmā komponenta vārdšķira ir neskaidra:

stādaiga Bebroš (LVDA); *stādaigi* Zemgales sēliskajās izloksnēs, Asūnē (LVDA); *stādags* Vidzemē un Matkulē (ME III 1049); *stadaiņi* Dignājā (ME III 1037). (Nosaukumi, iespējams, radušies no *stāvdaigs* vai saist. ar *stāds*, *stadiņi* (ME IV 1049; EH II 572; LEV II 282).

Dažu salikteņu darināšanā ir izmantots sintaktiski morfoloģiskais salikteņu darināšanas veids, kur vienā vārdā savienoti divi sintaktiski saistīti vārdi, pievienojot derivatīvo galotni vai izskaņu:

sētmale viet. Latgalē, Zemgales sēliskajās izloksnēs; *sētmaleņš* Zemgales sēliskajās izloksnēs (LD); *sētmal(i)s* Latgalē, Zemgales sēliskajās izloksnēs; *sētmalītis* Zemgales sēliskajās izloksnēs (LD).

V. Produktīvs žogu nosaukumu tapšanas veids ir **vārda nozīmes pānesums**. Ar to biežāk veidoti žogu nosaukumi augšzemnieku dialekta izloksnēs, retāk – leļzemnieku izloksnēs. Ar semantisku pānesumu veidotie žogu nosaukumi ir atvasināti ar sufiksiem, piem., *zediņi*, *statīni*, *kriteris*, *mūrīši*, darināti kā vārdkopas, piem., *bulverķu žuogs*, vai salikteņi, piem., *stādaiga*, *trīnīts* un tika aplūkoti iepriekš un šajā sadaļā vairs īpaši netiks analizēti.

Aplūkotie žogu nosaukumu darināšanas paņēmieni rāda, ka žogu nosaukumu darināšanā izmantoti tie paši paņēmieni, kas lietoti citās leksiski tematiskajās grupās, piem., ēdienu (Bušmane 1997), zivju un zvejvietu (Laumane 1973), galvas un plecu segu (Jansone 1993).

Katram no tiem ir savas īpatnības un izplatības areāls:

1) ar derivatīvām galotnēm no primāriem vārdiem darinātie žogu nosaukumi ir seni un semantiski norāda uz darbību, kuras rezultātā tapis žogs; tie reģistrēti Latgalē, Augšzemē un Dienvidaustrumzemgalē;

2) ar prefiksu darināti žogu nosaukumi latviešu valodas izloksnēs nav raksturīgi;

3) ar sufiksu darināti žogu nosaukumi no substantīvu un verbu celmiem un lietoti visā Latvijas teritorijā;

4) visvairāk žogu nosaukumu darināšanā izmantotas vārdkopas, kurās viens no vārdkopnosaukuma komponentiem ir vispārināts žogu nosaukums, bet otrs – diferencējošs. Vārdkop-

nosaukumi reģistrēti biežāk lejzemnieku izloksnēs, bet retāk augšzemnieku dialekta izloksnēs;

5) daļa žogu nosaukumu darinājumi ir salikteni. To darināšana biežāk vērojama lībiskajās izloksnēs, retāk pārējā Latvijas teritorijā;

6) produktīva ir žogu nosaukumu darināšana ar vārda nozīmes pārnesumu. Ar to darināti žogu nosaukumi biežāk augšzemnieku dialekta izloksnēs, retāk lejzemnieku dialekta izloksnēs.

Žogu nosaukumu darināšanā izmantoti gan mantoti vārdi, gan aizgūti no ģermāņu, somugru, lietuviešu, kuršu un slāvu valodām. Žogu apzīmēšanai lietotie aizguvumi uzskatāmi par diezgan seniem, jo tie ir iekļāvušies latviešu valodas gramatiskajā sistēmā un izmantoti sekundāru un saliktu nosaukumu darināšanā.

Avoti

- A – 1995.g. Inetas Kurzemnieces veiktā aptauja par žogu nosaukumiem.
- Ambrazas 1993 – Ambrazas S. Daiktavardziņu darybos raida. – Vilnius, 1993.
- Apv. – Latviešu apvienotā apvidvārdu kartotēka.
- Bušmane 1997 – Bušmane B. Piena produktu nosaukumu darināšana latgaliskajās izloksnēs (deverbāli substantīvi) // *Linguistica Lettica.* – R. 1997, 34. – 53.
- Cimermanis 1991 – Cimermanis S. Latvijas sēta gadsimtu gaitā // *Dabas un vēstures kalendārs 1991.* – R., 1990, 187. – 197
- D – Dravnieks J. Vācu – latviešu vārdnīca. – R., 1910.
- EH – Endzeflins J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha "Latviešu valodas vārdnīcai", 1. –2. sēj.. – R., 1934-1946.
- Etn I – Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem // *Laikraksta "Dienas Lapa" pielikums.* – R., 1891.
- Fraenkel – Fraenkel E. *Litauisches etymologisches Wörterbuch.* Bd. 1. –2. – Heidelberg-Göttingen, 1962.
- Jansone 1993 – Jansone I. Galvas un plecu segu nosaukumi latviešu valodas izloksnēs. Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. – R., 1993.
- Jaunzems 1943 – Jaunzems J. Kurzemes sēta. Etnogrāfisks apcerējums. R., 1943.
- Kundziņš 1974 – Kundziņš P. *Latvju sēta.* Stokholma. –1974.
- Kurcalts 1934 – Kurcalts K. Sētu tipi Vidzemes rietumos // *FBR XIV.* –R., 1934, 37 –43.
- L – *Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch – deutsches Lexikon.* Lettisch – deutsches Teil. – Oberpahlen-Mitau, 1773-1777
- Laumane 1973 – Laumane B. Zivju nosaukumu veidošanas paņēmieni // *Zivju nosaukumi latviešu valodā.* – R., 1973, 33. – 56.
- LD – Barons K., Visendorfs H. *Latvju dainas.* 1. –6. sēj. –

- Jelgava – Pēterburga, 1894–1915.
- L. dial. – Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. – R., 1964.
- LEV – Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – 1.-2. sēj. R., 1992.
- Lgr – Endzeliņš J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951.
- LKA I – Lietuvių kalbos atlasas. Leksika I. – Vilnius, 1977
- LLVW – Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1. –8. sēj. – R., 1972–1996.
- LU – Latvijas (Valsts) Universitātes Filoloģijas fakultātes studentu diplomdarbu un kursdarbu materiāli.
- LVDA – Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli.
- LVK – Latviešu valodas krātuves materiāli.
- ME – Milenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzeliņš. 1.–4. sēj. – R., 1923–1932.
- Milvg I – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. – R., 1959. 1. d.
- Mund. St. – Draviņš K., Rūķe V. Leute und Nominalformen der Mundart von Stenden. – 1.–2. Lund, 1955–1956.
- Reķēna 1975 – Reķēna A. Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās. – R., 1975.
- V. R-Dr. 1995 – Rūķe-Draviņa V. Seni žogi Ziemeļvidzemē ap Valmieru. Baltu filoloģija. – R., 1995, 44.–51.
- Sehwers 1936 – Sehwers J. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über deutschen Einfluss im Lettischen. Leipzig, 1936.
- Skardžius 1943 – Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. – Vilnius, 1943.
- Soida 1992 – Soida E. Hrestomātija mūsdienu latviešu literārās valodas vārddarināšanā. – R. 1992.
- St – Lettisches Lexikon.. von G.F.Stender. 1.–2. – Mitau, 1789.
- Strods 1991 – Strods H. Latgales etnogrāfisko terminu skaidrojums. – R. 1991.
- U I – Lettisches Wörterbuch von Bischof C.C. Ulmann. – R., 1872.
- VME – Latvijas Vēstures muzeja Etnogrāfijas nodaļas bij. Piemiņekļu valdes (V) dokumentu kolekcija Nr.1932, 1918.

Saīsinājumi

- aizg. – aizguvums
- av. val. – augšvācu valoda
- derivat. gal. – derivatīvās galotnes
- ig. val. – igauņu valoda
- kr. val. – krievu valoda
- liet. val. – lietuviešu valoda

lit.	- literatūrā
līb. val.	- lībiešu valoda
lv. val.	- lejasvācu valoda
nesk. cilme	- neskaidra cilme
piem.	- piemēram
saist.	- saistāms
sal.	- salīdzinājumam
sk.	- skatīt
sk. iepr.	- skatīt iepriekš
t. dz.	- tautasdziesma
v. val.	- vācu valoda
viet.	- vietumis
vlv. val.	- viduslejasvācu valoda

SUMMARY

THE FORMATION OF WORDS NAMING FENCES IN LATVIAN

Ineta KURZEMNIECE

Since the construction techniques of fences differs in different areas of Latvia, the quantity of dialectal names designating these fences is rather large. Several different word formation methods are described for naming these fences: formation with derivational endings; formation with suffixes; formation of word groups; formation of compound words; transfer of meaning on the basis of comparison. The main conclusions are: formations with derivational endings are encountered in Latgale, High Latvian, Southeastern Zemgale; formations with prefixes are rare; formations with suffixes are found in all of Latvia; combinations of words are more frequent in the Low Latvian dialectal variants than in the High Latvian dialectal variants; formation of compound words for designations for "fence" are more common in the Livian dialectal variants; transfer of meaning on the basis of comparison is employed more often in the High Latvian dialectal variants than in the Low Latvian dialectal variants.

PAR MADONAS APKĀRTNES VIETU VĀRDIEM VIENSKAITLĪ

Jānis KUŠKIS
(LU Baltu valodu katedra)

Apdzīvotu vietu nosaukumi Latvijā ir gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī, piemēram, Rīga, Madona, Saldus, Tukums, Ķemeri, Limbaži, Talsi. Minētie ir pilsētu nosaukumi. Līdzīgi ir arī pagastu nosaukumi, arī tie ir gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī, piemēram, Katlakalna, Lēdurga, Kārji, Lenči.

Arī zemnieku saimniecību nosaukumi ir abos skaitļos, piemēram, Andrēns, Irbīte, Andrēni, Dzēves.

Šim pārskatam vārdi skaitļa ziņā rakstīti tādi, kādi publicēti Jāņa Endzeļina Latvijas vietu vārdu 1. daļā¹ Šai publikācijai materiāls vākts XX gadsimta pirmajos gadu desmitos, un vietvārdu skaitlis atzīmēts tāds, kāds toreiz bijis lietojams. Šā gadsimta laikā daudz kas mainījies, arī skaitlis. Pilsētu nosaukumi skaitļa ziņā lielāko tiesu palikuši tādi paši kā gadsimta sākumā. Bet pagastu, zemnieku sētu un citi nosaukumi var būt diezgan stipri mainījušies vai mainīti. Jaši zemnieku māju nosaukumus tagad visai lielā pārsvarā dzirdam galvenokārt daudzskaitlī, lai gan labai daļai gadsimta sākumā bijis vienskaitlis. Pēc gadsimta sākuma administratīvā dalījuma diezgan daudz zemnieku māju nosaukumu vienskaitlī bijuši vairākos Vidzemes apriņķos. Rīgas apriņķī Bierīņu (tagad Mārupes) pagastā, arī Bolderājā, Dreiliņos, Katlakalnā, Krimuldā, Lēdurgā, Mangaļos, Sējā, Slokā, Turaidā un citur – kādā piektā daļā pagastu. Līdzīgi bijis arī toreizējā Cēsu apriņķī un Valkas apriņķī. Bet visvairāk zemnieku sētu nosaukumu vienskaitlī bijis Valmieras apriņķī, apmēram trīs ceturtdaļās pagastu, turklāt nosaukumi vienskaitlī bijuši lielā pārsvarā par nosaukumiem daudzskaitlī.

Arī daļa pašu pagastu nosaukumu XX gadsimta sākumā bijuši vienskaitlī, piemēram, Alsviķis, Aumeisteris, Brants, Ciskads, Gramzds, Idus, Izvalts, Mēris, Nēķins, Saldus, Sārums (vēlāk Umurga), Tukums, Zass, Ziemeris, Zeltiņš un citi. XX gadsimta beigās minētajiem pagastiem nereti ir cits skaitlis vai dzimte.

¹ Latvijas vietu vārdi. 1. daļa. Vidzemes vārdi. Piedaloties A. Ābelei, J. Kauliņam un P. Šmitam, savācis un rediģējis J. Endzeļins. Izdevis A. Gulbis Rīgā 1992. gadā, 117 lappuses.

~~Bet daļa pagastu vārdu joprojām dzirdami vienskaitļa formā arī oficiālajos rakstos. Tādi ir vārdi ar izskaņu **-ums**: *Kurcums, Kūdums, Lizums*.~~

Ja pagasta nosaukums ir saliktenis, kam otrā daļā ir kāds sākotnējs sugasvārds, arī pagasta nosaukums palicis vienskaitlī. Sādi pagastu vārdi ir ar daudzskaitļa otru daļu **-ciems**: *Dzirciems, Kalnciems, Lejasciems, Pociems, Sveiciems* jeb *Svētciems, Vijciems*; ar **-gals** vai **-galis**: *Biržgalis, Ogresgals, Sakstagals*; ar **-kalns**: *Baižkalns, Inčukalns, Kattakalns*; ar **pagasts**: *Jaunpagasts, Lielpagasts* (tagad *Madliena*); ar **-pils**: *Mālpils*; ar **-rags**: *Labrags, Mērsrags* un vēl citi.

Šā pārskata autors ir no Madonas apriņķa, kas radies, atdalot Cēsu apriņķa austrumu daļu. Arī Madonas apriņķī resp. apkārtņē XX gadsimta beigās vairums zemnieku sētu nosaukumu ir daudzskaitlī. Arī pagastu un to daļu nosaukumi pārveidoti vai nu daudzskaitlī, vai mainījusies dzimte. Tā, piemēram, vārda *Biksēris* vietā tagad ir *Biksēre*, vārda *Lauteris* vietā *Lautere*, vārda *Liezēris* vietā *Liezēre* (ko pēc kāda aplama ieteikuma tagad bieži raksta ar īsu *e* – *Liezere*), vārda *Lidēris* vietā *Lidēre*, vārda *Paķilis* vietā *Patkule*, vārda *Sarkanis* vietā *Sarkaņi*. ~~Vairums Madonas apkārtnes vecāko iedzīvotāju šo pagastu vai pagastu daļu vārdus joprojām lieto arī tagad tikai vienskaitlī.~~

Kā redzams J. Endzelīna Latvijas vietu vārdiem pievienotajās norādēs, Madones apkārtnes vietvārdus pierakstījuši vairāki grāmatas autori – gan J. Endzelīns, gan J. Kauliņš, gan P. Šmits.

Māju nosaukumi Madonas apkārtņē XX gadsimta beigās lielā pārsvarā ir daudzskaitlī, bet 1922. gada vietvārdu publikācijā vairāk par simt vārdu tomēr ir vienskaitlī neatkarīgi no autora, kas vārdus pierakstījis. Acīmredzot visi trīs galvenie Madonas apkārtnes vietvārdu pierakstītāji XX gadsimta sākumā ir konstatējuši toreizējo realitāti – vairāk par simt mājvārdu lietoti vienskaitlī. Vienskaitlis bijis arī tādos gadījumos, kad oficiāli tagad lieto daudzskaitlī.

Dažas mājas vienskaitlī nosauktas pēc bijušo pusmuižu jeb lopu muižu vārdiem, piemēram, *Lūza, Poļverka, Subra, Talka*.

Vienskaitlī bijuši daži vārdi ar dažām izskaņām, piemēram, ar **-ītis**: *Rudzītis* (mājas Lazdonā), *Stuļģītis* (Viesienā); ar **-nieks**: *Dravnieks, Pietnieks* (abas Sarkanī); ar **-āns**: *Āpāns* (Mārcienā).

Tagad visus minētos māju vārdus raksta daudzskaitlī, tomēr vecāku ļaužu runā joprojām vēl dzirdams vienskaitlis.

1922. gada vietvārdu publikācijā daudz vairāk zemnieku māju nosaukumu vienskaitlī ir tad, ja nosaukums ir saliktenis. Šādi zemnieku māju vārdu salikteni ir minēti tālāk, norādot tos pēc otrās daļas vārda.

Salikteni, kam otrā daļā **-māja**: *Liepumāja* (Kusas pagastā), *Zvejmāja* (Lazdonā), *Jaunmāja* (Oļos).

Otrā daļā **-muiža**: *Kapmuiža*, *Vilkumuiža* (abas Mārcienā), *Kalnamuiža* (Lauferī).

Otrā daļā **-sala**: *Bērzsala*, *Dobsala* jeb *Dobessala*, *Vecumsala* (visas Praulienā).

Otrā daļā **-sargs**: *Pļavsargs* (Sarkanī).

Otrā daļā **-krogs**: *Ozolkrogs* (Bērzaunē), *Baznīckrogs* (Lazdonā), *Vilkukrogs* (Mārcienā), *Slapeskrogs*, *Tūļakrogs* (Sarkanī), *Indrānkrogs*, *Kaķīškrogs*, *Kālakrogs* (visas šīs mājas Vestienas pagastā), *Pupukrogs* (Viesienā). Šo māju vietā pirms tam bijuši krogi, un mājas nosaukums palicis bijušā kroga vārdā.

Otrā daļā **-āre**: *Kuoškāre* (Oļos), *Krustiņāre* (Sarkanī).

Otrā daļā **-leja**: *Rožuleja* (Kusā).

Otrā daļā **-purvs**: *Buokaspurvs*, *Mālapurvs* (abas mājas Grostonā).

Acimredzot mājas nosauktas pēc kāda atbilstoša dabas objekta vārda, kas ir vienskaitlī, un tas veicinājis arī mājas vārda lietošanu vienskaitlī.

Visvairāk mājvārdu vienskaitlī ir, ja otrā daļā ir **-kalns**: *Vāverkalns* jeb *Vēverkalns* (Bērzaunē), *Tārņakalns*, *Tiltakalns* (Biksēnī), *Ezerkalns*, *Krievkalns*, *Priežukalns*, *Rijkalns*, *Silakalns*, *Oļukalns*, *Ošukalns* (Grostonā), *Silakalns* (Kusā), *Baznīckalns*, *Krūtiņkalns*, *Lisaskalns* jeb *Liskalns*, *Puponkalns* (Lazdonā), *Zārdukalns* (Lauferī), *Pilskalns*, *Smilšukalns* (Mārcienā), *Skājukalns* (Oļos), *Apšukalns*, *Liepukalns* jeb *Liepkalns*, *Noraskalns* jeb *Norkalns*, *Pāpuļkalns*, *Priedkalns*, *Poterkalns* (Paķilī), *Podniekkalns* (Praulienā), *Buožkalns* (Sarkanī), *Āpšukalns*, *Ilziņkalns* (Vestienā), *Lūžņaskalns* (Viesienā), *Biržukalns*, *Skrīverkalns*, *Zārdakalns* (Zalgauskā, kas pievienota pie Grostonas).

Vestienas pagastā ir mājvārds *Aizkalnis*.

Madonas apkārtnē ir kalnaina, un katram kalnam vai pauguram dots savs vārds, protams, vienskaitlī. Ja nu tuvumā celta māja un tai dots nosaukums pēc tuvā kalna, tad arī mājas nosaukumus bijis vienskaitlī. XX gadsimta beigās vairums šo māju nosaukumu tomēr oficiāli tiek rakstīti daudzskaitlī, bet daži joprojām palikuši vienskaitlī, piemēram, *Skrīverkalns*.

Arī gadsimta sākumā daļai mājvārdu bijis vārds *kalni* daudzskaitlī, laikam tāpēc, ka tuvumā bijuši vairāki kalniņi. Šādi vārdi jau gadsimta sākumā bijuši, piemēram, *Garkalni* (Bērzaunē), *Ārkalni* (Kusā), *Salājkalni* (Lazdonā), *Silikalni* (Vestienā).

Madonas apkārtnes pagastos, kam pašiem nosaukums bijis vienskaitlī, arī daļa mājvārdu ir vienskaitlī. Parasti tie ir salikteni ar jau minētajām otrām daļām, retāk kādi citi vārdi.

Biksēra pagastā šādi vārdi ir *Kalnakrogs, Poļvarka, Tārņakalns, Tiltakalns*; Lauterā pagastā *Kalnamuiža*; Līdēra pagastā *Feldmenis, Kaukuonis, Zārdukalns*; Liezēra pagastā *Buča, Baudaskalns, Juriņkalns, Kauliņkalns, Cīruļkrogs, Linkaskrogs, Salnaskrogs, Paķiļa pagastā Apšukalns, Graudaskrogs, Liepukalns, Nuraskalns jeb Nurkalns, Pāpuļkalns, Priedkalns, Puoteļkalns, Vēveris, Vizulis*; Sarkanā pagastā *Slapeskrogs, Tūjakrogs, Poļverka, Buožkalns, Dravnieks, Krustiņāre*.

Minētajos pagastos, kuŗu vārdi ir vienskaitlī, māju vārdus, kas ir vienskaitlī, pierakstījis J. Endzelīns.

XX gadsimta beigās gan paši minētie pagasti vai pagastu daļas, kā arī minētie māju vārdi oficiālos rakstos ir pārveidoti vai nu daudzskaitlī, vai arī mainīta dzimte, un tikai vecāko ļaužu runā dzirdamas gadsimta sākumā fiksētās vīriešu dzimtes vienskaitļa formas.

No Madonas apkārtnes nākuši daudzi latviešu literātūras darbinieki. Viņu rakstos ne mazums sastopami arī Madonas apkārtnes vietu nosaukumi, turklāt arī vienskaitlī, kā redzams 1922. gada vietvārdu publikācijā. Šo rakstnieku darbu jaunākos izdevumos redaktori rīkojušies dažādi. Lielāko tiesu vietu nosaukumi saglabāti vienskaitlī, kā bijis pašam rakstniekam. Bet ir mēģināts vietu nosaukumus pārveidot daudzskaitlī. Šādai rediģēšanai nav īsta pamata.

Pašos pēdējos gadu desmitos daudzas šeit minētas mājas gājušas bojā. Kolchozu laikā to iemītnieki vai nu pārcēlušies uz

citurieni, vai izsūtīti un nav vairs atgriezušies. Daudzas mājas sagruvušas, un par tām vairs liecina tikai gadsimta pirmās puses dokumentos un publikācijās saglabājušies nosaukumi.

Vietvārdi ir kultūras vērtība un valodas vēstures liecinieki. Madonas apkārtnē XX gadsimta sākumā pierakstītie māju vārdi vienskaitlī arī ir valodas vēstures liecinieki, un tie rāda, ka Madonas apkārtnē tāpat kā citās agrākā Cēsu apriņķa daļās un citos Vidzemes apriņķos vietu nosaukumi bijuši vienskaitlī biežāk nekā tagad.

Māju vārdi vienskaitlī pēc J. Endzelīna vietvārdu publikācijām lielā pārsvarā ir Vidzemes apriņķos. Tomēr tie ir arī citur, īpaši Latgalē un Dienvidkurzemē, lai gan pierakstīti mazāk nekā Vidzemē.

Beigās var pieminēt vēl dažus J. Endzelīna atzinumus, ko viņš rakstījis 1922. gada vietvārdu izdevuma priekšvārdos.

Runājot par vārdiem *Grīvs* vai *Grīvis*, *Čauris* vai *Čauris*, J. Endzelīns saka, ka rakstu valoda ir jau lielā mērā izskaudusi izlokšņu īpatnības vietu vārdos. Un arī šāds atzinums:

"Diemžēl neesam varējuši visur izmeklēt, vai kādā pagastā māju vārdus lieto vienskaitlī vai daudzskaitlī. Var tāpēc būt daudzos gadījumos, ka daudzskaitļa formas vietā jāliek vienskaitļa forma un otrādi.

SUMMARY

THE SINGULAR FORM OF TOPONYMS IN THE VICINITY OF MADONA

Jānis KUŠKIS

Traditionally toponyms in Latvia can be either singular or plural, and either masculine or feminine. However, a contemporary trend of preferring the plural or feminine forms in less common toponyms has been observed. The usage of toponyms in the masculine singular has decreased in particular. This article looks at the traditional and contemporary forms of toponyms in the Madona area. For example, the historical parish names *Bikšēris*, *Lauteris*, *Liezēris*, *Lidēris*, *Paķilis*, *Sarkanis* have now usually changed to *Bikšēre*, *Lautere*, *Liezēre*, *Lidēre*, *Patkule*, *Sarkanī* in contemporary usage.

T₁

Puģai

N

id not

LATVIJAS VIETU VĀRDU RAKSTĪBAS JAUTĀJUMI

Lidija LEIKUMA
(LU Baltu valodas katedra)

Nenoliedzami, Latvijas valodnieki ir daudz darījuši Latvijas vietu nosaukumu izpētē.¹ Toponīmi vākti, apkopoti, sistematizēti kopš šī gadsimta sākuma, turpinot Latvijas vēsturiskās ģeogrāfijas celmlauža Augusta Bīlensteina iepriekšējā gadsimtā sākto darbu.² Jau pirms desmit gadiem Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkā dažādu Latvijas vietu nosaukumu skaits sasniedza 1 175 000 vienību.³ Patlaban savākto vietvārdu skaits ir vēl lielāks⁴, un arvien neatliekamāk tas vedina onomastus domāt par sakrātā nodošanu atpakaļ tautai vispiemērotākā veidā⁵

Kaut arī "Rīga" nav "gatava" joprojām, varētu minēt virkni pētījumu, kuros mūsu vietu nosaukumi aplūkoti kādā noteiktā nolūkā iztirzāti tematiski, teritoriāli, tipoloģiski, pēc cilmes, nozīmēm, tajos izmantotajiem derivācijas līdzekļiem, skaidrota atsevišķu toponīmu izcelšanās u. tml., jo šai gadsimtā Latvijas vietvārdiem pievērsušies daudzi ievērojami mūsu lingvisti: pirms kara J. Endzeļins, J. Plāķis, K. Ancītis, K. Draviņš, D. Zemzare, E. Brencis, pēc kara V. Dambe, M. Rudzīte, A. Breidaks, B. Laumane, A. Reķēna, Dz. Hirša, O. Bušs, L. Balode, K. Boiko u.c.

Teorētisko pētījumu klāstu par Latvijas vietu nosaukumiem nevaram uzskatīt par mazu, tomēr nepietiekams joprojām ir valodnieku veikums praktiskās kartogrāfijas vajadzībām. Atjaunojoties Latvijas Republikai, aktualizējušies daudzi valsts vietvārdu pieraksta jautājumi. Pirmie ar to nesakārtotību deviņdesmito gadu sākumā sadūrās oriģinālo Latvijas karšu izstrādātāji – ģeogrāfi un kartogrāfi, kā arī darbinieki dažādās valsts pārvaldes struktūrās.

Vairāki Latvijas vietu nosaukumu rakstības jautājumi līdz galam nav atrisināti arī šobrīd, un nav korekta dažkārt dzirdamā atrunāšanās, ka J. Endzeļins visu sakārtojis jau divdesmitajos gados un tagad viņa atzinumus vajagot tikai konsekventi ievērot. Gluži tāpat nav korekts apgalvojums, ka pie mums "Tradīcija lietot arī vietvārdus literārā veidā, nevis izloksnē, pastāv vismaz kopš 17. gadsimta..⁶, jo patiesībā ne 17. ne 18., ne 19. gadsimtā un pat ne 20. gadsimta sākumā nevar runāt par vienotu vietu nosaukumu rakstības tradīciju visā Latvijā. Kas unificēts varēja veidoties (un tiešām veidojās!) Vidzemē, Kurzemē un Zemgalē (ieskaitot apvidus, kur, izsakoties vispārpieņemtā terminoloģijā, runā (vēl nesen

runātas) augšzemnieku dialekta izloksnes, t. i., Sēliju, Vidzemes dienvidaustrumdaļu un Latgales rietumdaļu jeb, V. Ancīša vārdiem, Ziemeļsēliju⁷, kur runā (vēl nesen runātas) sēliskās izloksnes, un Malienu Vidzemes austrumdaļu, kur runā (vēl nesen runātas) latgaliskās izloksnes). Kopš 1561. gada administratīvi, saimnieciski un kultūras ziņā no pārējās Latvijas (līdz 1629. g. kopā ar Vidzemi) šķirtajā Latgalē veidojās un nostiprinājās savas vietu nosaukumu lietojuma tradīcijas, kas būtu jāaplūko atsevišķi. Tāpat līdz šim nepietiekami un bieži neprofesionāli spriests par izloksnes un literārās valodas attiecībām vietvārdu pierakstā, neskaidriību daudzumu nereti reducējot uz vieglāk atpazīstamām fonētiskām neatbilsmēm lejslatviešu (lejšemnieku) un augšlatviešu (augšzemnieku) skaņu sistēmā. Tāpēc šai rakstā uzmanību pievērsīsim vienam no aktuāliem samilzumiem izlokšņu un literārās valodas attiecībām mūsu vietu vārdos.

Izlokšņu formas vietvārdos bijušas vienmēr un būs tajos tik ilgi, cik ilgi saglabāsies runas atšķirības novados. Cilšu valodu atšķirību dēļ tādas tajos pastāvējušas arī agrāk un daļa atnākusi līdz mūsu dienām, valodas lietotājiem bieži to pat neapzinoties. Vietvārdi, saprotams, ir izlokšņu valodas daļa.

Vietu nosaukumos mēdz būt paglābti arhaismi, kādu literārajā valodā valdošo unifikācijas procesu dēļ vairs nav vai arī kuru skaits ir sarucis, tāpēc pret vietvārdu pārceļšanu t.s. literārās valodas sistēmā onomasti parasti izturas visai saudzīgi un piesardzīgi (transponēšana nav arī visu Rietumeiropas zemju tradīcija). Kā teicis Kurzemes lībisko izlokšņu speciālists K. Draviņš, "precīzā rakstu valodā ne katru vietvārdu iespējams pārceļt"⁸ Turklāt diemžēl ne katrs "pārcēlājs" pēc alošanās aptveršanas ir spējīgs pielautās kļūdas atsaukt publiski, kā to ir darījis, piem., K. Ancītis par "uzlaboto" muižas meža nosaukumu *masts*: "Velti esmu pūlējies, pārceļdams rakstu valodas skaņās. Izrādās, ka "poļu kara laikos" tur krievi tiltu cēluši (мостъ)."⁹ Katrā ziņā vietas nosaukuma noteikšanā vispārējam lietojumam nedrīkstētu dominēt tikai tīri lingvistiskas vēlmes, te savs vārds sakāms arī vēsturniekam un ģeogrāfam. Savukārt valodniekam-toponimistam bez dialektoloģijas un valodas vēstures zināšanām būtu labi jāorientējas pētījamā (aprakstāmā, normējamā) apvidus vēsturē un ģeogrāfijā. Daļa valodnieku transponēšanas vajadzību noliedz vispār. Šādos ieskatos bijis arī ASV dzīvojušais latviešu filologs V. J. Zeps: transponētas formas ir *ipso facto nepareizas*, un neradums pārceļt vietvārdus nepiemērotā formā ir mūsu valodniecības lāsts un sods." Šādi V. J. Zeps izsakās (skat. Bf V 38), vērtējot "Latvijas vietu vārdu"

1981. gada izdevumu un piebildes pie Latgales vietu nosaukumiem grāmatas parindēs.

Vietu vārdos ietvertās izlokšņu savdabības, kas noderīgas etnoģenēzes procesu, valodas vēstures jautājumu skaidrošanai, saprotams, visdrīzāk pamanīs lingvists, bet arī galvenokārt tad, ja vietvārds nebūs nepareizi "sakopts" kā tas ir noticis, piem., ar *Oļa ezeru* Krāslavas rajonā, kas jau "Latvijas vietu vārdos"¹⁰ vispārējam lietojumam ieteikts kā *ata ezers* (skat. E II 280), acimredzot domājot, ka šeit meklējama tā pati atbilsme, kas, piem., lejslatviešu īpašības vārdā *labs* un augšlatviešu *lobs*, kaut patiesībā ezera nosaukums ir somugrīskis.¹¹

Rakstu valoda vedina uz "literarizēšanu" arī tad, kad tās normas to pavēloši nemaz neprasa. Pamācīgs šai sakarā ir saimnieciskai izmantošanai atgūtā Zvārdes pagasta Ķerkliņu ciema nosaukums, ko sāk rakstīt ar garu *-ēr*¹² (un droši vien tad vairs neizrunā ar lauztu intonāciju), kaut īsa patskaņa saglabāšana tautosillabiska *r* priekšā ir tipiska seno zemgaļu valodas īpatnība.¹³ Nesagrozītā, precīzā vietējo iedzīvotāju izrunā reģistrēti vietu nosaukumi ir vērtīgākā toponīmu daļa – tāds ir līdzšinējais baltologu uzskats, un tam var tikai pievienoties.

Jau hrestomātiski ir kļuvuši profesora J. Endzelīna 1935. gadā rakstītie vārdi par vietvārdiem kā zemes arhīvu¹⁴, un līdzīgi viņam, tikai pēc cita Latvijas novada toponīmu izpētes, izsakās valodniece D. Zemzare: neatsverams materiāls valodas pētniekam tautas valodas īpatnību un izdomas pētīšanai.¹⁵

Atskaņas no seno zemgaļu valodas lingvisti saskata Tērvetes 13. gs. pierakstā *Terevethene* (kur otrs *e* no vārda sākuma ir anaptikses patskanis), vietvārdā *Džūkste* (kur *dž* radies no **dj*); atskaņas no kuršu valodas – Kurzemes vietvārdos ar saglabātiem *-an-*, *-en-*, *-in-*, *-un-* vārda saknē (*Kazdanga*, *Stende*, *Dzintare*, *Skrunda*), vietu nosaukumos ar *-ķi* (*Apriķi*, *Lipaiķi*, *Saraiķi*, kur *ķ* no **tj*) u. tml.

Vietu vārdos nereti paglābtas seniskas skaņas un formas, kas normētajā latviešu valodā jau ir aizstātas ar citām. Tāds, piemēram, ir patskanis *u* līdzskaņa *b* priekšā (*Bez dubenis** ez, *Dubenkalns** ka, *Dubeņi** mā), īss (nepagarināts) *e* un *a* savienojumos ar *r* (*Verteža* u, *Garņi* ap), visai bieži nepārveidots *c* un *dz*¹⁶ (*Garanci* mā un atbilstoši *Garancpurvs* pu, *Garanckalns* ka, mājvārdi *Zaļaci*, *Rudaci*

* Vietu nosaukumi, kas nav vispārpažīstami vai kam nav norādīts avots, šeit un turpmāk citēti pēc raksta autorees pierakstiem lauku ekspedīcijās, ekscerptiem no atsevišķiem LU studentu darbiem, Valsts zemes dienesta Toponīmikas nodaļas materiāliem. Visi piemēri ir reāli Latvijas apdzīvoto un neapdzīvoto vietu nosaukumi.

u.c. *-aci, Smidzi, Kazradzi, arī Mazvasaraudzi* literatūrzinātnieku Kārļa un Rūdolfa Egļu dzimtās mājas Druvienas pagastā, *Brenci* – ciems Alūksnes rajonā, kādu laiku nepamatoti dēvēts par Malienu, *Luocglova* jeb *Luocgolva*⁷ – bijusī *soļa* jeb ciems Krāslavas rajona patlabanējā Ezernieku pagastā.

Gramatisks pamats ir līdzskaņu mijām, kas sastopamas, piem., šādos Kurzemes vietvārdos: *Bēržezers ez, Lapškalns ka, Zuoškruogs mā*. Tajos mēs atpazīstam ē-celma lietvārdus *bērze, lapse, zuose*. No rakstu valodas viedokļa šāds sugas vārdu lietojums kvalificējams kā neliterārs, tomēr vietu nosaukumos ietvertā līdzskaņa *j* noteiktā mija saglabājas.

Zebrus ezera nosaukums rāda vecu u-c. lietvārdu (kā *Saldus* – pilsēta Kurzemē, *Spirgus* ciems Zemgalē vai atsevišķas apdzīvotās vietas Vidzemē – *Biedrus, Idus, Peidus, Vildus, Vintus*¹⁷), kuru skaits mūsu dienās ir stipri sarucis, un arī pašu Zebrus ezeru bieži raksta kā ā-celmu (diemžēl arī populārajā Kārļa leviņa romānā “Pie teiksmotā ezera”).

Latvijas izloksnēs, un arī vietvārdos, paglābts senisks¹⁸, līdzīgs prūšu un leišu valodā lietotajam, piedēklis *-in-*. Arī mūsu dienās, piem. Krāslavas rajonā pastāv *Rubini* (izl. *Rubyny*), *Pluociņi c; Dzierviņu pūrs pu; Kaziņš me un pu; ezeri Asariņš, Ūgliņš, Plaudiņš* u. c., kur *-iņš < -inis*. Kaut nemotivēta vietvārdu gramatisko formu maiņa neatbilst ne toponīmikas, ne lingvistikas pamatprincipiem, jau pirmās Latvijas brīvvalsts laikā lielāku apdzīvoto vietu nosaukumos piedēklis *-in-* diez kāpēc sākts aizstāt ar lejslatviešiem (lejšemniekiem) vairāk ierasto *-en-*. Salīdzināsim triju Sēlijas un triju Latgales oikonīmu pierakstu dažādos avotos, kam bijis normatīvs raksturs vietvārda formas izvēlē vispārējam lietojumam:

izl. ¹⁹	E II ²⁰	Blese ²¹
<i>bébrīņe</i>	<i>bebrenes</i> (jeb <i>bebrines</i>) pag.	Bebrene (pag.)
<i>gòaršīņe</i>	<i>gārsenes</i> (jeb <i>gārsines</i>) pag.	Gārsene (pag.)
<i>nàujiņā</i>	<i>malinavas</i> (turpmāk: <i>naujenes</i>) pag.	Naujene
<i>òndrupíņā</i>	<i>àndrupienes</i> pag.	Andrupene (pag.)
<i>rubync</i>	<i>rubinu</i> (jeb <i>rubeņu</i>) pag.	Rubeņi
<i>žvīergzdiņā</i>	<i>zvīrgzdines</i> pag.	Zvīrgzdiene

⁷Šeit un turpmāk piemēros divskanis “o” rakstīts kā fonētiskajā transkripcijā.

LVPV 1944 ²²	Dambe 1990 ²³	LVPPV 1995 ²⁴
Bebrene	Bebrene (Bebrine)	Bebrene
Gārsene	Gārsene (jeb Gārsine)	Gārsene
Naujene	Naujene (senāk Jezupova)	Naujene
Andrupene	Andrupene (kādreiz Andrupiene, Andrupine)	Andrupene
Rubene	Rubeņi (arī Rubini jeb Rubene)	Rubene un Rubeņi
Zvirgzdene	Zvirgzdene (jeb Zvirgzdine)	Zvirgzdene

Formu ar *-in-* vēlamību vairākkārt ir uzsvērusi (tāpat kā daudzus citus lietišķajā toponīmikā izmantojamus ieteikumus devusi) pēckara gadu autoritatīvākā latviešu vietvārdniece V Dambe²⁵, tomēr viņas proponējumi bieži palikuši bez ievēribas. Tā, vairāk nekā sešdesmit gadus pareizrakstības vārdnīcās (ko, saprotams, izmanto arī grāmatu un karšu veidotāji) turoties pie formām ar *-en-*, konkrētajos sešos vietvārdos tās galu galā būs uzvarējušas (to apliecina arī pēdējos gados vairākkārt veiktā DPU Humanitārās fakultātes studentu no Bebrenes, Zasas, Ilūkstes aptaujāšana – reti kurš jauniešs priekšroku dod formām ar *-in-*). Bet varbūt tomēr ne, jo piedēklis *-in-* izrādījies gana dzīvīgs un ir paglābies neskaitāmos mikrotoponīmos Lejaskurzemē²⁶, Latgalē²⁷ un Sēlijā²⁸ (turklāt ne visi jau ir valodnieku aprakstīti). Savukārt, kur tas ir reta parādība, *-in-* nomaiņa ar *-en-* notiek bez jebkāda ārēja iespaida. Tā, piem., popeniņu (jeb popiņu) mājvārds *zemiņi* deviņdesmito gadu vidū pārtapis par *Zemeņiem*, lai gan kā *zemiņi* reģistrēts jau E II 263. Acimredzot *-in-* ticis izjūsts kā neliterārs, *-en-* – kā literārs.

Nevajadzīgas “sakārtošanās” sekas ir arī kurzemnieku priedēkļa *āz-* aizstājums ar *aiz-*. Ka *āz-* drikstēja palikt nepārveidots blakus *aiz-*, rāda “Latvijas vietu vārdi” kur atrodami: *āzpuŗvi* mā (145), *āzvaŗki* mā (139), *ādzire* (< *aĩ(z)dzire*) mu (229), *āzvĩķu* pag. (132), bet jau *aĩzputes pĩls* (129), *aĩzupes* pag. (223). E. Blesem jau 1933, 423 un LVPV 1944, 103 ir tikai Aizpute, Aizupe, Aizvĩķi, kaut Dambei daudz vēlāk – 1990, 9 – vēl rakstĩts šādi: Aizpute (kādreiz Āzpute), Aizupe, Aizvĩķi (senāk Āzvĩķi). Piebildĩsim, ka Aizpute G. Manceļa vārdnĩcā “Lettus” rakstĩta kā *Ahsputt*, bet Aizvĩķus vispār pareizāk būtu bijĩs rakstĩt kā Āzvĩķus²⁹

aiz- un *āz-*, *az-* ir atsevišķi priedēkļi (gluži kā iepriekš aplūkotie priedēkļi *-en-* un *-in-*), par to Lgr 635, kur minēts arī *az* un Latgales vietvārds *Ozupiņe*, (Dambe 1990, 114 Ozupine (Ozupiene =

Āzupiene?), E II 288 neprecīzi *āzupine* ar A. B. labojumu parindē – *azupine*), kas būtu saglabājams nesagrozīts.

Par stihiskā normatīvisma izpaudumiem nācies domāt arī citu nemotivētu gramatisko formu maiņu dēļ. Spilgts piemērs šai ziņā ir Vidzemes mājvārdu vienskaitlī pārveidošana par daudzskaitlīniekiem. Pagaidām nav izdevies lasīt kādu normatīvu vai rekomendējošu dokumentu, kurā šāda maiņa būtu ieteikta, tomēr jau pirmās Latvijas brīvvalsts laikā process bija kļuvis neapstāpams. Var jau būt, ka atsevišķi izpildīgi ierēdņi pamudinājumu saskatīja J. Endzelīna izteikumā par pagastu pārdēvēšanu³⁰. mūsu pagastu vārdi līdz šim gandrīz visi ir sieviešu kārtas vai arī vīriešu kārtas daudzskaitlīnieki (piem., *Ropaži*) un tikai ļoti reti (kā, piem., *Palsmanis*) vīriešu kārtas vienskaitlīnieki” tomēr, kā savā detalizētajā pētījumā par dzimtās Braslavas mājvārdiem raksta M. Rudzīte: “Tendence aizstāt vienskaitli ar daudzskaitli parādās dokumentos šā gadsimta sākumā. Acīm redzot, rakstvedis sācis uztvert vienskaitļa formu par dialektismu, kas nav fiksējams oficiālos dokumentos. Pēc trīsdesmitā gada pārsvaru sāk gūt daudzskaitļa formas.”³¹

Tāpat novadu valodas īpatnības nivelējas gan ar, gan bez valodnieku iejaukšanās, taču ar visu to dažādu Latvijas pušu vietu nosaukumos joprojām netrūkst atšķirību no literārās valodas. Tās ir gan kvantitatīvas, gan kvalitatīvas, sastopamas gan mantotos, gan aizgūtos vārdos, ir dažāda vecuma. Daļu neatbilstību iespējams grupēt, kaut arī tie nav regulāri fonētiskie pārveidojumi. Minēsim dažus piemērus no deviņdesmito gadu pierakstiem:

1. Līdzskaņu maiņa disimilācijas vai citu iemeslu dēļ vērojama, piem., šais mājvārdos: *Skangaļi*, *Brūveļi*, *Skrīveļi* (blakus *Brūveriem*, *Skrīveriem*), *Selkuļi* un *Serkuļi*, *Sedliņi*, *Sedļi* (un arī *Segliņi*), *Megņi* un *Medņi*.

2. Vietu nosaukumos izplatīta ir skaņu kopas *-ln-* asimilācija: *Vella mežs* me, *Mellītes* mā, daudzas *Mellupes* un *Mellupītes*, vairāki *Mellie* meži un *purvi*, ezeri *Mellūzis*, *Mellītis*, *Mellizeris*, *Mellezers* (blakus *Melnupītēm* un *Melnezeriem*). Šī asimilācija ir sena, jo jau G. Manceļa vārdnīcā “Lettus” (1638) pie upju vārdiem ir pieminēta arī *mälla Vppe*.

Skaņu kopa *-ln-* dažkārt pārvērtusies par *-ll-*: *Meļļi*, *Pakaļļi* mā.

3. Izrunas atvieglināšanai neērtos līdzskaņu blīvējumos bieži iesprauž kādu patskani: *Cepeļļejas* mā, *Lateve* c, *Lejaskārkļi* mā, *Sekļis* ez, *Dzērveskakļis* pļ, *Svētputņaste* dī. Iesprauduma dēļ daļa vārdu pārveidojas gramatiski.

Jaunāku laiku vides apsekotāji Latvijas laukos reģistrējuši arī citus, literārās valodas normām neatbilstošus, vietu nosaukumus. Piemēri no lejslatviešu apvidiem: *Timsmaļīte* u un *Timsenis* ez, *Krisceļu purvs* pu un *Kristi mā*, mājvārdi *Drivas*, *Ēmuri*, *Čumalas*, *Dzegūzes*, *Laugaļi*, *Balgaļi*, *Ceļmāļi*, *Birzmāļi*, *Katlapī*, *Katlāpi*, *Katlapji* un *Katlāpiji*, *Jaudzemi*, *Jaudzimi* u. c. pārveidojumi blakus *Jaunzemjiem*, *Guosupji*, *Bekiņas*, *Lagzdiņi*, *Lagzdkalni*, *Lezdiņi*, *Legzdiņi*, *Pīlagi*, *Pīlāgi*, *Viršņi*, *Smilkši*, *Smilkšnieki*, *Bārzdiņi*, *Skrauči*, *Skrūzmaņi*, *Muiznieki* un *Muizinieki*, *Lizdukalns*, *Zalši* un *Alkšvads* u, *Ajpuosums* pl, *Ziras* pag.

Šādu (vairāk fonētisku, mazāk morfoloģisku) neatbilstmju literārās valodas normām papildam arī galvenajā pirmskara normatīvajā vietvārdu pareizrakstības avotā – J. Endzelīna "Latvijas vietu vārdos" Lai skanētu pārliecinošāk, citēsīm atsevišķus dažāda tipa atšķirību piemērus no Vidzemes vidienes – apvidus, ko valodas ziņā uzskatām par tuvu literārajai valodai, konkrētāk, toreizējā Cēsu apriņķa. E I 16 – 42 atspoguļoti ne tikai augstāk minētie disimilācijas un asimilācijas gadījumi, bet arī sekundāri patskaņu pagarinājumi un kontrakcija, līdzskaņu izlaidumi, iespraudumi, piespraudumi u. tml.: *grāvelis*, *jaūdžums* mā (16), *stradi* mā, *lāckājpurvs* pu (18), *meļlītis*, *varžezars* ez, *dzelža purvs* pu (19), *damākša* me, *sērmūkšas* mā (20), *purgaļi* mā (22), *ābēļi*, *jaūdžumi* mā (23), *elkšņi*, *līci*, *lāckalns*, *stradi*, *ivāni*, *darijumkalns* mā (25), *jaunzemji*, bet *jaunzemkalns* mā (26), *putteris*, *tīrēļi*, *reksnis*, *ņiedrēni* mā (27), *žurmburs* mā, *tribalsa kalns* ka, *smilte* mā (31), *skrastis*, *šķesteris*, *gaujas-tīmšsils*, *kaiķaši* mā (33), *dāņči*, *skudres* mā (34), *āizdēgli* mā (36) u. tml.

Kā liecina uzskaitīto piemēru rakstījums (E I 14: "Vārdus, kuņus sniedzam rakstu valodas formā, esam iespieduši slīpiem (kursīviem) burtiem."), šādā formā tie bija tiesīgi parādīties oficiālos sarakstos, kartogrāfiskos izdevumos, zinātniskajā, mācību, tūrisma literatūrā u. tml. Gan E I, gan E II slīpiem burtiem rakstītas parādās tādas formas, kas tā laika pareizrakstības vārdnīcās atzītas par nevēlamām (to varam secināt no atbilstošu sugasvārdu rakstījuma vai arī piezīmēm par tās vai citas formas lietojumu). Dažas šādas pozīcijas paanalizēsīm sīkāk.

1. Vietu nosaukumos sastopams *l*, *n* pārveidojums par *l*, *Ņ* arī *č* un *dž* priekšā, par ko E. Blese jau minētājā 1933. g. vārdnīcā rakstīja: savienojumā nč burta č priekšā jāraksta n, ne Ņ, lai gan dzirdēt te dzirdam Ņ" (6. lpp.), un arī LVPV 1944, 10 aizrādīts līdzīgi:

"Savienojumā -nč- skaņu resp. burtu nemīkstina, piem., *senči, brunči, franči.*"

"Latvijas vietu vārdos" aina šai ziņā ir visai raiba. Jau minēts mājvārds *dāņči* (E I 34) no vecā Praulienas pagasta, bet tādu piemēru netrūkst arī no citām Latvijas vietām. No Vidzemes te ir: *kūņči* (34), *labreņči* (bet *treņči*) (abi 67), *rūņči* (80), *būņdži, juņdži* ("junze") (84) u. c., no Kurzemes: *greņči* (253), *peļdži* ("peldži" B.) (255), *jeņči* (bet *biņdži, briņči, čuņči* (visi 264), *bruņči* (265), *braņči, čuņči, daņči, gaņeņči* (bet *ruņči*) (visi 268) u. c. Pavisam reti minētā asimilācija atspoguļota Latgales vietu nosaukumu pierakstā. Piemēram, Baltinavā (286) reģistrēti zēļči, Mērdzinē "zeļči" (arī "šķiņči") (290) un tikai Zvirgzdinē jau drošu roku rakstīti zēļči (292). *breņči* parādās Zūru pagastā (268), *aņdžiņi* Dundagas pagastā (258), bet Latgalē, kur aplūkojamā asimilācija vēl izteiktāka, cilmes ziņā līdzīgi vārdi rakstīti ar *n*: *brēņči* (275, 276), *brenčāre* (285), *silandži* (297).

Šādi brīnīties nākas daudzviet, vien tradicionāli nevainosim J. Endzelīnu vienu pašu – burti aiz pagastu nosaukumiem rāda viņa palīgus, un Latgalē tādi ir bijuši Sp. B. Spūlis un T. J. Turkupulis (E II 128). Acīmredzot, šo nozīmīgo krājumu gatavojot izdošanai, Latvijas vietu nosaukumu pieraksta principi vēl nav bijuši līdz galam izstrādāti un arī vākumos no vietām trūcis vajadzīgo konsekvencu. Bet atgriezīsimies vēl pie citām neatbilstmēm rakstu (literārās) valodas normām un to atspoguļojuma vietu nosaukumos.

2. Vārdu saknēs vietumis sastopams Vidzemes izloksnēm raksturīgais *ę* resp. *ę* literārās valodas *a* resp. *ā* vietā. Tā E I lasāmi mājvārdi *ļezdas, jēndavas* ("jandau") (84), *ēmurs* (92), *breņgulis, ļezdkalns* (110), *ļezdu sala s* (116), *mazbreņguļi* pag. (101). No bijušā *več-breņguļu* pagasta izveidojies mūsdienu Brenguļu pagasts, un retais vairs zina, ka nosaukuma saknē lietotajam izloksnes patskani *ę* kādreizējā muižnieka uzvārda *a* vietā. Par vienu braslaviešu mājvārdu šādā sakarā rakstījusi arī M. Rudzīte: "Blakus sonantam *a* vietā sastopams *e* mājvārdā *Lezdkalnē*. 1932. gadā Braslavas pagasta valdes dokumentos atrodami šādi rakstījumi: *Lezdkalni: Lezdkalns.* Pašreizējos dokumentos *Lezdkalna* vietā *Lazdkalni.*"³² Piebīdīsim, ka ne *ļezda*, ne *ēmurs* pareizrakstības vārdnīcās par rakstu valodas formām uzskatīti nav.

3. Jautājums par tautosillabisko savienojumu *-ar-, -er-, -ir-, -ur-* atveidi "Latvijas vietu vārdos" risināts samērā konsekventi.

Lūkojoties uz minēto savienojumu pagarināšanu kā regulāru fonētisku pārveidojumu, toponīmos raudzīts no tā vairīties, un tādas formas kā E II atrodami *sērmuļi mā* (237) vai *stiērndaīngas valks* (210) ir retas. Kur vietas nosaukums ar patskaņa pagarinājumu resp. diftongizējumu acīmredzot bijis ļoti dzīvs vai plaši lietojams, E II attiecīgā forma rakstīta stāviem burtiem, piem., *kuōrļi*, čuōrkstes (jeb čuōrkšķi) mā (211), *āzpuōri mā* (221), *puormaļi mā* (239). Vai Kurzemes Poriņi (ar saglabātu *-uor-* uzvārdā) bija mierā ar "atļauto" mājvārdu Puriņi (vai pat Purviņi), grūti teikt. Sarunvalodā visdrīzāk dominēja izlokšnes formas, jo ne velti padomju laika kartēs krievu valodā tautosillabisko savienojumu ar *r* pagarinājumi izrādījās tīri labi saglabāti. Piem., Užavas pagastā deviņdesmitajos gados reģistrēts mājvārds *Ķierpi*, ko krievu kartēs varēja lasīt kā *Киепnac*, bet E II 266 kā *ķiīpas*. Rakstu norma nebija varējusi izskaust izlokšnēm raksturīgos pagarinājumus arī citos Kurzemes mikrotoponīmos, tāpēc deviņdesmito gadu vides apsekotāji joprojām šeit reģistrē šādus vietu nosaukumus: *Pieršu valks* u, *Sārkanvalks str*, *Uorga str*, mājvārdus *Aizpuori*, *Puoriņi*, *Puorniņi*, *Uorbēji*, *Čuorkstes*, *Muorķi* u.c. Atsevišķi šādi vietu vārdi ar visu "neatļauto" pagarinājumu iekļuvuši arī oficiālos sarakstos (krievu valoda tam netraucēja). Tā kā savienojums *-uor-* tad parasti rakstīts kā *-or-*, rodas izrunas kļūdas, jo nezinātājam ir vienlīdz sveši gan kādi "Orbēji" gan, piem., Tukuma rajona "Koršas" (dzejnieces M. Zālītes mājas) u. tml.

E II 260 lasāmos Dundagas pagasta ciemus *dižiēre* (< *dižiīve*) un *maģiēre* (< *maģiīve*) mūsdienās pazīstam kā Lielirbi un Mazirbi ("sakoptus" resp. literarizētus, cik vien bijis iespējams), toties izlokšņu *-ier-* paturēts vietējo ezeriņu nosaukumos *Dižiēre* un *Maziēre*.

4. Kaut arī apelaīvam *purvs* ir viena vienīgā vispāratzītā literārā forma, *v* zudums skaņu kopā *-rv-* akceptēts jau sen. Tāpēc mūsu vietu nosaukumos ir neskaitāmi *Puri*, *Aizpuri*, *Kazpuri*, *Purmaļi*, *Purgaiļi* (dabiski, arī *Pūr-* un *-pūres*, bet par tiem vēlāk) u.tml.

5. Līdzskaņu sistēmā, kā liecina deviņdesmito gadu vides apsekojumi, visvairāk atkāpju no literārās valodas normām ir lūpeņu savienojumos ar *j*. Līdzskanis *j* visbiežāk zudis aiz *p* (*Ķempi*, *Ķaupi*, *Kaļpi*, *Rempi* un neskaitāmi *-upi*, kā *Priežupi*, *Duobupi* u.c.), *b* (*Grabi*, *Skubi*, *Kabi*, *Lembi*, *Dzērbi*, *Dambusalas*), *m* (daudzajos *Jaunzemos* ar to variantiem, kā arī tādos nosaukumos kā *Asmi*, *Bluomi*, *Eļmi*), retāk – aiz *v* (*Grāvi*, *Kaļvi*).

j zudumam aiz lūpeņiem "Latvijas vietu vārdos" ir pievērsta īpaša uzmanība, norādot, ka šai krājumā būs atrodamā forma "Gulbji arī tad, ja pēc vietējās izloksnes šo vārdu izrunā: *Gulbi* jeb *Gulbi*" (E I 14), tomēr tendence lietot formas bez *j* (protams, daudzviet saglabājoties arī regulārajām) turpmākajos gadu desmitos ir stipri izplatījusies, un tā vērojama visos Latvijas novados. Turklāt vēl kas visi augstāk minētie piemēri ir reāli patlaban reģistrējami mājvārdi, kas nozīmē, ka tie citētajā redakcijā jau ir ierakstīti zemesgrāmatā un citos privātīpašumu apliecināšos dokumentos.

Lauzīt galvu ir par ko, bet neba vienā reizē viss pasakāms. Par citu turpmāk.

Atsauces

- ¹ Par to Dambe V. Jāņa Endzelīna ieguldījums Latvijas vietvārdu izpētē // Valodas aktualitātes 1988. – R.: Zinātne, 1989, 234–242; Dambe V. Vietvārdu vākšana un pētīšana Latvijas PSR // LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. III sēj. – R.: ZAI, 1954, 175–187; Dambe V. Mans vietvārdu pētniecības darbs // Latviešu valodas kultūras jautājumi. 23. laidziens. – R.: Avots, 1987, 130–131; Rudzīte M. u.c. Universitātes filologu devums Latvijas vietvārdu izpētē // Valodas aktualitātes 1988. – R.: Zinātne, 1989, 243–250 (ar kļūdu labojumu nākamā gada laidienā 124.–125. lpp.) u. c.
- ² Turot par svarīgu *audiatur et altera pars* principu, bija ļoti svētīgi iepazīt Dr. A. Bilensteina autobiogrāfiju "Kāda laimīga dzīve" (Ein glückliches Leben, 1904; kopš 1995. gada lasāma arī latviski).
- ³ Skat. Balode L. Ieskats Latvijas vietvārdos // Valodas aktualitātes 1988. – R.: Zinātne, 1989, 251.
- ⁴ Atšķirīgi par to Jansone I. Über das Archiv des Instituts für Lettische Sprache // *Linguistica Baltica*. 5–6. – Kraków, 1997, 206 (par vienu miljonu vietvārdu), 207 (par 30 000 hidronīmu).
- ⁵ Skat., piem., Bušs O. Par Latvijas vietvārdu vārdnīcu (vairāk praktiskā nekā teorētiskā skatījumā) // *Leksikogrāfijas teorija un prakse*. Zin. konfer. tēzes. R.: Latviešu valodas institūts, 1997, 8–10.
- ⁶ Grīse R. Endzelīns par latgaliešiem // *Universitas*, 1991, nr. 66, 17.
- ⁷ Skat. Ancītis V. Sēlijas grāmata. I. – R.: Signe, 1999, 8.
- ⁸ Draviņš K. Stendes vietu vārdi // *Ceļi*. VI laid. – R.: Ramave, 1935, 249.
- ⁹ Skat. Ancītis K. Vēl Aknīstes vietu vārdi // *Ceļi*. III laid. – R.: Ramave, 1933, 82.
- ¹⁰ Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi // *Darbu izlase*. IV sēj. 1. d. – R.: Zinātne, 1981. Citējot lappuses norādītas pēc šī izdevuma, kas, lietojot tradicionālo saīsinājumu E, lasāms šādi: E I – Vidzemes vārdi (13–126); E II – Kurzemes un Latgales vārdi (127–302).
- ¹¹ Par sagrozīto Atu (un Ezerukiņiem) esmu jau rakstījusi "Gruomotā školuojujīm" (Lielvārde: Lielvārds, 1993, 15), bet pirmais ezera nosaukuma cilmi ir izskaidrojais vēsturnieks un teologs S. Škutāns (skat. Dzeive, 1956, nr. 24, 24).

- ¹² Skat. Latviešu rakstniecība biogrāfijās. – R.: Latvijas enciklopēdija, 1992, 200. Citos deviņdesmito gadu enciklopēdiskajos izdevumos (sal. ar Kurzeme, 1993, 173; Kurzeme un kurzemnieki, 1995, 59; Latvijas daba. 3. sēj., 1995, 61) Ķerklīni, par laimi, nav "literarizēti" ne ciema, ne ezera nosaukumā, un ar saglabātu *-er-* tiem vajadzētu palikt arī turpmāk.
- ¹³ Par to Dambe V. Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki // Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. – R.: ZAI, 1959, 425.
- ¹⁴ Endzelīns J. Talsu novada vietvārdi // Darbu izlase. III sēj. 2. d. – R.: Zinātne, 1980, 254.
- ¹⁵ Zemzare D. Valodas liecības par Lejasciema novadu. – R.: VAPP, 1940, 138.
- ¹⁶ Par to arī Augstkalns A. Sīki novērojumi // FBR, 1937, XVII, 100–101, vienīgi viņa sacītais attiecas uz pirmskara laiku.
- ¹⁷ Par *u-c.* vārdiem kā mazsalacīšiem tipisku vietvārdu modeli skat. Rudzīte M. Izloksne vietvārdos // Savai valodai. – R.: LZA Vēstis, 1997, 252.
- ¹⁸ Skat. Endzelīns J. Latviešu valodas skaņas un formas // Darbu izlase, IV sēj. 1. d. – R.: Zinātne, 1981, 397–398; Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R.: LVI, 1951, 312–313 (turpmāk – Lgr); Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. – R.: LVI, 1964, 316–317 un vēlākus latviešu valodnieku darbus.
- ¹⁹ Skat., piem., Ancītis K. Aknīstes vietu vārdi // Filoloģijas materiāli. – R.: Ramave, 1933, 30; Ancītis K. Aknīstes izloksne. – R.: Zinātne, 1977, 9, 155, 177, 178; Indāne I. Dignājas izloksne. – R.: Zinātne, 1986, 10, 53, 54, 67
- ²⁰ Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi // Darbu izlase. IV sēj. 1. d. – R.: Zinātne, 1981, 170, 171, 172, 283, 292.
- ²¹ Latviešu pareizrakstības rokas grāmata / Sast. Blese E., Pētersons V. – R.: Valters un Rapa, 1933, 424, 426, 435, 448, 452, 459.
- ²² Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. 2. izd. – R.: Latvju Grāmata, 1944, 103–107
- ²³ Dambe V. Latvijas apdzīvoto vietu un to iedzīvotāju nosaukumi. – R.: Zinātne, 1990, 12, 20, 48, 108, 135, 185.
- ²⁴ Ceplītis L. u. c. Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca. R.: Avots, 1995, 878, 879, 881, 885, 887, 891.
- ²⁵ Lietpratīgi un ērti izmantojami tas darīts, piem., rakstā Dambe V. Vietu nosaukumus lietosim pareizi! // Latviešu valodas kultūras jautājumi. 5. laid. R.: Liesma, 1969, 163–173.
- ²⁶ Skat., piem., Laumane B. Dažas Lejaskurzemes toponīmu vārddarināšanas un sēmantikas īpatnības // Onomastikas apcerējumi. – R.: Zinātne, 1987, 127–131
- ²⁷ Skat., piem., Reķēna A. Dienvidlatgales vietvārdi ar izskaņām *-inis, -ine* // Valodas aktualitātes 1988. – R.: Zinātne, 1989, 302–312.
- ²⁸ Ancītis K. Aknīstes izloksne, 153; Dambe V. Valodu kontakti Latvijas PSR toponīmijā // Baltu valodas senāk un tagad. – R.: Zinātne, 1985, 95.
- ²⁹ Par Āzviķiem skat. arī Ābele A. Gramzda draudzes izloksnes // FBR, 1929, IX, 89, 3. parindē.
- ³⁰ Endzelīns J. Par dažu pagastu pārdēvēšanu // Darbu izlase. III sēj. 1. d. – R.: Zinātne, 1979, 413.

³¹ Rudzīte M. Jaunākie mājvārdi Braslavā // Latviešu valodas jautājumi. – R.: LVU, 1963, 228.

³² Rudzīte M. Turpat, 225.

Saisinājumi vietu vārdu citējumos

ap	– apdzīvota vieta
c	– ciems
dī	– dīķis
ez	– ezers
izl.	– izloksne, izloksne
ka	– kalns
mā	– māja
mu	– muiža
pag	– pagasts
pu	– purvs
s	– sala
str	– strauts
u	– upe

SUMMARY

SPELLING OF LATVIAN TOPONYMS

Lidija LEIKUMA

The regaining of Latvia's independence has necessitated the standardization of the spelling of toponyms in maps and documents. The spelling of toponyms is problematic, however, because of dialectal forms and their transcription into Standard Latvian. Many inconsistencies have been observed in this process, particularly in the transcription of Lattgallian toponyms. The unmotivated replacement of the infix *-in-* with *-en-* is discussed, as well as that of the prefix *āz-* with *aiz-* in the toponyms of Kurzeme. When standardizing the spelling of toponyms, more attention should be paid to local speech which tends to retain dialectal forms.

VALODNIECĪBAS TERMINU PRECIZĒŠANA 20. GADSIMTA SĀKUMĀ

Dzintra PAEGLE
(LU Baltu valodu katedra)

Valodniecības terminu unifikācijas sākums ir skolotāja Pētera Abula (1860–1926) referāts "Terminoloģija latviešu gramatikā [PA], kas nolasīts 1901. gada 13. septembrī Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas sēdē. P. Abuls sniedz pārskatu par dažādiem gramatikas terminiem, kas lietoti pēdējo 22 gadu laikā H. Spalviņa, A. Stērstes, J. Skujas, A. Laimiņa, J. Kalniņa, K. Mīlenbaha un R. Cukura mācībgrāmatās. Nākamās sēdes notiek 1902. gada 4. janvārī, 17. jūnijā, 13. septembrī. Terminoloģijas apspriešanas gaitu sīki izpētījusi un aprakstījusi Eiženija Peile rakstā "Materiāli latviešu gramatikas terminoloģijas vēsturei 19. gadsimta pēdējā ceturksnī" (1967) [EP]. Ir publicēts P. Abula referāts 1901. gada 13. septembrī, bet pieņemtie valodniecības termini daļēji atrodami presē – "Baltijas Vēstnesī" "Tēvijā" "Austrumā", bet tikai tie, kas pieņemti 1902. gada 4. janvārī un 17. jūnijā. "Rīgas Avīze" par 1902. gada 13. septembra sēdi ziņo: "Galā nolēma, ka pieņemtā latviešu gramatikas terminoloģija nodrukājama sevišķā grāmatiņā un tad izplatāma starp skolotājiem, lai tie turpmāk pie latviešu valodas pasniegšanas zinātu, pie kādas terminoloģijas labāki pieturēties" [RA]. E. Peile ir konstatējusi, ka šāds izdevums nekur nav bibliografēts un nav arī atrasts, un domā, ka nav arī izdots [EP 305]. E. Peile norāda, ka "par aplūkotās terminu unifikācijas izskaņu var uzskatīt P. Abula gramatikas izdošanu tai pašā 1902. gadā. Tās titullapā ir piezīme, ka "šai valodas mācības grāmatā ievērota Skolu valdes parauga programma un Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas pieņemtā terminoloģija" [EP 305-306]. Esmu aprakstījusi P. Abula "Latviešu valodas mācību pilsētu un lauku skolās" (1902) un devusi arī P. Abula lietoto terminu sarakstu grāmatiņā "Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes. Pirmā paaudze. 1874-1907 Teorija un prakse" [DzP 77-80].

Ir zināms, ka J. Endzelīns un J. Mīlenbahs terminoloģiju ir nedaudz mainījuši "Latviešu gramatikā" (1907) un ka P. Abula mācībgrāmatas 4. izdevums (1910) arī "dažās vietās ir pārgrozīts, piemērojoties mūsu valodnieku J. Endzelīna un K. Mīlenbaha nesen iznākušai plašākai "Latviešu gramatikai" [PA 1910, 4].

Raksta mērķis ir izsekot valodniecības terminu lietošanai J. Endzelīna un K. Mīlenbaha "Latviešu gramatikā" 1907., salīdzināt tos ar P. Abula "Latviešu valodas mācību pilsētu un lauku skolām" 1. izd. 1902. un 4. izd. 1910. gadā, kā arī ar publicētiem terminiem tā laika presē. Raksturīgi, ka 1902. gada 13. septembra Ziņību komisijas sēde "uz K. Mīlenbaha kga izteikumu, **principā atturējās no pārāk speciālas terminoloģijas apspriešanas**, bet ņēma apspriešanā tikai tādus terminus, kas mūsu **latviešu gramatikās un skolās tiek lietoti**" [RA]. Tāpēc arī šajā rakstā aplūkoti galvenokārt valodniecības pamattermini. Tie sakārtoti pa apakšnozarēm.

Fonētika

Termins *fonētika* Endzelīna, Mīlenbaha "Latviešu gramatikā" lietots kā precizējums iekavās aiz nodaļas nosaukuma *skaņu mācība* [EM 13]. P. Abuls abas skolas grāmatas izdevumos lietojis tikai *skaņu mācība* vai vienkārši – *skaņas*.

Preses materiāli liecina, ka panākta vienošanās lietot terminus *patskaņas*, *līdzskaņas* [BV 23. janv.], [Tēvija 16. janv.], bet vēlāk, jūnija sēdē, vienojušies arī par skaņu iedalījumu: "patskaņas dalāmas vienkāršās, saliktās; līdzskaņas: vienkāršās, saliktās un mīkstinātās" [Tēvija 3. jūl.], tā arī PA 1902. Vēlāk EM Lg tie ir nedaudz mainīti: *patskaņi* (vokāļi), *līdzskaņi* (konsonanti) [EM 13], pēc tam tāpat arī PA 1910.

"Latviešu gramatikā" ir termins *ābece*, resp. *alfabēts*: "Valodas skaņu redzamās zīmes sauc *burtus*, burtu kopu zināmā kārtā *ābeci* jeb *alfabētu*" [EM 13].

Visās rakstā aplūkotajās grāmatās lietoti termini *burts*, *lielie* un *mazie burti*. Pēc preses materiāliem var spriest, ka jauns termins ir *izruna*, par ko vēl diskutē un tas ir likts pēdiņas: "Patskaņu "izruna" apzīmējama ar garumu un īsumu" [Tēvija 3. jūl.].

Termins *balsiens* lietots abos Abula mācību grāmatas izdevumos, kaut gan EM kā ieteicamais lietots vārds *zilbe*: "Par **zilbi** (balsienu) saucam vārda daļu, vai arī veselu vārdu, ko izrunā ar patstāvīgu un vienīgu dvasas grūdienu" [EM 13]. Turpmākajā tekstā ir tikai termins *zilbe*: "Visas vārda **zilbes** neizrunā vienādi stipri; visstiprāki izrunāto **zilbi** sauc par uzsvētu jeb akcentētu" [EM 17].

Morfoloģija

Termins *morfoloģija* lietots "Latviešu gramatikā" kā precizējums iekavās aiz otrās nodaļas "Vārdu mācība" [EM 25]. Savukārt visu savu daļu Endzelīns nosauc šādi: "**Etimoloģija** jeb **vārdu mācība**. Priekšvārdos abi autori raksta: "Darbu dalījām savā starpā tā, ka Endzelīns rakstīja skaņu un formu mācību un pareizrakstību, Mīlenbahs sintaksi un mācību par pieturas zīmēm, bet abi – pilnīgā saziņā un saskaņā viens ar otru."

Otrajā nodaļā "Vārdu mācība (morfoloģija)" Endzelīns lieto terminu *šķira*, nevis *vārdu šķira*: "Pēc nozīmes visus vārdus iedala dažādās **šķirās**" [EM 25], savukārt Mīlenbahs savu Lg otro daļu **sintaksi** jeb **teikuma mācību** sāk ar nodaļu "*Vārdu šķiru mācība*" [EM 91]. Abuls terminu *vārdu šķira* nelieto, kaut gan žurnāls "Austrums" šajā sakarā raksta: "*Vārdu šķirām* pieņēma šādus nosaukumus: lietas (lietu) vārds, īpašības vārds, [Austrums 1902. nr. 23].

Substantīvs

Substantīva nosaukšanai terminoloģijas komisija atzina par pareizu un ieteica *lietas vārdu*, dsk. *lietu vārdus*. Mīlenbahs par vienskaitļa un daudzskaitļa lietošanu raksta: "Tā kā vienai lietai mēdz būt viens vārds, tāpēc vienskaitlī jārunā par *lietas vārdu*, bet daudzskaitlī jāsaka: *lietu vārdi*, ievērojot, ka vārdi daudzskaitlī piekrīt vairāk lietām un nevis vienai lietai. Tāpat jārunā par skaitļa, apstākļa, vietnieka vārdu, bet par "skaitļu, apstākļu, vietnieku vārdiem" [BV 23. janv.].

Šādu nosaukumu lietojumu var atrast arī grāmatās: "**Lietas, īpašības, skaitļa, vietnieka vārdu** locīšanā, kuru sauc par deklināciju, izšķir locījumus, kārtu, skaitli. **Lietu vārdu** locīšana" [EM 49]. Tāpat rīkojas arī P. Abuls, piemēram, nodaļas virsraksts ir "**Lietas vārds**", bet turpat tekstā "Lietu jeb priekšmetu nosaukumus sauc par lietu vārdiem" [PA 1910, 46].

Mīlenbahs raksta: "Viens no grūtākajiem gramatiskiem nosaukumiem ir bez šaubām locījumu nosaukumi daži izsacījās, ka locījumi nebūtu ar sevišķiem vārdiem apzīmējami, bet ar pirmo, otro, trešo un t. t. locījumu; daži turpretim gribēja visādā ziņā zināmus vārdus. Ka locījumu nosaukumus darīnot, visiem locījumiem jāpiešķir vienāda galotne, tanī ziņā bija pilna domu vienādība" [BV 24. janv.]. Un 1902. gada 4. janvāra sēdē pieņēma,

locījumiem jāpiešķir vienāda galotne, tanī ziņā bija pilna domu vienādība" [BV 24. janv.]. Un 1902. gada 4. janvāra sēdē pieņēma, domājams, K. Mīlenbaha ieteiktos un viņa paša "Latviešu valodas mācībā" (1895) lietotos locījumu nosaukumus: *sakulis* (nominatīvs), *attieculis* (ģenitīvs), *devulis*¹ (datīvs) *papildulis* (akuzatīvs), *vietulis* (lokatīvs), *saukulis* (vokatīvs). Instrumentālis gan nav minēts [BV 24. janv.]. Tomēr pret šiem nosaukumiem bija terminoloģijas komisijas vasaras sapulce, kas ieteica locījumus tikai numurēt [Par to Tēvija 3. jūl.]. Kāds lēmums bija 1902. gada 13. septembra sapulcē, nav zināms, bet EM lietoti locījumu latīniskie nosaukumi, starp tiem arī *instrumentālis*, substantīvu locīšana kārtota pēc vēsturiskiem baltu valodu celmiem.

P. Abuls 1902. gada mācībgrāmatas izdevumā substantīvu locīšanu aprakstījis dažādi pirmajā daļā ir pieci locījumi, tie numurēti, nosaukums nav lietots:

"kas? liepa, puķe, sirds.

kā? liepas, puķes, sirds.

kam? liepai, puķei, sirdij (ei).

ko? liepu, puķi, sirdi.

kur? liepā, puķē, sirdī" [PA 1902, 9].

Toties tās pašas mācībgrāmatas otrajā daļā "Vārdu mācība" P. Abuls aprakstījis **sešus** locījumus un piecas lietvārdu locīšanas: 1) a – *kalns, ceļš, leja*, 2) e – *egle*, 3) neīstā i – *brālis, lācis*, 4) īstā i – *nakts, klints*, 5) u – *strīdus, vidus* [PA 1902, 44-45]. Tā ir paredzēts arī Zinību komisijas sēdē 1902. gada 4. janvārī [Par to Tēvija 16. janv.].

P. Abuls mācībgrāmatas 4. izdevumā substantīvu locīšanas aprakstu maina: ir vienādotā locīšana grāmatas 1. un 2. daļā, aprakstīti seši locījumi, lietoti latīniskie nosaukumi, locīšana kārtota septiņos veidos pēc baltu valodu celmiem tāpat kā EM gramatikā. Tomēr Abula locīšanas apraksts pilnībā neatbilst EM gramatikai, jo Abuls neaplūko instrumentāli, kā to ir darījis gan Endzelīns, gan Mīlenbahs; Mīlenbahs detalizēti apraksta visu septiņu locījumu nozīmes [EM 51, 170-189].

Abos P. Abula mācībgrāmatas izdevumos lietvārdi iedalīti vērojamos (*koks, māja*) un noģiedamos priekšmetos (*sapnis, gars, mūžība*). Savukārt vērojamiem lietvārdiem ir četras grupas: 1) *īpašvārdi*, 2) *sugas vārdi*, 3) *kopības vārdi* (*tauta, saime, bars*), *vielas vārdi* (*kaļķi, smiltis*). EM gramatikā lietvārdi iedalīti tikai sugas un

¹ K. Mīlenbaha "Latviešu valodas mācībā" (1895) datīvs saukts par *virzuli*.

īpašvārdos, bez īpaša skaidrojuma, kas tie tādi ir. Zinību komisijas vasaras sēžu laikā tika ieteikts lietvārdus iedalīt *samanāmos* un *noģiedamos*, savukārt *samanāmos* iedalīt *īpašvārdos*, *sugas vārdos* un *kopības vārdos* [Tēvija 3. jūl.]. Kāds bijis Zinību komisijas rudens sēdes lēmums, nav zināms, bet P. Abuls vasaras sēžu ieteikumus nav ievērojis.

Gramatiskās dzimtes nosaukšanai tolaik lieto terminu *kārta*, ir *sieviešu* un *vīriešu kārtas lietu vārdi*. Vasaras sapulcē ieteikta arī *kopīga kārta*, bet valodas piemērs nav minēts [Tēvija, 3. jūl.].

Ir *vienskaitlis*, *daudzskaitlis*, *divskaitlis*, *vienskaitlinieki* un *daudzskaitlinieki*.

Adjektīvs

Adjektīva nosaukšanai lietoti šādi termini: *īpašības vārds* (-i), *retāk – īpašību vārdi* [PA 1910, 53], *adjektīvi* [EM 25, 54].

"Baltijas Vēstnesī" ir norāde, ka īpašības vārdi iedalāmi *kādības* un *apstākļu īpašības vārdos* [BV 1902, 18. jūn.]. Adjektīviem ir *noteicamā* un *nenoteicamā galotne* [PA 1902, 11; EM 54, 55]. Mīlenbahs lieto arī *noteicamais* un *nenoteicamais īpašības vārds* [EM 102]. Īpašības vārdiem ir *salīdzināmie pakāpieni*: *pamata*, *pārākais* un *vispārākais pakāpiens* [BV 24. janv., PA, EM].

Numerālis

Kā liecina "Tēvijas" 16. janvāra publikācija, ir ieteikts termins *skaitļu vārdi*, norādīts skaitļa vārdu iedalījums: *pamata skaitļu vārdi*, *kārtas skaitļu vārdi*, *kopības skaitļu vārdi*, *daļu skaitļu vārdi* un *nenoteicamie skaitļu vārdi*. Šo iedalījumu lieto Abuls abos izdevumos [PA 1902 51, 52; PA 1910 56, 57]. EM gramatikā lietots arī termins *numerāļi* [EM 25], iedalījums *pamata skaitļu vārdos* un *kārtas skaitļu vārdos* [EM 55 u.c.], ir pat īsinājums *pamata skaitļi*: "**Pamata skaitļus** no "viens" līdz "deviņi", izņemot "divi" un "trīs", loka kā a – celmus" [EM 56], līdzīgi arī Mīlenbahs 128. lpp. Savā sintakses daļā Mīlenbahs lieto gan vienskaitļa, gan daudzskaitļa formā *skaitļa vārds* un *skaitļu vārdi* [EM 121, 122 u.c.], bet ir *pamata skaitļa* (skaitļu) vārdi [EM 121, 122] un *kārtības skaitļu* (skaitļa) vārdi (nevis *kārtas skaitļa vārdi*) [EM 128]. Ir arī termins – *saliktie skaitļa vārdi* [EM 128], *daļu skaitļu vārdi* [EM 128], *nenoteiktie nelokāmie skaitļa vārdi* (*daudz*, *maz*, *vairāk*, *cik*, *tik*) [EM 122].

Pronomens

Pronomena nosaukšanai lietoti termini: *vietnieka vārds, vietnieka vārdi, vietnieku vārdi*. Mīlenbahs "Baltijas Vēstnesī" uzrāda šādu pronomenu iedalījumu: a) personiskie vietnieku vārdi, b) atgriezeniskie [tā!] vietnieku vārdi, c) piederuma vietnieku vārdi, d) norādāmie vietnieku vārdi, e) jautājамie vietnieku vārdi, h) attiecības vietnieku vārdi [BV 24. janv.].

P. Abuls šādu iedalījumu lieto abās skolu mācībgrāmatās, vienīgi *atgriezeniskais vietnieka vārds* iekļauts *personisko vietnieku vārdu* grupā. EM gramatikā minētas tikai sešas *vietnieka vārdu* grupas, nešķirot atsevišķā grupā atgriezenisko un noteiktos vietniekvārdus [EM 57]. Endzelīns *atgriezenisko vietnieku vārdu* apskata pie *personiskiem vietnieka vārdiem* [EM 57], bet *noteicamo vietnieka vārdu pats* piemin pie *norādāmiem vietnieka vārdiem* [EM 58].

Atsevišķu pronomenu ievietošana vienā vai otrā grupā vērojama vēl mūsdienās.

Verbs

"Baltijas Vēstnesī" Mīlenbahs uzrāda šādus pieņemtos terminus:

"Darbības vārds:
nepārejošie,
pārejošie,
atgriezeniskie,
savstarpējie" [BV 24. janv.].

Abuls lieto tieši šādu iedalījumu abos mācībgrāmatas izdevumos, kaut gan Lg īpaši vairs neaplūko savstarpējos darbības vārdus: "Izšķir **pārejošus, nepārejošus, atgriezeniskus** darbības vārdus" [EM 59]. Mīlenbahs savā daļā arī aplūko *savstarpējos* darbības vārdus [EM 126, 127]. Turpat "BV" minētas arī darbības vārda kārtas: *darāmā, ciešamā* un *vidējā kārtā (aktīvs, pasīvs, mediūms)*, un 6 *izteiksmes*: a) *īstenības*, b) *atstāstāmā*, c) *vēlamā*, d) *pavēles*, e) *vajadzības*, f) *nenoteicamā izteiksme*. Šādus terminus abos mācībgrāmatas izdevumos lieto Abuls, bet Endzelīns nelieto terminu *pavēles izteiksme*, bet gan *pavēlamā izteiksme*: "Ar pavēlamo izteiksmi izsaka pavēles, lūgumus, pamudinājumus, piem., celies! lesim!" [EM 63]. Savā daļā Mīlenbahs lieto pieņemto terminu – *pavēles izteiksme* [EM 141].

Darbības vārdu personas nozīmes īpatnību atklāšanai Endzelīns un Mīlenbahs lieto terminus *bezpersonas darbības vārdi*, *bezpersoniska nozīme*, *bezpersoniski darbības vārdi*. Tā: "Darb. vārdus, kas sastopami tikai trešās personas formā un apzīmē darbību, kas neizriet ne no viena darītāja, sauc par *bezpersonas darb. vārdiem*; piemēram, *šodien līst (lietus)*" [EM 59].

"Bet var gadīties, ka par darbību runājam, darītāju pavisam pār galvu laizdami, to nenoteikti ar trešo personu apzīmēdami. Tā nokļūstam kā darāmā, tā arī vidējā kārtā pie *bezpersoniskas nozīmes*. teikumā *kā tev veicas, sviežas, klājas? Veikties, sviesties, klāties ir bezpersoniski darbības vārdi*" [EM 126].

Mīlenbahs "Baltijas Vēstnesī" rāda, kādi termini pieņemti darbības vārdu laiku nosaukšanai: "laiki:

- nepabeigtā tagadne (praesens),
- pabeigtā tagadne (perfectum),
- nepabeigtā pagātne (imperfectum),
- pabeigtā pagātne (plusquamperfectum),
- nepabeigtā nākotne (futurum I),
- pabeigtā nākotne (futurum II)" [BV 24. janv.].

Diemžēl nekādu komentāru laikrakstā nav, bet rakstā apskatītajos izdevumos šos terminus ir lietojis tikai Mīlenbahs sintakses daļā [EM 134-139]. Tās pašas grāmatas pirmajā daļā Endzelīns lieto terminus: *tagadne, pagātne, nākotne un saliktie laiki* [EM 64]. Arī Abuls skolu grāmatās aplūko vienkāršos un saliktos laikus [PA 1902, 69; 1910, 69] Plaši Endzelīns atspoguļo darbības vārdu locīšanu pēc tagadnes, pagātnes un nenoteiksmes celmu formas īpatnībām, klasificējot verbu trīs lielās lokāmās šķirās (konjugācijās). Pirmajai *šķirai* ir piecas apakšgrupas, otrajai četras, bet trešajai – trīs. Šie klasifikācijas pamatprincipi ir saglabāti "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" (1959). Abuls skolu grāmatās tik plašu darbības vārdu locīšanu neatspoguļo, viņš ar dažu vārdu paraugu (*nest, celties, teikt*) rāda verbu locīšanu visās izteiksmēs. Darbības vārdus *būt, iet, dot* Endzelīns dēvē par "ārkārtējiem darbības vārdiem" [EM 85].

"Baltijas Vēstneša" terminu pārskatā redzams, ka divdabji ir divu veidu: *kādības* un *apstākļa divdabji* [BV 24. janv.] Terminu *kādība* Abuls nelieto, bet divdabjus nosauc pēc kārtas un laika: *darāmās kārtas divdabis tagadnē (-ošs, -oša)*, *pagātnē (-is, -usi jeb -use)*, *ciešamās kārtas divdabis tagadnē (-ams, -ama)*, *pagātnē (-ts, -ta)*, *vidējas kārtas divdabis pagātnē (-ies, -usies, -usēs)*; *apstākļa divdabis (-ot, -dams, -dama)* [PA 1910 70, 71, 75].

Endzelīns divdabjus raksturo šādi: "Darāmā kārtā ir divdabji visiem trim laikiem, ciešamā kārtā tikai pagātnei un tagadnei, " Darāmās kārtas divdabji ir ar -dams, -dama, -dami, -damas; -ošs, -oša, -is, -usi; Ciešamās kārtas divdabis ar -ts, -ta; Vidējās kārtas pagātnes divdabis ar -ies, -usies; tagadnes -damies, -damās; nelokāmais – -oties, -amies; nelokāmie apstākļu divdabji ar -ot, -am; Nākotnes darāmās kārtas atvasina nelokāmo divdabi ar -ot,; došu – došot" [EM 66-68]. Mīlenbahs divdabjus parasti nosauc īsi: divdabis ar galotni -ots, -ošs; divdabis ar galotni -dams, pagātnes divdabis, tagadnes divdabis un trnī. [EM 145-161].

Darbības vārda sakarā vēl minēts *skaitlis, persona*: "Izšķir pirmo, otro, trešo *personu*; trešai *personai* abos *skaitļos* tā pati galotne (pirmatnēja viensk. galotne)" [EM 64].

Adverbs

Mīlenbahs "Baltijas Vēstnesī" par adverbiem dod šādu informāciju "15) *apstākļa vārds*: a) *kārtas apstākļa vārds*, b) *cēloņa apstākļa vārds*, c) *noļūka apstākļa vārds*; par *laika un vietas apstākļa vārdiem* nebija ko runāt, tāpēc ka viņi visās gramatikas vienādi apzīmēti" [BV 1902. 24. janv.]. Endzelīns Lg apraksta *apstākļa vārdus*, minot *laika, vietas, kārtas un mēra apstākļa vārdus* [ME 86]. Abuls norāda visus BV minētos apstākļa vārda veidus [PA 1910 72, 73, 74]. *Kārtas apstākļa vārdi* atbilst mūsdienu veida apstākļa vārdiem.

Prepozīcijas, konjunkcijas, interjekcijas

Visos rakstā aplūkotajos izdevumos prepozīcijas sauktas par *satiksmes vārdiem* (tā arī BV 1902. 24. janv.).

Zinību komisijas janvāra sēdē saikli iesaka nosaukt par *saišķi*, izšķirot vairākus veidus, a) *kopojamie saišķi*, b) *pretstādāmie saišķi*, c) *nodibināmie saišķi, pamatojamie saišķi* [BV 1902 24. janv.]. Vēlāk, tā paša gada jūlija "Tēvijā" ir norādes, ka vasaras sanākums 17 jūnijā ir noraidījusi terminu *saišķis* un ieteikusi "*biedrotājs*"

P. Abuls 1902. gada skolas grāmatā lieto terminu *biedrotājs*, bet 1910. gada izdevumā aiz tā iekavās raksta *saiklis* [PA 1910 78]; saikļu izdalījumu lieto tādu, kāds norādīts "Baltijas Vēstnesī" 24. janvārī.

Endzelīns Lg lieto terminu *saiķli* un sniedz plašāku to iedalījumu: "Izšķir 10 **kopojamos saikļus** (*un, ir, ar(i)* u.c.); 2)

pretstata saikļus (*bet, tomēr, taču* u.c.); 3) **nodibināmos saikļus** (*jo, tāpēc ka*); 4) **šķiramos saikļus** (*vai, jeb*); 5) **vēlamos saikļus** (*kaut, lai* no pavēl. izteiksmes *laid*); 6) **pieļaujamos saikļus** (*lai gan, jebšu, kauču*); 7) **nosacījuma saikļus** (*ja, tad*); 8) **pakārtojuma saikļus** (*ka*); 9) **salīdzināmos saikļus** (*kā*); 10) **laika saikļus** (*kaut, līdz*). Arī Mīlenbahs lieto terminu *saikļi*, sīkākam iedalījumam izmantojot tādu pašu terminoloģiju kā Endzelīns, piem., Mīlenbahs gan raksta *pretstatu saikļi*, nevis *pretstādāmie saikļi* [EM 215].

Pēc Mīlenbaha raksta "Baltijas Vēstnesī" zināms, ka ir pieņemts termins *izsaucamie vārdi*, acīmredzot tas vēlāk mainīts, jo Endzelīns lietojis *sajutumu skaņu (skaņas) vārdi* (interjekcijas) [EM 25, 88]. P. Abuls abos grāmatas izdevumos lieto terminu *izsaucamais vārds* (-i), bet 4. izdevumā iekavās liek otru terminu – *sajutumu skaņu vārdi* [PA 1910 79].

Vienā teikumā Endzelīns Lg piemin arī partikulas: "Dažus vārdiņus, kam nav īsti ne apstākļa vārda, ne saikļu nozīmes, zinātniskajos rakstos sauc par **partikulām** (piem., *ne, nē, nu, jel* u.c.)" [EM 88]. Vārdšķiru pārskatā partikulas nav uzrādītas.

Vārdu atvasināšana, vārda sastāvs

Vārddarināšanas nosaukšanai P. Abuls lieto terminu *vārdu celšanās* abos izdevumos, bet Endzelīns Lg – *vārdu atvasināšanu* [EM 25], te arī *atvasināt, arī radīt, celms, saliktenis*, tāpat arī Abula mācībgrāmatā. Abuls vēl lieto terminu *iebalsiens* 'priedēklis', bet *piedēkli* saprot divējādi, tas var būt gan kā vārddarinātājs sufikss, gan kā formveidotāja galotne: "*Piedēkli* iedala *atvasināmā galotnē* (суфикс) un *lokamā galotnē* (флексия) [PA 1910, 44]. Pirmatnīgus vārdus Abuls sauc par *celma vārdiem*, bet sekundārus par *atvasinātiem vārdiem* [PA 1910 45]. "Vārdi pēc sava sastāva ir *vienkārši* un *salikti*" [turpat].

Sintakse

Sintakses terminus apraksta Mīlenbahs "Baltijas Vēstnesī" tie nosaukti arī 16. janvāra "Tēvijā" Tie ir: "*vienkāršs nepaplašināts teikums, vienkāršs paplašināts teikums, teikuma priekšmets, izteicējs, stāstāmie, vēlamie, izsaucamie, pavēles teikumi, apzīmētājs, papildītājs, apstākļi* – *vietas, laika, kārtas, cēloņa, nolūka apstākļi, savilkts teikums, salikts teikums, sakārtoti teikumi, pakārtoti teikumi, virsteikums, palīga teikums, priekšmeta teikums, papildītāja*

teikums, apzīmētāja teikums, apstākļa teikumi, atkārtots teikums" [BV 24. janv.].

Šie termini lietoti kā Abula, tā Endzelīna un Mīlenbaha gramatikās. Vienīgi Lg Mīlenbahs lieto terminu *pavēlamie teikumi* [EM 211], nevis *pavēles*, kā tas paredzēts Zinību komisijas sēdē. Toties Mīlenbahs lieto terminu *pavēles izteiksme* [EM 141], bet Endzelīns – *pavēlamā izteiksme* [EM 63].

Īpatnēji, ka 4. janvāra sēdes lēmumu aprakstā "Tēvijā" ir nosaukts *papildinātājs*, nevis *papildītājs* [Tēvija 16. janv.], tomēr nekur tā laika gramatikās, valodas mācības *papildinātājs* nav lietots, domājams, drukas kļūda.

Mīlenbaha rakstā "Baltijas Vēstnesī" un "Tēvijā" nav iekļauti vairāki termini, kas tomēr lietoti, tie ir *saitiņa, uzruna, pielikums, periods, teikuma locekļu saskaņa, kārtas teikumi* iedalīti *pieļāvības* jeb *pieļaujamās teikumos, nosacījuma teikumos, salīdzināmos un sekas teikumos, iemesla teikumos, nolūka teikumos*. Ir vēl *bezsaikļa palīga teikumi, saīsināti teikumi, apgalvojamie un noliedzamie teikumi, iesprausts teikums, vārdu kārtas teikumā* [EM 165-233]. Kā atzīst Mīlenbahs, pavisam jauns ir tikai vienīgi nosaukums: *atkārtotais teikums* [BV 24. janv.].

Interpunkcija

No pieturzīmju terminiem "Tēvija" 1902. gada 3. jūlijā min *kolonu, semikolu, domu zīmi, biedru zīmi*. Sapulcē izteikta doma, ka vajadzētu izskaust internacionālo terminoloģiju. Šajā sakarā "Tēvijā" raksta autors Graudiņš izsakās: "Šķiet, ka nekāda vienošanās arī nekad nebūs sasniedzama, kamēr gramatiķi no mūsu gramatikas centīsies izskaust visu – varētu teikt – internacionālo terminoloģiju. Priekš paskaidrošanas jau nu gan varētu pieņemt arī latviskus nosaukumus, bet kā pamatu kādiem vajadzētu atklāt tos nosaukumus, kas jau vispārīgi visām tautām (ar nedaudz izņēmumiem) vienādi" [Tēvija, 3. jūl.].

Vēl ir lietoti šādi pieturzīmju nosaukumi: *pieturas zīmes, daudzpunkti (-s), iekavas, pēdiņas, jautātājs, izsaucējs* [PA 1910, 106]. (Mīlenbahs lieto *jautājamā* un *izsaucamā* zīme [EM 238].)

Jāsaka, ka Abuls ir paturējis veco *kopojamo zīmi* [PA 1910, 107], nevis lietojis *biedru zīmi*, kā tas pieņemts RLB komisijā, un ko vēlāk lietojis arī Mīlenbahs. Mīlenbahs vēl lieto terminu *ortogrāfija*: "Par ortogrāfiju jeb pareizrakstību sauc mācību, kā pareizi rakstīt" [EM 239].

Īsi secinājumi

J. Endzelīna un K. Mīlenbaha 1907. gadā sarakstītā "Latviešu gramatika" pēc apjoma un satura ir plašāka nekā P. Abula sastādītā "Latviešu valodas mācība pilsētu un lauku skolām," (1902. 4. izd. 1910.). Tādējādi EM gramatikā arī valodniecības terminu lietojums ir bagātāks, un tie visi šajā rakstā nav atklāti.

J. Endzelīns un K. Mīlenbahs savu gramatiku adresē plašām aprindām, arī valodniekiem, tāpēc Endzelīns līdzās latviskajai terminoloģijai lieto arī latīnisko. Piemēri: Skaņu mācība. (Fonētika). Patskaņi (vokāļi), līdzskaņi (konsonanti), divskaņi (diftongi). Vārdu mācība (morfoloģija). Lietu vārdi (substantīvi), īpašības vārdi (adjektīvi), skaitļu vārdi (numerāļi), vietnieka vārdi (pronomeni), darbības vārdi (verbi), apstākļu vārdi (adverbi), satiksmes vārdi (prepozīcijas), saikli (konjunkcijas), sajutumu skaņas (interjekcijas), locīšana (deklinācija).

Savukārt P. Abuls, rakstīdams mācību grāmatu skolēniem, izvairās no latīniskajiem terminiem, bet līdzās latviskajiem valodniecības terminiem lieto terminus krievu valodā, jo tā tolaik ir valsts valoda. Piemēri. Patskaņi (гласные звуки), līdzskaņi (согласные звуки), burti (буквы), balsieni (слоги), lietas vārds (имя существительное), kārtā (родъ), skaitlis (число), lietu vārdu locīšana (склонение именъ существительных) u.tml.

Tā kā pēdējās 1902. gada 3. septembra sēdes rezultāti nav publicēti, resp., nav atrasti precīzi materiāli, tad precīzākais pieņemto terminu atsپoguļotājs ir Pēteris Abuls – 1902. gadā izdotā "Latviešu valodas mācībā pilsētu un lauku skolām. Pēc 1902. gada apspriedēm J. Endzelīns un K. Mīlenbahs ir mainījuši atsevišķus terminus 1907. gada "Latviešu gramatikā" Tie ir: *patskaņi*, *līdzskaņi* (iepriekš: *patskaņas*, *līdzskaņas*), *zilbe* (iepriekš: *balsiens*), *nominatīvs* (iepriekš: 1. *locījums* jeb *sakulis*), *ģenitīvs* (iepriekš: 2. *locījums* jeb *attieculis*), *datīvs* (iepriekš: 3. *locījums* jeb *devulis*), *akuzatīvs* (iepriekš: 4. *locījums* jeb *papildulis*), *lokativs* (iepriekš: 5. *locījums* jeb *vietulis*), *vokatīvs* (iepriekš: 6. *locījums* jeb *sauklis*). Paradigmā iekļauts *instrumentālis*, kas iepriekš vai nu netika uzrādīts vai arī minēts ārpus paradigmas.

Substantīvu locīšana kārtota pēc baltu valodu vēsturiskajiem celmiem 7 grupās, nevis kā iepriekš 5 grupās.

Lietots termins *saiklis* (iepriekš: *biedrotājs*, *saišķis*), *sajutuma skaņas* (iepriekš: *izsaucamie vārdi*), minētas *partikulas*.

Ir vārdu atvasināšana (iepriekš: vārdu celšanās), *priedēklis* (iepriekš: *iebalsiens*), *biedru zīme* (iepriekš: *kopojamā zīme*).

Atsevišķos gadījumos Endzelīns un Mīlenbahs nelieto vienu un to pašu terminu, piem., Endzelīns – *pavēlamā izteiksme*, Mīlenbahs – *pavēles izteiksme*, bet *pavēlarnie teikumi*. Tomēr pieņemtie termini vienādi netika lietoti uzreiz, vēl bija mēģinājumi radīt citus terminus. piem., Vilis Plūdonis *darāmo kārtu* nosaucis par *darotni*, *vidējo kārtu* par *atdarotni*, bet *ciešamo kārtu* par *ciešotni* [Pirmais vadonis praktiski teorētiskā latvju valodas mācībā. Trijos koncentriskos posmos. Sastādījis Plūdons. Rīgā, 1910].

Daudzi sīkāki speciāli termini, kurus lietojis Endzelīns "Latviešu gramatikā" piemēram, *zobu līdzskaņi* jeb *zobeņi*, *lūpu līdzskaņi* jeb *lūpeņi*, *aukslēju līdzskaņi* jeb *aukslējeņi*, *berzeņi*, *slēdzeņi*, *troksneņi*, *nāseņi*, *plūdeņi* u.c. sākumā netika apspriesti, jo vispirms tika apmierinātas tautskolu vajadzības. Specializētā terminoloģija tika apspriesta vēlāk. 1919. gada vasarā nodibināta Terminoloģijas komisija un 1922. gadā iznāca "Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca" kurā ievietoti ap 60 fonētikas terminu, starp tiem arī tādi kā *vēsturiskā gramatika*, *aprakstāmā gramatika*, *salīdzināmā valodniecība*.

Saīsinājumu un literatūras saraksts

- Austrums Zinību komisijas decembra [4. janvāra] sapulcē Austrums, 1902., nr. 2 – 184.–185. lpp.
- BV 23. un 24. janv. Mīlenbahs K. Gramatiskie nosaukumi. [Par RLB Zinību komisijas 1902. g. 4. janvāra sēdi gramatikas terminu unifikācijai.] Baltijas Vēstnesis. 1902. g. 23. janv. (5. febr.), 24. janv. (6. febr.), nr. 19., 20.
- BV 18. jūn. RLB komisiju un nodaļu vakardienas sapulces. Baltijas Vēstnesis. 1902. g. 18. jūn. (1. jūl.), nr. 135.
- BV 14. sept. – [Mīlenbahs K.?] Zinību komisija noturēja vakar pirmo sēdi Uz dienas kārtības terminoloģija latviešu gramatikā. // Baltijas Vēstnesis, 1902. 14. (27.) sept., nr. 209.
- DzP Dz. Paegle. Latviešu valodas mācībgāmatu paaudzes. Pirmā paaudze. 1874-1907 Teorija un prakse. – Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. – 103 lpp.
- EM; Lg Latviešu gramatika. J. Endzelīna un K. Mīlenbaha sarakstīta. – Rīga: R. Eihmaņa apg., 1907 – 248 lpp.
- EP – E. Peile. Materiāli latviešu gramatikas terminoloģijas vēsturei 19. gadsimta pēdējā ceturksnī. // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. LX sējums. – 9. A. laidniens. Rīga: LVU, 1967 - 277.-314. lpp.

* Sk. attēlus 100.– 105. lpp.

- PA Terminoloģija latviešu gramatikā no P Abula. Priekšā lasīts Rīgas Latv. Biedrības Zinību komisijas sapulcē, septembrī 1901. – Rīga: Kalniņš un Deičmanis, 1901. – 24 lpp.
- PA 1902 Latviešu valodas mācība pilsētu un lauku skolām. Divās daļās. Sastādījis P. Abuls, skolotājs pie Rīgas pilsētas savienotām elementārskolām, Suvorova ielā nr. 71. Šai valodas mācības grāmatā ievērota Skolu valdes parauga programma un no Rīgas Latviešu Biedrības Zinību komisijas pieņemtā terminoloģija. Rīga: Šēnfelda druk., 1902. – 109 lpp.
- PA 1910 Latviešu valodas mācība pilsētu un lauku skolām. Divās daļās. Sastādījis P. Abuls, skolotājs pie Rīgas pilsētas savienotām elementārskolām un latv. valodas skolotājs pie Nikolaja ģimnāzijas Rīgā. 4. izd. Rīga: Latvija, 1910. – 126 lpp.
- RA Zinību komisijas vakarējā sapulce latviešu gramatikas terminoloģijas jautājumus. // Rīgas Avīze, 1902. 14. (27.) sept., nr. 53.
- RLB – Rīgas Latviešu biedrība.
- Tēvija 16. janv. – Latviešu gramatikas terminoloģija. // Tēvija, 1902., 16. janv., nr. 3
- Tēvija 3. jūl. Gr. [Graudiņš.] Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas vasaras sapulces 18. un 19. jūnijā 1902. gadā. // Tēvija, 1902. g. 3. jūl., nr. 27

Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca

*Izglītības ministrijas terminoloģijas
komisijas sakopojumā*

1922.

IZGLĪTĪBAS MINISTRIJAS IZDEVUMS

Krājumā pie

A. GULBJA, Rīgā, Suvorova ielā Nr. 14.

Priekšvārds.

Terminoloģijas komisija nodibinājās 1919. gada vasarā uz izglītības ministrijas ierosinājumu. Jau pirmajā sēdē, kurā bij uzacīnāti pazīstamākie sava aroda darbinieki, rakstnieki, zinātnieki un mākslinieki, pieņēma darbības plānu un arī nodibināja pirmās 7 terminoloģijas komisijas: dabas zinātņu, fizikas-matematikas, medicīnisko, tehnisko, valodnieciski-filozofisko, juridiski-ekonomisko un mākslas sekciju. Sekcijas čakli ķēras pie darba, bet Bermonda uzbrukums iesāko darbu pārtrauca, tā kā darbu var jaunu varēja iesākt tikai novembra beigās. Komisijas darbība plētās arvien plašumā un sasniedza savu augstāko pakāpi 1920. gadā, kad sekciju skaits papildinājās vēl ar 4 sekcijām: militāro, glezniecības-celtniecības, muzikas un veterināro sekciju un komisijas locekļu skaits pārsniedza 80 cilvēku. Terminoloģijas komisija sadalījās 2 pamatdaļās: valodnieciskā komisijā un arodnieciska rakstura apakšsekcijās. Valodnieciskās komisijas galvenie darbinieki: profesori J. Endzelīns un P. Smīdts, doc. Blesse, valodnieks J. Dravnieks un rakstnieki: J. Krūgers (Krodzenlejs), K. Krūza, Plūdons, M. Arons un J. Jaunzems (Apešu Jēkabs). Kā arodnieki dažādās nozarēs mināmi: Fr. Adamovičs, J. Akmens, J. Bergs, A. Bankins, A. Būmanis, Bānis, Bulle, Breikss, Ceplis, K. Dzīla, N. Dombrovskis, R. Drillis, P. Dāle, Finkenšteins, Fr. Gulbis, Ģeliņš, Custavs, J. Grīns, V. Grūnbergs, K. Hirs, J. Jansons, B. Jurevičs, J. Jaunsudrabiņš, A. Kirchonsteins, Kleinbergs, A. Kokalis, A. Kārklīns, E. Krieviņš, Kullitane, A. Kešans, A. Līberts, Lībers, E. Lejnieks, P. Lejnis, Leppiks, K. Liepiņš, P. Leitāns, A. Malvasa, E. Mauriņš, J. Mazvērsis, P. Malta, P. Neimanis, Nomāls, O. Ozols, J. Ozoliņš, Plostnieks, M. Primans, J. Primans, Rītiņš, Zeltmatīte, J. Zālīte, P. Zālīte, E. Zariņš, A. Skuja, K. Simanis, Starce, Strazdiņš, Zebauere, E. Svirlovskis, Sproģers, J. Straubergs, A. Stūls, A. Steins, V. Šmulders, Tiefentals, A. Tramdachs, A. Vičkovs, Vārsbergs un Voitkus.

Terminoloģijas komisija darbojās līdz 1921. g. aprīlim, kad bij spiesta budžeta neatjaunšanas dēļ savu darbību pārtraukt. Par visu pastāvēšanas laiku komisijā pieņemti un akceptēti pāri par 7000 vārdus, starp tiem gandrīz puse tehnisko vārdus, bet pārējie vārdi sadalās pa citiem arodiem.

Kad terminoloģijas komisija stājās pie sava darba, nekādu plašāku piedzīvojumu jaunvārdu atvasināšanas darbā nebija. Bija tikai dažī mēģinājumi, kurus bija izdarījuši interesentu pulcīņi dažādās malās, gan Latvijā, gan ārzemēs, piem., Krievijā un Francijā. Tomēr šie mēģinājumi bija izdarīti visai saurās aprindās, nebija kritiski pietūkusi pārbaudīti, dažreiz pat ne visai dziļi pārdomāti un tāpēc gandrīz nekādu atvieglojumu priekšā stāvošam terminoloģijas komisijas darbam nevarēja sagādāt. Terminoloģijas komisijai tādējādi vajadzēja sākt savu darbu pilnīgi no nekā.

Kā zināms, terminoloģijas galvenā darbība norisinājās sekcijās, kurās bija nodalījušies attiecīgie specialisti, lai izstrādātu vajadzīgos terminus katrs savā arodā. Sekcijas locekļi no sākuma sākēja pēc iespējas visus vajadzīgos jēdzienus, kurus latviskos nosaukumus vajadzēja radīt no jauna vai dažreiz arī vienkārši sankcionēt tiem jau pastāvošos nosaukumus. Arī pēdējais dažreiz nemaz nebija tik viegli, jo teiktas mūte atsevišķu jēdzienu apzīmēšanā ne katru reizi ir bijusi visai sistematiska un pareiza: pareizais jēdziena nosaukums nereti saistās ar citu jēdzienu un lietojamais apzīmējums ne visai pilnīgs un pareizs. Tomēr sankcionēšanas darbs bija samēra viegls. Grūtāki bija radīt jaunus vārdus.

Stājoties pie kāda jēdziena nosaukuma latviskošanas, vispirms tika meklēts, vai kādā latviešu valodas sferā nav jau šā jēdziena nosaukuma sastopams. Dažreiz izrādījās, ka kādā izloksnē vai kādā aroda profesionālā valodā attiecīgajam jēdzienam savs latvisks nosaukums jau ir. Tad tikai pārbaudīja viņa gramatisko pareizību un viņu vienkārši pieņēma. Tā, piem., izrādījās, ka mūsu namdarņu un galdnieku terminoloģijā ir jau sen sastopami latviski apzīmējumi dažādiem ģeometrijas jēdzieniem. Šādu profesionālu vārdu krājumi terminoloģijas komisijai tika iesūtīti no atsevišķiem interesentiem, kuriem par to nākas dziļa pateicība. Tāpat diezgan daudz

matēriāla sniedza mūsu izlokones, kuras izmantoja tik, cik viņu lektēkalais sastāvs komisijas locekļiem bija vispārīgi pazīstams.

Ja pareiza precīza latviska nosaukuma zināmam teicienam nebija, tad viņu vajadzēja radīt. Papriekš meklēja latviskus nosaukumus, kas būtu puslīdz zinātniski vajadzīgam jēdzienam, un pūlējās, pārgrozot dažreiz drusku viņu gramatisko formu, pieliekot vajadzīgā jēdziena apzīmēšanai. Dažreiz tas izdevās, un vecais apzīmējums reformētā veidā tika labi izpildījis savu uzdevumu. Ja tā rīkoties nevarēja, tad vajadzēja svešu valodu nosaukumus tieši tulkot, gan ne burtiski, bet pieskaņojot jauno vārdu vispārīgi latviešu valodas garam. Ja attiecīgā jēdziena apzīmējumam dažādās valodās drusku variējās viņa etimoloģiski-semantiskā būtība, tad komisija pūlējās neatlatviskošanai šo vārdu no tās tautas valodas, kuras valodiskās domāšanas veids attiecīgo jēdzienu sfērā pēc iespējas saakan ar latviešu valodu, un tad šo apzīmējumu tulkot. Tās svešās valodas, no kurām komisijas locekļi ņēma attiecīgos terminus, bij krievu, vācu, angļu un franču. Vispazīstamākā un vistuvākā komisijas locekļiem bija krievu valoda. Tikai dažās nozarēs, kā piem., grāmatrūpniecībā, krievu terminoloģija ir pati samērā trūcīga, un te pirmajā vietā likta vācu terminoloģija. Vācu terminoloģija arī citur visur likta līdzās krievu terminoloģijai.

Kad vārdi attiecīgā šaurākā sekcijās komisijā bija pārbaudīti viņi tika virzīti tālāk. No sākuma tādi vārdi pārgāja tūlīt uz terminoloģijas komisijas plenārsēdi, kur viņus pārbaudīja, derīgos pieņēma un neizdevušos atdeva attiecīgajai sekcijai atpakaļ. Vēlāk darba saīsināšanas labā galvenais vārda sīkāšanas darbs tika uzticēts valodniecības komisijai, kurā vārdi tika gramatiski pārbaudīti no mūsu labākiem valodniekiem un līdz ar to galīgi arī sankcionēti. Terminoloģijas komisijas plenārās sēdes galīgai sankcijai cēla priekšā vienīgi tikai vārdus, par kuriem valodnieciskajā komisijā pašā nebija panākta vienošanās.

Rādītos jaunvārdus iespieda Izglītības Ministrijas Mēnešrakatā un esau nedēļu laikā katrs varēja iesūtīt iebildumus pret tiem un ieteikt viņu vietā kādus citus labākus. Ienākušos iebildumus skatīja cauri no sākuma attiecīgā speciālistu sekcija un pēc tam plenārsēdē, vēlāk attiecīgā sekcija un valodnieciskā komisija, kura pa laikam ienākušos iebildumus arī pieņēma vai norādīja.

Neskatoties uz tiem daudzajiem sletiem, caur kuriem ir gājuši pieņemtie vārdi, viens otrs viņu starpā nav tomēr izdevies gluži ideāls. Lietošanā vienam otram vārdam grūti būs atrast plašākas simpātijas. Tomēr ja vārds būs pareizi darināts un attiecīgā jēdzienā apzīmēšanai tieši piemērots, viņš vēlāk teviesies, lai arī cik neparasts tas izlīkts sākumā. Patī dzīve un dzīvā vārdu lietošana būs tas vis-sīkākais slets, kas galīgi atšķirs jaunradīto vārdu starpā nederīgās vieglās pelavas no smagajiem graudiem. Un terminoloģijas lietotājiem varam tikai atzādīt, lai viņi neuzskatītu terminoloģ. komisijas darbu par ideālu, bet tikai par relatīvi-pabeigtu un neizmirstu arvien par attiecīgo jēdzienu apzīmējumiem domāt, pūlēdamies tos padarīt labākus, pareizākus un latviskākus.

Pats šis vārdu izdevums domāts tikai kā pagaidu izdevums, kurš vēl nav galīgi nobeigts un tamdēļ paplašināms un slīpējams. Pa daļai arī aiz šī iemesla, bet galvenām kārtām, lai izdevums būtu pielietams visplašākām aprindām, terminoloģijas komisija laida šo izdevumu klajā, liekot pirmā vietā tikai krievu valodu, bet ne arī latviešu un vācu.

Terminoloģijas komisija neuzskata savu darbību par izbeigtu, viņas darba lauks ir vēl pārāk neapstrādāts. Ir vēl veseli arodī, kur nav nekā darīts. Par puslīdz nobeigtu varētu uzskatīt vienīgi varbūt līnanču-tautsaimniecisko nozari, bet arī šeit vēl darba netrūkst. Tikko apstākļi atļaus, terminoloģijas komisija ķersies atkal pie darba, tikai šoreiz darba apstākļi viņai būs daudz labvēlīgāki, jo vārdu atvasinātājiem būs jau savi piedzīvojumi šīni arodā un bez tam būs izskanējusi arī jau publikas balss par jau veikto darbu.

Rīgā, 21. jūnijā 1922. g.

Terminoloģijas komisija.

напряжение	Spannung	saspriegums
настроение	Stimmung	noskaņa, jūtons, jūsmā
нерешительность	Unentschlossenheit	neapņēmība, nedrošme
неуверенность	Ungewissheit	nedrošība, pārlicības trūkums.
неудовольствие	Unlust	nepatīka, netiksmē
объем сознания	Bewusstseinsumfang	apziņas apjoms
опечаленность	Traurigkeit	sērība, skumība
определяемость памяти	Bestimmtheit des Gedächtnisses	atmiņas noteiktība
опыт	Erfahrung	pieredze, piedzīvojums
отчетливость памяти	Deutlichkeit des Gedächtnisses	atmiņas acums, — galšums
ощутительность	Empfindsamkeit	sajūtiņa, jūtiņa
память	Gedächtnis	atmiņa, atcere
" разсудочная	Bewusstseinsperipherie	saprātnes (loģiskā) atmiņa
периферия сознания	Trauer	apziņas perifērija, — mala
печаль	Niedergeschlagenheit	sēra, skumjas
подавленность	Erhebung	nospiestība, saplakums
подъем, чувство подъема	Unterbewusstsein	pacilātība, pacilājums
подсознание	unterbewusst	zemapziņa, apakšapziņa
подсознательный	Ergebung	zemapziņas, apakšapziņas
покорность	Bewusstseinsfeld	padevība
поле сознания	halbbewusst	apziņas lauks
полусознательный	Verständnis	pusapziņīgs
понимание	Begriff	izpratne
понятие	Bewusstseinschwelle	jēdziens, nojēgums
порог сознания	Bewusstseinsstrom	apziņas sliekšnis
поток	Vorstellung	apziņas plūsma
" представление	sich vorstellen	priekšstats, iztēls
представлять себя	Erinnerung	stādīties priekšā, iedomāties, iztēloties
припоминание	Reizbarkeit	atmiņēšanās, atcerēšanās
раздвоение чувств	Zerrissenheit	jūtu sašķelums, — divojums
раздражимость	Gefühlsstörung	leikalrīnāmība
разлад	Verstand	nesaskaņa
разстройство чувств	verstandesmässig	jūtu traucējums
разсудок	Zerstretheit	saprātne
разсудочный	vernünftig	saprātisks
разъяснительность	Vernunft	izklaidība
разумный	Distribution der Aufmerksamkeit	saprātīgs
разумь	Zerfahrenheit	saprāts
распределение внимания	Rachsucht	uzmanības izdalīšanās
растерянность	Entschlossenheit	apmulsums, apjukums
решительность	Selbsterhebung	atliecības kāre
самоозвешчение	Eigenliebe	drošme, noteiktība, apņēmība
самолюбие	Selbsterniedrigung	pašcildināšana, cildināšanās
самоунижение	Überbewusstsein	patmīlība
сверхсознание	Selbstsucht	pašpazemošanās, pašzemošanās
себялюбие	bescheiden	pārāpziņa, aizapziņa
скромный	Bescheidenheit	savtība
скромность	Ruhmsucht	godprātīgs, vienkāršs, pletīcīgs, atturīgs
славолюбие	Demut	atturība, godprātība, pieticība, vienkāršība
смирение	Sinn, Bedeutung	slavas kāriņa, slavaskāre
смысль, значение	bewusst	pazemība
созвучный	Bewusstsein	nozīme, jēga
сознание	bewusst	apziņams
сознанный		apziņa
		apziņāts

SUMMARY

DEFINING LINGUISTIC TERMINOLOGY MORE PRECISELY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Dzintra PAEGLE

The definitions of many Latvian linguistic terms were made more precise at the beginning of the 20th century. Terminology usage is compared in "Latviešu gramatika" ("Latvian Grammar") (1907) by J. Endzelīns and K. Mühlenbach, "Latviešu valodas mācība pilsētu un lauku skolās" ("Latvian language instruction in urban and rural schools") (1910, 4th ed.) by P. Abuls and the writings of "Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija" ("The Scientific Commission of the Riga Latvian Association") in 1902. Various phonetic, morphological (designations of word-classes), word formation, syntactic and punctuation terms are analyzed. The material demonstrates that Endzelīns and Mühlenbach furthered the development of linguistic terminology by using international terminology concurrently with Latvian terminology, but the process of defining linguistic terminology more accurately continued in the following decades.

PALĪGTEIKUMI AR *ja*: VĒSTURE UN PROBLĒMAS

Kornēlija POKROTNIECE
(LU Latviešu valodas institūts)

Pēc Latviešu valodas biežuma vārdnīcas datiem saiklis *ja* ir pirmo 30 visbiežāk lietoto vārdu skaitā, turklāt sestais izplatītākais saiklis latviešu valodā.

Saiklis *ja* parasti tiek dēvēts par **nosacījuma** saikli (šādu nozīmi atrodam gan Langija (1685), gan Stendera (1761), gan Rozenberģera (1848), Heselberģa (1841) un Bīlenšteina (1863) gramatikās, gan arī 1; 12; 13; 15 u.c.). K. Mīlenbahs (7, 219) ir norādījis, ka tas ir "nosacījumu teikumu parastais saiklis", piem.:

Ja tu pūlēsies, tad tev veiksies,

un tikai retu reizi ievada "pieļāvības jeb pieļaujamus teikumus" piem..

Ja tie manis neredzēja, Jēle mani pieminēja.

Vai tiešām latviešu valodā tik bieži tiek izteikti dažādi nosacījumi, ierobežojumi, izvīzīti priekšnoteikumi un prasības, pirms kaut kas var notikt? Vai tā ir vienīgā iespējamā saikļa *ja* nozīme?

"Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" apgalvots, ka ārpus teikuma saikliem savas pilnīgi patstāvīgas nozīmes nav, tiem iespējams tikai kaut kāds nozīmes potenciāls (15, I, 748). Savu īsto nozīmi saiklis iegūst tikai teikumā, tikai lietojumā atklājas, ka daļai saikļu var būt vairākas nozīmes. Tā, "saiklis *ja*, kas parasti ievada nosacījuma palīgteikumu, dažreiz ievada arī pieļāvuma teikumu" (15, I, 750), bet – tikai kopā ar *arī* (15, I, 768):

Ja arī zinātu, neteiktu (A. Upīts).

Taču, kā liecina veclatviešu raksti, jau citētā tautasdziesma un arī mūsdienu valodas materiāls, partikula *arī* nebūt nav nepieciešama, pieļāvuma nozīme konstatējama tik un tā:

Pirmajā galā, vājumam uzejot, ir asins laižams strēķis.. un ja tu caur to ne tūdaļ gluži vesels paliec, takmēr vājības niknums kļūst paņemts (Latviešu Ārste [1768] 1991, 30); Es nepalīktu te, ja jūs mani sietu (K. Skalbe); Ja kas nesaprasts vai pārprasts – Nav ko domāt jaunu (O. Līsovska, 1983, 117).

Milvg min vēl kādu droši nekvalificējamu gadījumu saikļa *ja* lietošanā: "Dažreiz nav droši nosakāms, vai salikta teikuma daļa, ko ievada saiklis *ja*, ir nosacījuma vai laika apstākļa palīgteikums, piem., *Viņa vairs neatbild, ja tai ko jautā*" (15, I, 769).

Tādējādi Mllvg jau saikļu apskatā konstatē saiklim *ja* vismaz 3 iespējamās nozīmes, sintakses daļā attiecīgo teikuma tipu apcerējumos tās visas vairāk vai mazāk atklātas, turklāt fiksētas arī dažas papildiespējas saikļa *ja* izmantošanai. Pie tām atgriezīsimies vēlāk. Vispirms palūkosimies, kas valodā vērojams senākos rakstu valodas posmos un kādas pārmaiņas ienākušas jaunākā laikā.

Jau pašos pirmajos 16. gadsimta rakstu avotos sastopamies ar paļīgteikumiem, kurus ievada pakārtojuma saiklis *ja*:

..un ja mēs ar to kārdināti topam, ka mēs pēc galīgi uzvaram un to cīkstēšanu paturam (Ench. 1586, 33); ..un ja tā miesa apgulis, tak mans prāts lai iekšan tev modrigi būt, ka es rītan ār skīstu sirdi tev atkal kalpot var.. (CC 1585, 291).

Šie divi piemēri liek domāt par iespējamo pielāvuma nozīmi, līdzīga nozīme saskatāma arī citos 16. gs. piemēros, taču Mancelja, Glika u.c. 17. gs. autoru darbos jau droši var konstatēt 2 paļīgteikumu veidus:

1) pielāvuma (skat. jau citētos piemērus);

2) nosacījuma:

Jūs varat, ja jūs paši gribat (Mancelis, 97); Ja tie spītāļi pie kāda cilvēka būs, tad būs to pie tā priestera vest (Gliks, 1689, 3. Moz., 13, 9); Bet, ja tā sālis apsmok, ar ko (tad viņa) apsālīta taps? (Reiters (1672) 1986, (64) 89 – Mat. 5, 13).

Nosacījuma paļīgteikums raksturo, izsaka nosacījumu (t.i., prasību, pamatojumu, priekšnoteikumus, situāciju, apstākļus), kas jāievēro vai jāizpilda, kas ir nepieciešams, lai varētu notikt, īstenoties, piepildīties, rasties, izveidoties citā teikuma daļā resp. virsteikumā minētā darbība vai stāvoklis. Tātad kādu darbību (kā sekas) ir izraisījusi cita (iepriekšēja) darbība:

..bet bagātība pati jau vis nestaigā pa sētu, visu spodrinādama un tīrīdama, ja nav čaklu roku un acu, kas visu redz un pārzina (J. Jaunsudrabiņš, 36); Ja dzīves notikums ir grauds, tad stāsts ir ola (R. Ezera, 32).

Vistiešāk un skaidrāk nosacījuma nozīme atklājas likumos un likumību skaidrojumos, piem., jurisprudencē, matemātikā u. tml..

ja kas no baznīcas un pie ugunsgrēku, jeb arīdzan ūdensnoti tik pirmā reizī zog, tam būs arīdzan pakārtam tapt (Karatiesas lik. 1696, 103. p.); Ja $a=b$, tad $b=a$ (Matem. rokasgr. 1990, 227).

Spilgti ilustrējoši piemēri atrodami Bībelē, piem., 3. Mozus grāmatā, kur norādīts, kā cilvēkam jādzīvo un kas notiks, likumus pārķāpjot:

Ja nu kāda priesterā meitā iesāk maucību dzīt, tā sagānā savu tēvu, ar uguni būs to sadedzināt (21, 9).

Ļoti daudz nosacījuma konstrukciju ir latviešu tautas ticējumos, piem.:

Ja Lieldienās šūpojas, tad vasarā neēd odi (FM 1933, 169).

Pielāvuma palīgteikums savukārt izsaka domu, ideju par kaut kādu apstākļu rašanos vai iespējamu pastāvēšanu, vai neizbēgamību, kuri var aizkavēt, ierobežot, mēģināt apturēt, padarīt par neiespējamu citā teikuma daļā resp. virsteikumā minēto darbību, bet, neraugoties uz to, šī darbība tomēr notiek. Tātad notiekošais (sekas) ir loģiskā pretrunā ar iepriekšējo:

Visi putni nav vienādi, ja tie arī no viena tīruma tārpus lasa (J. Poruks).

Kā jau minēts, šā tipa palīgteikumi latviešu rakstu valodā atrodami izsenis, sastopami arī tautasdziesmās, taču reti. A. Gāters tautasdziesmu sintaksei veltītajā pētījumā (8, 608) devis tikai vienu piemēru:

Smieklā, brāļi, nelieciet, Ja man mazs augumiņš.

Taču A. Gāters aplūko kādu īpašu, saliktu, pielāvuma teikumu konstrukciju, kurā pirmā daļa ir nepārprotams pielāvuma palīgteikums, aiz tā seko šīs daļas svarīgāko, nozīmīgāko vārdu atkārtojums aiz saikļa *ja* (viens no gadījumiem; var būt arī aiz adverbā *kur* un gradācijpartikulas *jo*), piem..

Lai bārene, ja bārene, Jūdziet baltu kumeliņu (LD 5356).

Šāda tipa teikumos palīgteikumi vienmēr novietojas pirms virsteikuma, bet saikļus resp. palīgteikumus var arī mainīt vietām:

Ja bārene, lai bārene.. (variants LD 5126).

Pēc nozīmes šie secīgie palīgteikumi nav dalāmi, tie veido it kā sintaktiski frazeoloģisku vienību – līdzīgi kā tā saucamie *saikļu konvarianti*, par kuriem rakstījis A. Ozols (16, 410):

Liec, Laimiņa, ja likdama, Liec man vienu lielu mūžu;

vai: *Lec, saulīte, ja lēkdama.. (LD 31645).*

Pēc A. Ozola domām, šādas sintaktiski nedalāmas vienības nevajadzētu aplūkot kā saliktus teikumus.

Minētās sintaktiskās konstrukcijas ir raksturīgas tieši folkloras valodai, veltīgi būtu laikam tās meklēt veclatviešu rakstu valodā un arī mūsdienu stilistiski daudzveidīgajos sacerējumos.

Blakus šiem diviem izsenis lietotiem un arī gramatikās jau vismaz no 19. gs. aplūkotiem palīgteikumu veidiem mūsdienų gramatikas un vārdnīcas (12; 15) min subjekta, objekta un atributīvo attieksmju teikumus, kurus ievada saiklis *ja*.

Subjekta jeb teikuma priekšmeta palīgteikumi ar *ja* izsaka kāda notikuma, fakta, parādības vērtējumu. Palīgteikums ar *ja* parasti ir novietots aiz virsteikuma:

Cik tas ir labi, ja var kādreiz izkratīt sirdi (Ē. Vilks); Visu uzzināji? Labi gan, ja kāds cilvēks zina visu (V. Lāms, 1982, 54); Un šodien, Valīd, vai tu nedomā, ka īsti labi būtu, ja es beidzot pārnāktu šeit uz dzīvi? (G. Priede, 1978, 86).

Mlīvg uzsverta doma, ka šādos teikumos apvienojušās nosacījuma un teikuma priekšmeta nozīme (15, ll, 666).

Iespējams, ka teikuma priekšmeta palīgteikumi tikuši valodā lietoti jau agrāk, tomēr laikam pareti, savāktais piemēru materiāls ir visai trūcīgs un prasa papildvākumus. Pagaidām senākais fiksētais piemērs ir no pagājušā gadsimta:

Var būt, kā sacīt jāsaka, ja visā pasaulē būs to tiesu labāk, bet šai pasaulē neesmu gan dabūjis, kā sacīt jāsaka, krusta nekad no pleciem nolikt.. (Kaudzītes R. un M.).

Izteicēja tips virsteikumā nebūt nav tik ierobežots, kā varētu likties pēc pirmajiem nosauktajiem piemēriem; virsteikumā var būt gan adverbiālais izteicējs, gan arī verbālais un nominālais izteicējs:

Revolūcija atraisa pārmērības. Ja dekadence un mysticisms latviešu literatūrā visskaļāki izpaudās 1906. un 1907 gadā, tā nav nejauša sagādīšanās (Līgotņū J., 1926, 212); Tev laikam ļoti patiktos, ja es būtu jau prom (V. Lācis)?

Objekta jeb papildinātāja palīgteikumi ar *ja* sastopami reti; arī tiem piemīt sekundāra nosacījuma nozīme, "tomēr galvenais mērķis ir izteikt darbības objektu" (4, 124), piem.:

Es neņemu ļaunā, ja ikviens palīdz ar padomu pēc savām spējām un saprašanas (J. Vanags).

Mlīvg gan arī min iespēju ievadīt objekta palīgteikumus ar saikli *ja* (15, ll, 680) un atzīst, ka bez papildinātāja un nosacījuma nozīmes šiem palīgteikumiem ir vēl arī cēloņa nozīmes nianse (15, ll, 686), piem.:

Pamazām izmirst galdnieki, kuri priecājas, ja var izgatavot zārkus (J. Poruks).

Objekta nozīmi var saskatīt jau senā lietojumā 17 gadsimtā:

Ja kas vecs ir mūsu pulkā, tam dod to prātu, ka viņš jo vairāk uz savu pēdēju gājumu sataisās (Mancelis, 727).

Palīgteikums precizē un atklāj virsteikumā ar vietniekvārdu izteiktā papildinātāja saturu.

Atributīvā jeb apzīmētāja palīgteikuma nozīme ir teikumiem, kuri konkretizē ar norādāmo vietniekvārdu izteiktu apzīmētāju virsteikumā:

Tā viņš arvien izdomāja visus darbus, arī tādām gadījumam, ja diena būs lietaina (M. Birze).

Norādāmo vietniekvārdu kā būtisku šādu palīgteikumu struktūrelementu minējusi A. Blinkena (2, 166), rakstot par pieturzīmju lietojumu vārdu savienojumos, ko veido lietvārda lokatīvs *gadījumā* un saiklis *ja*. Mllvg uz obligātu vietniekvārda klātbūtni nenorāda ("var nostāties" – 15, II, 679), lai arī vietniekvārds ir vienīgajā šai gramatikā citētajā atributīvajā palīgteikumā ar *ja*:

Dievs lai pasarg no tādā trakuma, ja, mērnīeku laikiem nākot, mēs ar naidu šķirtos (Kaudzītes R. un M.).

Atributīvo attieksmju teikumi (skaitā ļoti maz) fiksēti tikai mūsdienu latviešu literārās valodas posma darbos. Arī šajos palīgteikumos vērojama sekundāra nosacījuma nozīme.

Palīgteikumos ar *ja* var saskatīt arī **laika** attieksmes, it īpaši tajos teikumos, kur virsteikumā ir atbilstošs apstākļa vārds *tad*. Reizēm ir pagrūti noteikt, vai tas ir nosacījuma teikums ar sekundāru laika nozīmi vai arī laika apstākļa palīgteikums ar sekundāru nosacījuma nozīmi, piem..

Mēs varam sastrādāt tikai tad, ja dzīvojam saticīgi (A. Brodele); Neatsakieties, ja jums apsola debesis, Ja jums dāvina zvaigznes (O. Lisovska, 1983, 65); Ko lai dara zeme, ja tai vairs atelpas un cerības nav (I. Indrāne, 1984, 13).

Laika nozīmi minējis arī A. Gāters (8, 592, 614), to ilustrējot gan tikai ar vienu ne pārāk pārlicinošu piemēru:

Tiekam, brāji, nevedat, Ja papriekšu nešaujat.

Laika nozīmes iespējamību pastiprina fakts, ka ar laika apstākļa vārdu *kad* var izteikt arī nosacījuma nozīmi. Kāpēc gan nevarētu būt arī otrādi? Piemēram, Vecais Stenders, kas nosacījuma palīgteikumu galvenokārt ievadījis ar *kad*, "Augstas gudrības grāmatā" (1988, 128) lieto abu šo saikļvārdu apvienojumu:

Ja kad cilvēks uz labu piķa jeb sveķa gabalu apsēžās un sausu kaķa ādu kādu brīdi stipri kuļ un dauza, tad tas

zītarīgs uguns iekš viņa iekarsās un, kad tas cits nāk viņu aizskārt, tūdaļ uguns dzirkste izskrien.

Kura nozīme šeit ir noteicošā? Tās abas papildina viena otru. Vai lietojums ir nejaušs? Nē! Šādu saiklvārdu pāri var atrast jau 16. gs. rakstos, piem., Kristus ciešanu un nāves stāsta tulkojumā (1587):

*Bet tas sacī vēl vairāk: **Ja kad** man arīdzan ar tev mirt būtu, tad negribētu es tev aizliegt (Latv. teksti, 27).*

Tikai H. Heselbergs savā gramatikā (10, 143) uzsver, ka vajadzētu šķirt saiklvārdus, kas izsaka tik atšķirīgas nozīmes: pirmais – nosacījumu, otrais – laiku. Tomēr vēl pat mūsdienās joprojām valodā izplatīts ir *kad* lietojums nosacījuma nozīmē (skat. arī 12, 75).

Visjaunākais palīgteikumu tips (ja vien to vispār var saukt par palīgteikumu) veidojies pēdējā gadsimtā un īpašu aktivitāti izrāda pēdējos gados. Tie ir teikumi, kas izsaka divu sintaktiskā konstrukcijā saistītu daļu salīdzinājumu uz pretstata attieksmju bāzes, proti – teikuma pirmajā daļā minētā darbība, parādība, pazīme, notikums, fakts tiek salīdzināts ar tādu pašu, to pašu vai līdzīgu darbību, parādību, pazīmi, notikumu, faktu u. tml., bet citos apstākļos, saistībā ar citu objektu, citu darītāju, citu pazīmi, citā veidā. Pirmo daļu ievada pakārtojuma saiklis *ja*, otrajā teikuma daļā tam atbilst apstākļa vārds *tad*. Salīdzināti un pretstatīti tiek atsevišķi nojēgumi, nevis viss vienā daļā ietvertais saturs otras teikuma daļas saturam. Pretstatīt var subjektus, objektus, darbību vai notikumu, ap ko risinās darbība utt., piem..

***Ja** rītbuļņieki zvejo lašus ar vadu, t a d vakarbuļņieki tos ķer lielajos jūras murdos, kas noenkuroti pretī Jaunupes grīvai (V. Veldre, 1939, 167); **Ja** latvietes, kuras apmeklē "Burdas" adīšanas kursus, katra pirms tam kaut reizi mūžā jau ir kaut ko adījusi, t a d lielai daļai krievu sievietu šī nodarbe ir jaunums (Santa, 1996, 2, 12); **Ja** pusautomātiskajās veļas mašīnās var lietot veļas pulveri, kas paredzēts mazgāšanai ar rokām, t a d automātiskajās veļas mašīnās to nedrīkst lietot.. (Māja, 1998, 1, 18).*

Teikumos, kas izsaka **pretstatošo salīdzinājumu** (nosaukums veidots pēc analogijas ar A. Ozola terminiem *šķirojošie, tēlojošie, paskaidrojošie salīdzinājumi* (16, 385)), teikuma daļu savstarpējā atkarība izpaužas semantikā, bet ne mazāk svarīgs ir teikuma daļu strukturālais izkārtojums. Tā teikuma daļa, ko ievada saiklis *ja*, vienmēr atrodas prepozitīvi tai daļai, ko ievada apstākļa vārds

tad. Saikļu pāris *ja tad* ir būtiska šo teikumu pazīme, lai gan pēdējā laikā parādās teikumi, kuros *tad* ir izlaists.

Pretstatošā salīdzinājuma teikumi latviešu valodā ienākuši krievu valodas ietekmē. Krievu valodā teikumi ar saikļu pāri *если – то* ir samērā izplatīti nu jau kādus 100 un vairāk gadus. Pirmie spārādiskie piemēri konstatēti Radiščeva un Puškina darbos, bet galvenā izplatība aizsākusies 19. gs. beigās un turpinājusies 20. gadsimtā (20, 63, 64).

Latviešu valodā šādi teikumi vienmēr vērtēti kā nevēlami aizguvumi, kā tieši pārcēlumi no krievu valodas, kā krievu valodas īpatnību nevajadzīga pārņemšana (17, 186–188; 3, 59; 9; 11 u.c.). Un vienmēr ir mēģināts šajos teikumos atrast tur neesošo nosacījuma palīgteikumu, lai apgalvotu, ka "latviešu valodā salīdzināšanai pretstatījumu nemēdz izteikt ar nosacījuma palīgteikumu" (3, 59). Bet šāda palīgteikuma te arī nav! Saiklim *ja* šajos teikumos nav ne tīra nosacījuma, ne pieļāvuma, ne kādas citas nokrāsas. Tātad – no teiktā (iepriekšējā) neizriet tālākais (sekas). Svarīgs ir saikļu pāris *ja – tad*, kas izsaka pretstatījumu salīdzinot.

Mēģinot saskatīt nosacījuma palīgteikumu un uzsverot tikai krievu valodas negatīvo ietekmi, šie teikumi it kā tiek ignorēti vispār. Vienīgi L. Ceplītis ir tos iekļāvis sistemātiskā apskatā, tiesa, kā sekundārus veidojumus nosacījuma apstākļu palīgteikumu tipā (4, 131). Taču L. Ceplītis ir arī atzinis, ka nosacījuma nozīmes un vispār pakārtojuma nozīmes (!) šādiem teikumiem nav.

Arī krievu valodnieciskajā literatūrā par šiem teikumiem daudz diskutēts, tajos saskatīts gan pakārtojuma, gan sakārtojuma sakars, tie nošķirti kā specifisks veidojums, tomēr, šķiet, vairāk ir vērojama nosvēršanās uz sakārtojuma teikumu pusi (19, 612).

Krievu valodas ietekme, protams, varēja izpausties Latvijā, arī Lietuvā, kur valodā atrodam līdzīgas konstrukcijas ar *jei (jeigu) – tai*, kas izsaka sastata vai pretstata attiecības (5, 687):

Jeigu Kurtuvēnose bloga, **taī** Beržēnuose dešimt sykių blogiau.

(Adaptētā tulkojumā tas varētu skanēt apmēram šādi: *Ja Bērzos bija slikti, tad Kalnos vēl desmitreiz sliktāk.*)

Bet kā izskaidrot pretstatošā salīdzinājuma teikumu eksistenci ārzemju latviešu valodā? Tikai daži piemēri no 90. gadu izdevumiem:

Ja Zviedrijā bija jāskatās, kur vakarā savu galvu noliksi, **tad** šeit [Amerikā] istabas, dzīvokļi un pat nami gaidīt gaidīja (Treji Vārti, 1990, 138, 60.); **Ja** amerikāņu lasītā-

jam no grāmatas visvairāk varētu palikt prātā tās meditātīvais aspekts, tad latviešu lasītājus dziļi skar viņu kultūras lokam piederošo cilvēku likteņu notēlojums.. (Treji Vārti, 1991, 141, 17); Ja neatkarīgās valsts sākuma posmā runā un rakstos par sportu vēl lietojām apzīmējumu "komanda", tad vēlākos gados jau bijām no šī svešvārda, kas turklāt nav īstā vietā, atbrīvojušies un visur lietojām vārdu "vienība" (Laiks, 1992, 19. febr.).

Acīmredzot šī ietekme sākusi darboties nevis pēdējā laikā, bet jau krietni agrāk – minētais piemērs par lašu zveju ir no 30. gadiem. līdzīgu lietojumu var saskatīt 20. gadu tekstā:

Jaunromantiķu rokās vārds ieguva jaunu saturu un jaunu dvēseli. Ja visi vārdi nav lietojami dzejā, tad arī no lieto tiem vārdiem daudzi novecojas, nokalst kā zari pie zaļojoša koka mežā un nolūst (Līgotņu J., 1926, 130).

Pēdējos gados, kad izdevniecībās un redakcijās ir mazinājusies redaktoru un korektoru loma (vai arī pazeminājies vispārējais labas valodas izjūtas līmenis), pretstatošā salīdzinājuma teikumu skaits ir īpaši strauji pieaudzis. Dažkārt starp tiem gadās pilnīgi neveikli, pat loģiski nesaprotami teikumi, piemēram:

Ja sivēnu pērkam vietējā paju sabiedrībā par tūkstoti, tad Valmieras tirgū par barokļa gaļu var saņemt ap 10 tūkstoši rubļu (Diena, 1992, 6. okt., 4).

Parasti tomēr pretstatošā salīdzinājuma teikumu uztvere grūtības nerada, arī tad, ja tekstā gadās blakus divi šķietami vienādas sintaktiskās struktūras, bet atšķirīgu jēdzienisko attieksmju teikumi, piemēram:

Ja esam nopietni nobažījušies par drošību kādā sfērā, mēs noteikti paaugstināsimies par mūsu veikto drošības pasākumu efektivitāti. Ja durvju drošumu katrs spēs kaut cik objektīvi novērtēt pēc lietotā materiāla un tā biezuma, ar datu šifrēšanu tomēr ir sarežģītāk (Datoru Avīze, 1998, 2. martā, 7).

Acīmredzot šī sintaktiskā konstrukcija mūsu valodā ir ienākusi, lai paliktu. Valodas pētniekiem un normalizētājiem tikai vajadzētu at- rast tai atbilstošu nišu valodas gramatiskajā sistēmā.

Avoti

M. Birze	- Citēts pēc 12 (sk. lit. sarakstu).
A. Brodele	- Citēts pēc 15, II.
CC	- Catechismus Catholicorum. Vilne Pille, 1585.

- Ench. – Enchiridions. Der kleine Catechismus. Königspberg, 1586.
- R. Ezera – No: Karogs, 1982, 12. nr.
- FM – Filoloģijas materiāli. R., 1933.
- Gliks – Tā Svētā Grāmata.. R., 1689.
- I. Indrāne – No: Karogs, 1984, 2. nr.
- J. Jaunsudrabiņš – Kopoti raksti. R., 1981, 3. sēj.
- Karatiesas lik. – Pēc faksimila no: Kļava K. Die Sprache der lettischen juristischen Dokumente vom Ende des 17 Jahrhunderts. Stockholm, 1989.
- Kaudzītes R. un M. – Kaudzītes Reinis un Matīss. Mērnietku laiki. R., 1980.
- V. Lācis – Citēts pēc 15, II.
- V. Lāms – No: Karogs, 1982, 4. nr.
- Latviešu Ārste – P. E. Vilde. Latviešu Ārste.. / Jākoba Langes 1768. gada tulkojuma teksts. R., 1991.
- Latv. teksti – Latviešu teksti XVI un XVII gadsimtā. I. Rīga, Liepāja, 1967
- LD – Barons K. Visendorfs H. Latvju dainas. I–IV. Jelg.–Pēterburga, 1894–1915.
- Ligotņu J. – Ligotņu Jēkabs. Latviešu literatūras vēsture, II. Valmiera – Cēsis, 1926.
- O. Lisovska – Lisovska O. Sarkana debesmala. R., 1983.
- Mancelis – Jauna Latviešu Sprediķu grāmata.. Leipzig, 1769 (G. Manceļa Sprediķu grāmatas 5. izd.).
- Matem. rokasgr. – Mencis J., Sika A. Matemātikas rokasgrāmata skolēniem. R., 1990.
- J. Poruks – Citēts pēc 15, II.
- G. Priede – No: Karogs, 1978, 2. nr.
- Reiters – Pēc faksimila no: Karulis K. Jānis Reiters un viņa tulkojums. R., 1986.
- K. Skalbe – Citēts pēc 4, 134.
- A. Upīts – Citēts pēc 15, I.
- J. Vanags – Citēts pēc 12.
- V. Veldre – Veldre V. Dzīve pie jūras. Vērojumi Latvijas jūrmalas zvejniekiem. R., 1939, II.
- Ē. Vilks – Citēts pēc 4, 120.

Literatūra

1. *Bērziņa V.* Latviešu valodas gramatika. 2. izd. R., 1943.
2. *Blinkena A.* Latviešu interpunkcija. R., 1969.
3. *Blinkena A.* Par nevēlamiem aizguvumiem (1969). – Valodas kultūra radio-vilnī: Valodu kontaktu jautājumi. R., 1981.
4. *Cepītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J.* Latviešu valodas sintakse. R., 1989.
5. Dabartinēs lietuvīų kalbos gramatika. Vilnius 1994.
6. *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. R., 1951.
7. *Endzelīns J., Milēnbahs K.* Latviešu gramatika. R., 1907.

8. Gāters A. Lettische Syntax: Die Dainas. Hrsg. von H. Radke. Frankfurt am Main etc. 1993.
9. Guļevska D. Ja neaizrautos ar "ja" – Padomju Jaunatne, 1981, 8. apr.
10. Hesselberg H. Lettische Sprachlehre. Mitau, 1841.
11. Kušķis J. Ja – tad: pareizi un nepareizi. – Labrīt, 1995, 27 jūn.
12. Latviešu literārās valodas vārdnīca [Līv], 4. sēj. R., 1980.
13. Latviešu valodas vārdnīca. R. 1987.
14. Milenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca, 1.–4. sēj. Red., papild., turp. Endzelīns J. R. 1923–1932.
15. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika [Mlīv]. sēj. R., 1959; 2. sēj. R., 1962.
16. Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. 2. izd. R., 1993.
17. Porīte T. Jautājumi un atbildes. – Latviešu valodas kultūras jautājumi, 3. laid. R., 1967
18. Stender G. F. Neue vollständigere lettische Grammatik. Braunschweig, 1761.
19. Современный русский язык. Под ред. Д. Э. Розенталя. М., 1984.
20. Черкасова Е. Т. Русские союзы неместоименного происхождения. М. 1973.

SUMMARY

SUBORDINATE CLAUSES WITH *ja*: HISTORY AND PROBLEMS

Kornēlija POKROTNIECE

The article deals with various subordinate clause types prefaced by the conjunction *ja*:- the determinative and concessive subordinate clauses which have been documented since the 17th century. Subject, object, attributive and temporal clauses are found in more recent texts. In the 20th century sentences whose components are compared in a relationship of contrast have evolved. The first part of these sentence begins with *ja*, but the second part with – *tad*. These sentences have developed in Latvian under the influence of Russian and normative grammarians consider them to be undesirable. However, these contrastive comparative sentences are now so frequently used that they should be classified as belonging to the syntax of Latvian and should be described in grammars.

NO TEHNISKĀS TERMINOĻĪJAS ATTĪSTĪBAS VĒSTURES

Valentīna SKUJĪNA
(LU Latviešu valodas institūts)

20. gadsimta beigās, kad neatkarību atguvušajā Latvijā godā celts latviešu valodas un latviešu terminoloģijas lietojums, ar gandarījumu varam apzināties, ka esam bagāta valodas un terminu pūra mantinieki. Apzināt šo mūsu izcilāko valodnieku – Kārļa Milenbaha, Jāņa Endzelīna, vēlāk Artura Ozola un viņu kolēģu un laikabiedru dāsno devumu latviešu terminoloģijas attīstībā ir nepieciešams, lai stiprinātu mūsu valodas pamatu tās turpmākai attīstībai un daudzpusīgām funkcijām nākotnē, nu jau 21. gadsimtā.

Latviešu valoda kā valsts valoda Latvijā tiek lietota gandrīz 10 gadus. Pietiekami ilgs laiks, lai valodas jomā valodnieki būtu veikuši pašu nepieciešamāko valsts valodas funkciju nodrošināšanai. Te pirmām kārtām svarīgi vienoti rakstības noteikumi – vienots alfabēts, vienotas gramatikas normas un pareizrakstības pamatlikumi. Ne mazāk svarīgs novads – terminoloģija. Arī šajā jomā Latvijas straujajai, sekmīgai un vispusīgai attīstībai nepieciešama vienotība. Skaidri termini, skaidra doma un operatīva rīcība.

Atskatoties nesenajā pagātnē, 80. un 90. gadu mijā, atcerēsimies, ka latviešu valodas terminoloģija, stājoties spēkā Valsts valodas likumam 1989. gadā, jau bija tik plaši un vispusīgi attīstījusies, ka īsā laikā (dažos mēnešos) apklusa latviešu valodas vispusīgas funkcionēšanas spējas apšaubītāju balsis. Pāris gados tika sagatavota plašā Ekonomikas, lietvedības un darba organizācijas terminu vārdnīca (ELDO) ar terminiem 4 valodās – latviešu, angļu, krievu un vācu valodā. Pirmā šīs vārdnīcas burtnīca tika publicēta jau 1992. gadā, bet pilnībā vārdnīca tika laista klajā 1995. gadā (912 lpp. apjomā), ar papildtirāžu 1996., 1997 un 1998. gadā. Patlaban, kā vērojams praksē, ELDO ir viena no plašāk izplatītajām valodas padoma rokasgrāmatām Latvijā.

Ne mazāk rosīgs darbs notiek arī dažādu tehnisko nozaru terminoloģijas jomā.

Ieskatoties latviešu valodas tehniskās terminoloģijas attīstības vēsturē, tehniskos terminus atradīsim jau pirmajos latviešu valodā publicētajos materiālos. Latvijā jau pirmatnējās kopienas iekārtā at-

tīstījās mājamatniecība. 10. gadsimtā strādāja ar virpu, tecīlu, podnieku ripu [1]. Ne velti Arturs Ozols, analizējot latviešu valodas leksikas sistēmu dažādos vēstures periodos, atsevišķā nodaļā min vārdus, kas attiecas uz "zinātni un tehniku" [2, 48–55 u.c.]. Uz indoeiropiešu leksikas kopības slāni A. Ozols attiecina: *ecēšas, sirpis, ass, asmens, jūgs, rūda, ēka*; uz baltu un slāvu leksikas slāni: *aulis, apavi, būda, durvis, dzirnavas, klēts, krēsls, lemesis, nazis, nīts, pirts, vārti*; uz baltu leksikas kopības slāni: *arods, burts, diegs, klons, logs, siena, tilts*.

Terminus atrodam arī pirmajās vārdnīcās, ko no 17 līdz 19. gadsimta vidum gatavoja un izdeva vācu mācītāji Georgs Mancelis (1593.–1654.), Georgs Elgers (1585.–1672), Kristofors Fīrekers (1615.–1684./85.), Kaspars Elverss (1680.–1750.), Jēkabs Lange (1711.–1777.), Gothards Frīdrihs Stenders (1714.–1796.). Tās nebija terminu vārdnīcas, tomēr tajās atrodami termini. Viena no šīm vārdnīcām, kurā atrodami arī tehniskie termini, ir Georga Manceļa "Lettus" (1638. g.). G. Manceļa sagatavotās vāciski latviskās vārdnīcas "Lettus" titullapā noskaidrots vārdnīcas nolūks: „visiem un katram ārzemniekam / kas Kurzemē / Zemgalē un Latviešu Livonijā paliek / un grib godīgi maizi pelnīt.. Zīmīgi vārdi kā liecība tam, ka to autors ir kultūrtautas pārstāvis, kurš, būdams cittautietis, apzinās vietējās valodas tiesības pastāvēt vietējā tautā un zemē un nepieciešamību apgūt to tiem citu tautu pārstāvjiem, kuri grib dzīvot un strādāt šajā zemē. Ir pagājuši 360 gadi kopš šo vārdu publicēšanas. bet tajos ietvertā doma Latvijā joprojām īpaši aktuāla. Kā pretmets lielai daļai tagadējo Latvijas cittautiešu. (Salīdzināšanai: 1959. gadā publicētās divsējumu "Krievu-latviešu vārdnīcas" galvenie gatavotāji bija latvieši, tā laika Valodas un literatūras institūta valodnieki).

Plašāk pētīti G. Manceļa vārdnīcā iekļautie salikteni [3]. ko G. Mancelis devis gan koprakstījumā, gan defisrakstījumā (t.i., ar biedruzīmi ”), kopskaitā 810 salikteņu (pavisam vārdnīcā ir ap 6000 vārdu). No salikteņiem ap 30 ir tehniskie termini. Raksturīgākie salikto tehnisko terminu modeļi:

1) ar *-rīks* darbarīku nosaukumos: *darba=rīks, kara=rīks, rakstama=rīks*;

2) amatu un arodu nosaukumi jeb *amata=vārdi ar -vīrs* (acīmredzot pēc vācu valodas parauga): *amata=vīrs* ('amatnieks'), *dārza=vīrs* ('dārznieks'), *karavīrs* ('kareivis, karavīrs'), *starpavīrs*

('šķirējtiesnesis');

3) ar ciešāmās kārtas tagadnes divdabja formu pirmajā daļā: *rakstama=spalva, duramais=zobins*;

Ar biedruzīmi rakstīti vārdi *durvju=stabs, dzelza=skritelis, lina=suseklis, robeža=koks, ūdens=skriemelis* ('atvars').

Vārdnīcā ir arī tautā plaši lietoti latviski vārdi: *cirvja kāts, cirvja piets, vienrocis*, arī tādi, kuru izplatību tā laika tautas valodā konstatēt grūtāk, piemēram, *rīža=dalbi* ('kārtis rīža (tāds tīkla veids) turēšanai').

Acīmredzot pēc vācu valodas parauga darināti G. Manceļa vārdnīcā dotie darbības vārda salikteni ar apstākļa vārdiem *apkārt, ārā, cauri, klāt, līdz, nost, priekšā* pirmajā daļā, gan nenoteiksmes, gan divdabja formā: *apkārtejams, arapalikt, cauredurt, cauregrauzt, caurelauzt, klāt=bērt, klāstāvēt, līdziedziedāt, nostbēgt, nost=likt, nostvest, priekšajāt, priekšalikt* u.tml. (biedruzīmes un garuma apzīmējuma lietošanā nav konsekvences). Šādi darinājumi izmantoti kā terminu sastāvdaļas, bet divdabji – arī kā substantivējumi termina funkcijā, piemēram, *priekša=karajams* jeb *priekša=karamais*. Termina funkcijā tomēr vairāk raksturīgi substantivētie saliktie divdabji ar lietvārda formu pirmajā daļā: *asina=laižamais, aušo=kārnmais* jeb *auso=kārnijams, piesta=gružamais, zobo=bakstamais*.

Par vācu valodas nepārprotamo ietekmi liecina arī dažu lietvārdu rakstība ar lielo sākumburtu, piemēram, *Kurpnieka Drāte, Koniņa=Krēslis* ('kēniņa krēsls', t.i. 'tronis'), *Koka=Tallerki* (no vācu Teller).

Līdzīga aina vērojama arī citās vācu mācītāju gatavotajās vācu-latviešu vārdnīcās. Tautas valodā noklausītie vārdi mijas ar dažkārt vāciskiem darinājumiem un aizguvumiem. Tomēr nav noliedzams tas pozitīvais, ko šīs vārdnīcas devušas latviešu valodā tai laikā lietoto vārdu, arī terminu fiksēšanā un latviešu valodas funkciju paplašināšanā. Pozitīvu ietekmi vācu laiks atstājis arī uz latviešu valodas tehniskās terminoloģijas attīstību. Daudzi ģermānismi vēlāk plaši izplatījušies latviešu valodā, īpaši amatniecības profesionālajā terminoloģijā, kļūdami par būtisku latviešu leksikas sastāvdaļu. Tā Alises Lauas "Latviešu leksikoloģijā" [4] kā latviešu valodā dažādos laikposmos aizgūti ģermānismi, kas lietoti arī tehniskajā terminoloģijā, minēti: *balķis, bise, bomis, būvēt, dēlis, eģe, ēvele, katls, kņāģis, ķēde, lode, lukturis, smērēt, spieķis, stendere, tapa, toveris, ūka*,

velve, vīle (rīks), *zāģis*, arī *klucis, ķīte, pumpis, spelte, spunde, āmurs, dambis, kaļķi, kannā, kaste, lāde, lūka, nagla, rāmis, šķēres, vinda* u.c. Daļa no šiem ģermānismiem ir stabili mūsdienu latviešu literārās valodas vārdi un arī termini, piemēram, vārdi ar *-er, -[e]l-, -ur-* u.c.: *odere, stendere, toveris; ēvele, katls, nagla, āmurs, lukturis; ķēde, tapa, vīle, zāģis*. Turpretī viena daļa ir ieguvusi latviskus aizstājējus: *ķīte* → *tepe, pumpis* → *sūknis, smērēt* → *ziest, smērs* → *ziede, šķēres* → *grieznes*.

Sava loma pasaules zinību aprakstīšanā un latviešu terminoloģijas attīstībā bija arī Vecajam Stenderam [5]. Vācu mācītājs, domājot par to, kā pasaules gudrības latviešu lasītājam padarīt labāk uztveramas, savā "Augstas gudrības grāmatā" priekšroku deva nevis mazpazīstamiem latviskiem terminiem vai aizguvumiem, bet aprakstošām konstrukcijām.

Ar **19. gs. vidu**, iesaistoties grāmatu un citu publikāciju rakstīšanā pašu latviešu intelīģencei, notiek jūtams **pagrieziens** arī latviešu valodas terminoloģijas attīstībā. Tiek meklēti un atrasti modeļi latviskas cilmes jaunvārdu darināšanai, un speciālajā literatūrā un mācībgrāmatās plaši tiek izmantoti tautas vārdi. Visražīgākie latvisko vārdu darinātāji un latviskas izteiksmes kopēji šai laikā – **Juris Alunāns** un **Atis Kronvalds**, arī tehnisko zinātņu terminu veidošanā (Atis Kronvalds, piemēram, bija viens no fizikas mācībgrāmatu autoriem) [6]. Neiedziļinoties sīkāk A. Kronvalda un viņa laikabiedru terminoloģiskajā darbībā, patlaban īsumā tikai daži vispārīgi vērojumi un secinājumi.

19. gs. otrās puses mācībgrāmatās līdztekus no tautas valodas pārņemtajiem vārdiem, tādiem kā, piemēram, *atbalss, gaisma, krāsa, siltums, skaņa, troksnis, smagums, lielums* izmantoti arī speciāli terminoloģiski darinājumi: *dalāmība, izplešamība, smagumspēks*. Ne visi termini nemainīgi saglabājušies līdz mūsdienām, piemēram, *sverekļis* tagad ir *svira, beršanās* – *berze, organīgs* – *organisks, pievelkamais spēks* – *pievilkšanās spēks*. Par terminiem tika lietoti arī aizguvumi, piemēram, fizikas pamatkategorijas izteiktas ar terminiem *matērija, rūme, volums*. "Par matēriju mēs saucam visas lietas, kas rūmi ieņem", bet *volums* ir "rūmes lielums, ko kāda miesa ieņem" [7, 3]. Tagad *volums* aizstāts ar terminu *tilpums*.

Domājot par tautas izglītošanu, grāmatu autori, lietojot svešvārdus, blakus tiem minēja atbilstošos latviskos vārdus, piemēram,

elastība jeb *atlecība*, *inercija* jeb *patnekustība*, *fenomens* jeb *rādīšanās* (tagad *parādība*). Latviskie vārdi palīdzēja ātrāk un precīzāk uzvert svešos terminus, tādēļ šādiem sinonīmiem bija pozitīva loma savā laikā, kaut arī daudzi no tiem vēlākos gados tika atmesti vai aizstāti ar citiem vārdiem.

Uzkrātais terminu materiāls, kā arī nepieciešamība atspoguļot pasaules sasniegumus latviešu valodā bija par pamatu pirmajām nozaru terminu vārdnīcām – 1881. gadā publicētajai Kr. Valdemāra "Jūrniecības vārdnīcai" un 1884. gadā publicētajai I. Ilstera "Latvisko botānisko nosaukumu vārdnīcai" Latviešu valodas terminoloģijas attīstībai pagājušajā gadsimtā, kā arī tai laikā publicētajām vārdnīcām latviešu valodniecībā veltīti vairāki raksti un plašāki pētījumi [8; 9; 10], kaut gan tieši vārdnīcām veltītajā pētījumā terminu vārdnīcas nav pieminētas [11].

Salīdzinot pagājušā gadsimta dažādu gadu publicējumus, var vērot pakāpenisku atteikšanos no ciešamās kārtas divdabja formām atvasinājumos ar *-ība*: *necaurspiežamība* → *necaurspiedība*, *izplešamība* → *izpletība*, *saspiežamība* → *saspiedība*. Formas maiņa liecina par izteiksmes meklējumiem, kā arī par to, ka latviešu valoda jau toreiz bija pietiekami bagāta, lai izteiktu dažādas nozīmes nianšes. Salīdzināsim darinājumus *izplešamība*, *izpletība* un *izplestība*: no ciešamās kārtas tagadnes divdabja celma veidotais termins *izplešamība* nosauc īpašību, kas raksturo kāda vienuma 'spēju būt izplešamam'; no nenoteiksmes celma veidotais *izpletība* nosauc **vispārinātu** īpašību kā parādību, kuras izpausme saistās ar kādas telpas aizņemšanu; no ciešamās kārtas pagātnes divdabja veidotais *izplestība* nosauc īpašību, kas raksturo, cik lielā mērā kāds vienums 'ir izplests'

Tādējādi 19. un 20. gadsimta mijā jau bija zināma iestrāde latviešu valodas nozaru terminu veidošanā. Tieši šai laikā aizsākās abu izcilo latviešu valodnieku – K. Milēnbaha un, nedaudz vēlāk, J. Endzelīna darbība. Latviešu valodas tehniskās terminoloģijas attīstībā arvien lielāka nozīme ir J. Endzelīnam, kurš bija galvenais dažādu nozaru terminu vārdnīcu caurlūkotājs un vērtētājs. Tādējādi J. Endzelīns lielā mērā lika pamatus tiem terminu modeļiem, kas joprojām tiek aktīvi izmantoti dažādu nozaru terminu sistēmās.

1919. gadā, kad pēc Izglītības ministrijas (tolaik – Tautas komi-sāru padomes) ierosinājuma Latvijā tika nodibināta pirmā terminolo-

ģijas komisija (turpmāk – TK), tehniskās terminoloģijas izstrāde notika divās no septiņām TK sekcijām: fizikas un matemātikas sekcijā un tehniskajā sekcijā. 1920. gadā tām pievienojās vēl 4 sekcijas, no kurām ar tehnisko terminoloģiju bija saistīta viena – militārā sekcija. Darbs tika organizēts divās pamatdaļās: valodnieciskajā komisijā un arodnieciska rakstura apakškomisijās. Valodnieciskajā komisijā darbojās J. Endzelīns, P. Šmits, E. Blese, J. Dravnieks un rakstnieki J. Krīgers (Krodzenieks), K. Krūza, V. Plūdonis, M. Ārons, J. Jaunzems (Apsīšu Jēkabs).

Kā rakstīts pirmās publicētās TK terminu vārdnīcas [12] priekšvārdā, tai laikā nebija grūtību termina sankcionēšanā, bet gan vārdu radīšanā. Termina meklēšanas process šajā priekšvārdā aprakstīts šādi: tika meklēts, vai kādā no sfērām jau nav attiecīgā jēdziena nosaukuma (izloksnē, citā avotā). Ja attiecīgais vārds bija gramatiski pareizs, tas tika pieņemts. Piemēram, daudziem ģeometrijas jēdzieniem apzīmējumi latviešu valodā jau bija namdaru un galdnieku terminoloģijā. Tos TK iesūtīja interesenti. Ja vārda nebija, to vajadzēja radīt. Meklēja sinonīmus, pielāgoja, pārgrozot formu. Veidoja līdzīgus vārdus. Tulkoja no citas (no krievu, vācu, angļu, franču) valodas, gan ne burtiski, bet pieskaņojot latviešu valodas garam. Vēlāk plenārsēdēs izskatīja tikai tos terminus, par kuriem valodnieciskajā komisijā nebija panākta vienošanās.

Aizgūšana kā paņēmieni netika īpaši minēta, bet netika arī noliegta. Praksē vārdnīcā lietoti arī aizguvumi, tiem blakus parasti dodot latvisko tulkojumu.

Publicētais termins netika uzskatīts par galīgu un vairs nemaināmu variantu.

1922. gada vārdnīcā aptuveni puse no 19 nozarēm bija dažādas tehniskās nozares, to skaitā mehānika un materiālu stiprība, mašīnas un metālu apstrādāšana, būvniecība, elektrība un elektrotehnika, militārā zinātne, jūrniecība, grāmatrūpniecība. Publicētais nozaru terminu materiāls vēlāk noderēja par pamatu tālākai nozaru terminoloģijas attīstībai.

Viena no nozarēm, kurā darba turpinājums visdrīzāk ieraudzīja dienasgaismu, bija būvniecība. 1931. gadā tika izdota arhitekta A. Malvesa "Tehniskā vārdnīca celtniecībai" [13], ar zīmējumiem un labi pārdomātu vārdnīcas struktūru. Terminiem dotas to autoru norādes: *a.a.* – autora atvasinājums, *Endz.* – J. Endzelīna ieteikts ter-

mins, *ME* – no K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcas ņemts termins, *t.k.* – pieņemts terminoloģijas komisijā, *t.l.* – tautā lietots vārds vai teiciens. A. Malvess nav vairījies no sinonīmiem, piemēram, kā sinonīmi doti: *aizbāznis, tropis, pulķis, aizbīdeklis, tapa*. Dažkārt doti īsi paskaidrojumi. Vārdnīcā atrodami mūsdienu skatījumā neparasti vārdi, piemēram, *dupens* ("salaist šķautņus asā, stāvā vai dupenā leņķī").

A. Malvesa vārdnīcā dotais latviskās leksikas pūrs vēl nav apgūts. Tas varētu būt interesantu un derīgu lingvistisku un terminoloģisku pētījumu objekts.

Vēlākos gados būvniecības termini iekļauti politehniskajā vārdnīcā [14], būvinženiera Valentīna Salcēviča apkopotajā terminu biļetenā [15] un pavisam nesen publicētajā apjomīgajā celtniecības terminu vārdnīcā, kuras 41000 terminus apkopojis būvinženieris Tālvāldis Kreivs [16].

Otra tehniska nozare, kurā speciālisti visrosīgāk turpināja strādāt, ir enerģētika.

1939. gadā tiek publicēta elektrotehnikas vārdnīca [17] ar aptuveni 5000 terminiem vācu un latviešu valodā (1922. gada vārdnīcā bija tikai 234 elektrības un elektrotehnikas termini, bet 1992. gadā publicētajā enerģētikas terminu vārdnīcā [18] 17600 terminu). 1939. gadā vārdnīcā latviešu termini doti sastatījumā ar vācu terminiem. Pēc šīs vārdnīcas skaidri redzams, cik lielā mērā latviešu terminu modeļus ietekmējusi vācu valoda un cik daudz un kādos gadījumos priekšroka dota latviskiem un no vācu parauga atšķirīgiem terminiem. Tādi terminu pāri kā *Ausschalter – izslēdzis* (tagad *slēdzis*), *Durchleuchtung – caurgaismošana* (tagad *izgaismošana*) rāda sākotnējo vācu valodas ietekmi termina izvēlē vai darināšanā. Daudzos gadījumos parauga ietekmē veidotais latviešu termins saglabājis līdz mūsdienām: *Durchführung – caurvads*, *Überlastung – pārslodze*. Kopumā vārdnīcā burtisku vācu valodas atdarinājumu nav daudz. Tas liecina, ka jau toreiz vācu valodas paraugs nav atzīts par obligāti izmantojamu modeli. Vācu valodai atbilstošie vārdarinājumi parasti ir jēdzieniski pamatojami. Vārdnīcas terminoloģiskajā un lingvistiskajā kvalitātē neapšaubāmi sava pozitīva loma bija J. Endzelīnam, kurš 1939. gada vārdnīcu izskatīja no valodniecības viedokļa.

No šīs vārdnīcas varam gūt padomu arī visjaunāko terminolo-

ģisko problēmu risināšanai un latvisko terminu izvēlei. Tā psiholoģijā vācu valodas ietekmē ienāk termins "geštaltpsiholoģija" no kā mūsdienu psiholoģijas speciālistiem grūti atteikties. 1939. gada enerģētikas vārdnīcā vācu terminam *Gestalt* kā latviskā atbilde dots termins *veidojums* (t.i., tāds, kas ir veidots, kam ir veids pretstatā kaut kam amorfam, bezveidīgam). *Geschäft* ir *veikals* ('darījuma' nozīmē). Laika gaitā "nipelim" esam pazaudējuši latvisko sinonīmu *ieskrūve*, bet "dībeli" vairāmiem saukt par *iedzītni*. Tehniskās terminoloģijas sistēmā latviešu valodā labāk iederas latviskais *slāpētājs*, nevis ģermānisms "dempfers", jo nesakām taču "dempferēšana", bet gan *slāpēšana* un *rimšana*. Un *caursitni* nevajadzētu dēvēt par "dorni" Šādi un vēl daudzi citi termini atrodami 1939. gada vārdnīcā.

Dažādu 20. gs. pirmās puses, kā arī agrāka laika terminu salīdzinājums to attīstības gaitā dod iespēju kontrolēt dažu terminu modeļu aktivizēšanos, bet citu atkāpšanos.

Arvien vairāk termina funkcijā tiek izmantoti īsie un ērti lietojamie atvasinājumi ar sufiksālo galotni -e: *dzese, kāpe, vilce*, arī ar piedēkli atvasinātos darinājumos: *iegremde, nokare*. Produktīvs tehniskajā terminoloģijā ir piedēklis -n: *celtnis, spraudnis, šķautnis, tītnis, izlaidnis, paaugstnis*.

Agrākā laikposmā, vēl 20. gadsimta sākumā, vairāk bija sastopami vārdkoptermini ar ģenitīveņiem: *iegremdu plate, nostādu skrūve, raidu lampa*. Jau 30. gados daudzi no tiem aizstāti ar citām vārdkopformām: *iegremdes plate, nostādāmā skrīve, raidlampa*.

Pakāpeniski arvien retāk lietoti darinājumi ar piedēkļiem -ol-, -ul-, -[o]n-: *spīdois* (tagad *svečturis*), *degulis* (tagad *deglis*), *vārstulis* (tagad *vārsts*), *jaud[d]otne* (tagad *spēkstacija*).

Dažādos laikposmos un dažādās nozarēs maz lietoti termini ar pamazinājuma piedēkļiem -in-, -īt- (*pildinš, lodinš*).

Terminoloģijā plaši izmantota saliktoĶdarināšana. 20. gadsimta pirmajā pusē sistēmas raksturu bija jau ieguvuši darinājumi ar *kop-*, *paš-*, *pus-*, *robež-*, *ilg-*, kā arī ar skaitļa vārdu celmiem *vien-*, *div-*, *trij-*: *kopslodze, kopjauca, pašatpilde, pašieslēdzis; pusaploce, pusvatspuldze; robežjauca, robežstrāva; ilgdarbība, ilgslodze; viendzīslas kabelis, vienvārdzīslas vads, divfāzīgs, trijkājis, trijmasts*.

Parasti ir pievērsta uzmanība pareizai vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva formas izvēlei ģenitīveņos ar *vien-*, *div-*, *trij-*: salikte-

ņos ar *div-* un *trij-* lietota daudzskaitļa ģenitīva forma (*divdzīslu, trijgropju*), bet saliktenos ar *vien-* – vienskaitļa ģenitīva forma (*vienvada*). Ievērojot šo loģiski pamatojamo kritēriju, arī kāpņu (trepju) nosaukumā (atkarībā no laidu skaita) ģenitīvenī ar *vien-* būtu pareizi lietot vienskaitļa ģenitīvu: *vienlaida kāpnes* (resp., trepes), nevis "vienlaidu trepes", kā tas ir A. Malvesa vārdnīcā. Iespējams, ka daudzskaitļa ģenitīva formu te ietekmējusi ģenitīveņa *vienlaidu* otra (parastākā) nozīme 'vienā laidā, vienā gabalā, nepārtraukti' (piemēram, *vienlaidu sija* – 'sija, kas veidota no viena gabala').

J. Endzelīns savā laikā uzskatīja, ka lietvārdu nevar savienot saliktenī ar darbības vārda sakni [19, 40], un to vietā deva priekšroku salikteni ar ciešamās kārtas tagadnes divdabju celma formu vai attiecīgajiem vārdkopterminiem: *grozāmspole, sildāmaparāts, sildāmvirsmā, spiežampoga; grozāms celtnis, lodējamais veseris* u.tml. J. Endzelīna viedoklis respektēts arī akadēmiskajā gramatikā [20, 206–207]. Tomēr pakāpeniski gan praksē, gan terminu publikācijās salikteni ar darbības vārda saknes formu izplatījās: *deggāzes, gremdaka, lodāmurs, sildstieple* (šis termins publicēts J. Endzelīna caurlūkotajā elektrotehnikas vārdnīcā 1939. g.).

Nelielais un ļoti fragmentārais ieskats latviešu valodas tehniskās terminoloģijas attīstības vēsturē uzskatāmi liecina par trim pamatposmiem šī leksikas slāņa attīstībā. Katram no šiem posmiem ir savas raksturīgas iezīmes.

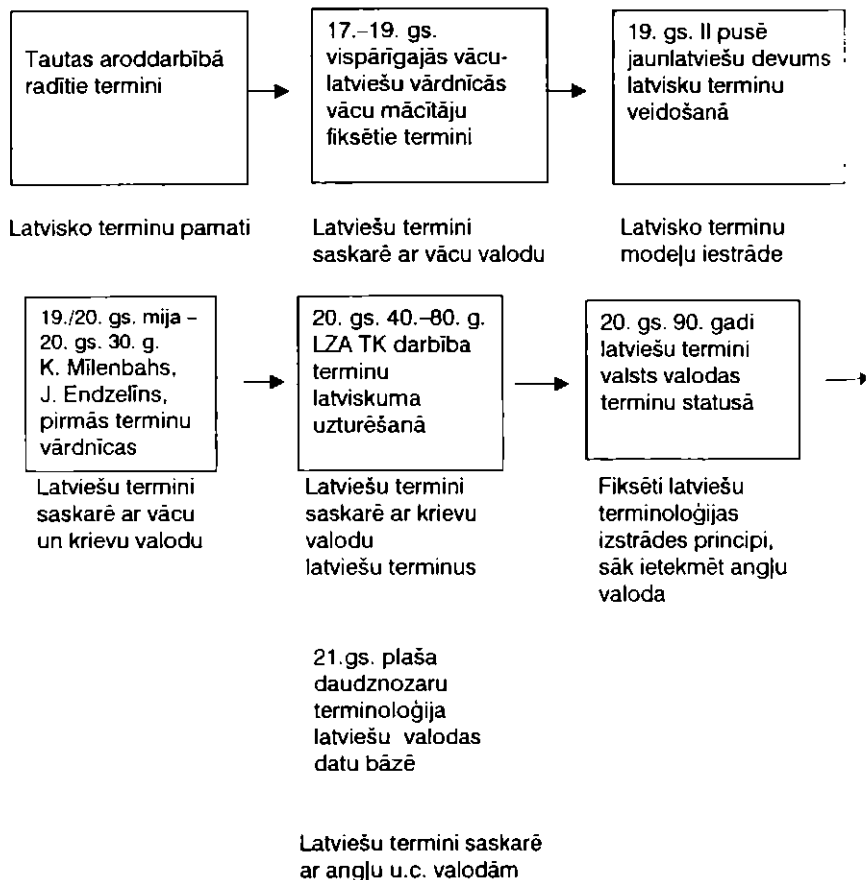
Pirmais tautas aroddarbības posms aptuveni līdz 16. gadsimta beigām. Tautas aroddarbības līnijā tas turpinājās arī cauri tālākiem gadsimtiem. Šajā posmā radītos terminus atrodam latviešu folklorā un pirmajos rakstu darbos. Tautas valodā lietotie termini noderēja un vēl joprojām noder par terminu avotu visdažādāko nozaru terminoloģijā.

Otrais posms – 17.–19. gadsimts – saistāms ar vācu kundzības laikmetu, kurā parādījās pirmās vācu mācītāju apgaismotāju gatavotās vispārīgās vārdnīcas. Šajās vārdnīcās publicētajam terminu materiālam raksturīgs vācu valodas un terminoloģijas un latviešu tautā noklausītās leksikas sajaukums.

Trešais posms – sākot ar 19. gadsimta vidu, kad latviešu tautības intelīģence uzsāka rosīgu latviešu valodas terminu apkopošanu un jaundarināšanu uz latviešu valodas bāzes, izmantojot tautā lie-

totu leksiku un jaunu vārdu darināšanas iespējas. Tas ir mūsu izcilo apgaismotāju un valodnieku iedibinātais un jau pusotra gadsimta gaitā nostiprinātais mūsdienu attīstības posms.

Labākai pārskatāmībai shematiski šo periodizāciju, pēdējo posmu sadalot sīkākās sadaļās, var attēlot šādi:

Daudzu posmu terminoloģijas izpētē vēl plašs darbalauks gaida nākamo paaudžu filologus un nozaru speciālistus.

Kopumā latviešu tehniskās terminoloģijas attīstības gaita spilgti apliecina latviešu valodas vārdu krājuma bagātību un tā tālākās attīstības iespējas. Visa latviskās daudznozaru terminoloģijas bagātība vēl nav apzināta. Daudz derīgu vārdu un modeļu vēl neapgūti

glabājas K. Mīlenbaha un J. Endzeļina apjomīgajā daudzsējumu vārdnīcā, A. Malvesa un citu nozaru speciālistu apkopoto terminu krātuvēs. Tas mūs stiprina pārliecībā, ka pašreizējie angļismu ieplūdi sakņojas nevis latviešu valodas nabadzībā vai mazspējā, bet gan mūsu kolēģu, laikabiedru dzimtās valodas mazprasmē un izsakāmo jēdzienu neizpratnē, kā arī aizspriedumainībā pret latvisko (aizgūstot mediķu izteiksmi, jāsaka "tas-nebūs-tas" sindroms). Īsteni tā ir bezatbildība par latviešu valodas pastāvēšanu un attīstību nākotnē.

Latviešu tautā ir laba tradīcija – izcilākajiem nozaru speciālistiem rosīgi darboties arī latviešu valodas terminoloģijas izstrādē. Vēlēsim šādu rosmi gan mūsdienu valodniekiem, gan citu nozaru speciālistiem.

Literatūra

1. Pūtele I., Skujiņa V. Latviešu terminoloģija letonikas ievirzē. – LZA Vēstis, 1995, 11./ 12. nr., 12.–17 lpp.
2. Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., LVI, 1961. – 435 lpp.
3. Priķņa V. Salikteni G. Manceļa vārdnīcā "Lettus" un krājumā "Phraseologia Lettica" Diplomdarbs. R., 1960. – 278 lpp.
4. Laua A. Latviešu leksikoloģija. R., 1981. – 288 lpp.
5. Stenders G. F. Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. R., "Liesma", 1988.
6. Skujiņa V. Atis Kronvalds un jaunvārdu modeļi viņa laikā un mūsdienās. LZA Vēstis, 51. sēj., 1997, 3./ 4. nr., 64.–69. lpp.
7. Alunāns J. Dabas mācība I d. Jelgavā, 1873. – 48 lpp.
8. Grabis R. Ieskats latviešu zinātnes valodas veidošanās sākumos. – LPSR ZA Vēstis, 1976, 6. nr., 114.–131. lpp.
9. Skujiņa V. Fizikas zinātnes un fizikas terminoloģijas sākumi latviešu valodā. – LPSR ZA Vēstis, 1976, 8. nr., 86. –98. lpp.
10. Strautiņa V. Valodniecības terminoloģijas attīstība 19. gadsimta 50.–70. gados. – Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi, 1967, 103.–108. lpp.
11. Roze L. Pasaules vārdnīcas skatījumā. R., "Zinātne", 1982. –120 lpp.
12. Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca. R., 1922. – 162 lpp.
13. Malvess A. Tehniskā vārdnīca celtniecībai. R., Autora izd., 1931. – 688 lpp.
14. Krievu – latviešu politehniskā vārdnīca. R. "Liesma", 1977 – 565 lpp.
15. LZA Terminoloģijas komisijas 41. bijetens. Būvmehānikas terminu projekti. sast. V. Salcēvičs. – LPSR ZA Vēstis, 1975, 12. nr. 147.–156. lpp.
16. Krievu – latviešu celtniecības terminu vārdnīca. Sast. T. Keivs. R., KDIU "Kaiva" 1998. – 896 lpp.
17. Vāciski – latviska elektrotehniskā vārdnīca. R., A. Gulbja apg., 1939. 124 lpp.
18. Krievu – latviešu enerģētikas terminu vārdnīca. R., 1992. – 209 lpp.
19. Endzeļins J. Darbu izlase, III/2. R. "Zinātne" 1980. – 678 lpp.
20. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. – R., ZAI, 1959. – 830 lpp.

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF TECHNICAL TERMINOLOGY

Valentīna SKUJIŅA

The development and history of technical terminology in Latvian are briefly accounted for. Technical terms are already found in the first Latvian dictionaries of the 17th and 18th centuries. Numerous compound words, as well as a strong influence from German are characteristic of this era. Latvians take over the creation of Latvian terminology in mid-19th century – the first ones to do so are Juris Alunāns and Atis Kronvalds. The first Terminology Commission is founded 1919 and initially has seven sections. The first dictionary of terminology is published in 1922 and the first dictionary of specialized terminology, A. Malvess' "Tehniskā vārdnīca celtniecībai" ("The Technical Dictionary of Construction"), is published in 1931. "Vāciski-latviska elektrotehnikas vārdnīca" ("A German-Latvian Dictionary of Electrical Engineering") is published in 1939. Since J. Endzefins was the language consultant for this dictionary it is possible to be guided by it for solving contemporary problems of terminology and when choosing Latvian terms.

IZLOKSNES ĪPATNĪBAS ANDRIVA JŪRDŽA ROKRAKSTOS

Anna STAFECKA
(LU Latviešu valodas institūts)

Pagājušā gadsimta otrā puse Latvijā ir laika posms, kad Vidzemē un Kurzemē rit aktīva kultūras dzīve, bet Latgalē (tāpat kā Lietuvā) veselus 40 gadus ilgst drukas aizliegums, kas nozīmē ne tikai aizliegumu iespiest grāmatas latīņu burtiem, bet arī jau esošo grāmatu iznīcināšanu. Vienlaikus tās ir arī skolas ar krievu mācību valodu un stingro aizliegumu skolēniem sarunāties latviski.

Ja lietuvieši grāmatas var drukāt Mazajā Lietuvā, uz kuru šis aizliegums neattiecas, un slepeni ievest tās pārējā Lietuvā, tad Latgales latvieši atrodas daudz nelabvēlīgākā situācijā. Kaut gan uz pārējiem Latvijas novadiem šis aizliegums neattiecas, latgaliešu grāmatas tur drukātas netiek, jo Latgales (toreizējās Vitebskas guberņas) latviešus šķir ne tikai administratīvā robeža, bet arī visai atšķirīgie dialekti, kuri ir lejaslatviešu un augšlatviešu rakstu valodas pamatā, rakstības atšķirības (Latgalē latīņu burti, pārējā Latvijā gotu burti) un, protams, piederība pie dažādām konfesijām (katoļi Latgalē, luterāņi – pārējos novados).

Dažas grāmatas latgaliski tiek nodrukātas ārzemēs (Holandē, Vācijā, Zviedrijā, Somijā) un kontrabandas ceļā ievestas Latgalē.¹ Tās ir ļoti dārgas, un tikko no dzimtbūšanas atbrīvotajam zemniekam to iegādei trūkst līdzekļu. Tomēr lūgšanu un dziesmu grāmatas ir būtiski nepieciešamas, bez tām zemnieku garīgā dzīve nav iedomājama, tāpēc tiek rūpīgi pielabotas vecās nodilušās grāmatas, pārrakstītas ar roku atsevišķas lapas, pamazām arī veselas grāmatas. Galvenokārt tās ir lūgšanu grāmatas, vēlāk arī praktiski padomi, folkloras materiāli, pašu pārrakstītāju veiktie tulkojumi un lokalizējumi, retāk oriģinālsacerējumi.

Rokraksta literatūra, kā konstatējis grāmatniecības vēsturnieks Aleksejs Apinis, uzplaukst galvenokārt Latgales vidienē – Rēzeknes un Ludzas apriņķu daļā (Barkavas, Varakļānu, Gaigalavas, Nautrēnu, Makašēnu novadā).² Interesanti, ka tieši tajos pagastos, kur darbojas grāmatu pārrakstītāji, ap 1900. gadu (35 gadus pēc drukas aizlieguma ieviešanas!) konstatēta visai augsta lasītprasme Latgales latviešu zemnieku vidū. "Cēloņi pašreiz nav īsti skaidri" raksta A. Apinis, "varbūt lielāka saimnieciskā rosība un ļaužu turība, varbūt kontakti ar lejnemniekiem Lubānas tirgos, varbūt inteligentāki iedzīvotāji? Gaigalavas Dricēnu Makašānu Nautrēnu joslā ap 1900. gadu konstatēta vislielākā lasītprasme Latgales latviešu zem-

nieku vidū – 76,5%, bet turpat blakus Viļānu – Varakļānu novadā no visiem iedzīvotājiem tikai 39,2%.”³

Par ievērojamāko Latgales rokraksta literatūras pārstāvi uzskata Zaļmuižas jeb Nautrēnu pagasta zemnieku **Andrīvu Jūrdžu** (1845.–1925.), kurš nav ieguvis skolas izglītību, bet izgājis t. s. “mātes skolu pie ratiņa”, ganos iedams, iemācījies zīmēt burtus pēc drukāto burtu parauga. Pašmācības ceļā A. Jūrdžs apguvis poļu un lietuviešu valodu, iemācījies arī gotu burtus un lasījis leizemnieku izdevumus.

A. Jūrdžs ir sarakstījis aptuveni 25 sējumus, diemžēl lielākā daļa no šī literārā mantojuma ir gājusi bojā, saglabājušās grāmatas atrodas Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu zinātniskajā nodaļā un Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

Andrīva Jūrdža devums literatūrā un grāmatniecības vēsturē analizēts visai plašās publikācijās,⁴ taču izvērtējumu gaida viņa rakstu valoda. Kaut arī tā nav izmantojama nekritiski, tomēr tajā atrodams liecības par Andrīva Jūrdža dzimto Nautrēnu izloksni pirms vairāk nekā 100 gadiem ir avots vienas izloksnes izpētei vēsturiskajā aspektā. Vienlaikus uzmanību piesaista arī tai laikā pastāvošās latgaliešu rakstu tradīcijas ietekme uz Andrīva Jūrdža rakstību un valodas izteiksmi. Turpmāk šajā rakstā mēģināts apzināt galvenokārt Nautrēnu izloksnes raksturīgo īpatnību atspoguļojumu Andrīva Jūrdža rokrakstos salīdzinājumā ar mūsdienu dotumiem. Izmantoti dažādu sacerējumu krājumi, kas glabājas Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu zinātniskajā nodaļā (R×2,1,6; R×2,1,7), it sevišķi “Myužeygays kalinders” (1907 g.), “Parunu woceleyte” (ap 1910.–1916. g.), kā arī laicīgu sacerējumu krājums, kas glabājas Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā (1880. g., “Jūrdžs A. I”).

Andrīva Jūrdža rakstu valoda sakņojas līdz drukas aizliegumam pastāvošajā augšlatviešu jeb latgaliešu rakstu valodā. Kaut arī viņa rakstība ir visai nekonsekventa, tomēr rokrakstos sastopams gan patskaņu garuma apzīmējums, piemēram, *utró, treszô, sowá krasjá*,⁵ gan arī līdzskaņu mikstinājuma apzīmējums kā ar sekojošu *i* aiz līdzskaņa, piemēram, *piac, baylia, izpustiat* tā arī ar palatalizācijas zīmi (it sevišķi aiz verbu nenoteiksmes beigu līdzskaņa), piemēram, *iz-bekt', paeyksynot',* arī adverbā *bayst' 'bail'*

Visai spēcīgā lejaslatviešu rakstības tradīcijas ietekme, kas raksturīga tā laika latgaliešu rakstu valodai, vērojama arī Andrīva Jūrdža rokrakstos, it īpaši pārrakstījumos no citiem izdevumiem, kuri sastāda lielāko daļu no A. Jūrdža uzrakstītā bagātā klāsta. Tāpēc arī

tajos dominē, piemēram, izloksnei neraksturīgas sieviešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva un daudzskaitļa nominatīva un akuzatīva galotnes -as, -es, piemēram, *dinas, meytas, saknes*, sastopami 3. personas vietniekvārdi *viņš, viņa* un vispārinātie vietniekvārdi *ikviens, ikkatrs*, piemēram, *Kas winius baros, kas par winim apgōdōs; strodoj winia wasareniu; del ikwina; brauc ikkotru din*. Lokatīvs nereti izteikts ar konstrukciju *iekš + ģenitīvs*, piemēram, *iksz upes jau mygła, dzieywot iksz szo pasaula*.

Tomēr A. Jūrdža rakstu valoda, it īpaši viņa paša sacerējumi, nozīmīgi tieši ar to lokālo valodas parādību atspoguļojumu, kuras nav raksturīgas līdz drukas aizliegumam izdotajām grāmatām. Parasti tās ir Andriņa Jūrdža dzimtajā Nautrēnu novadā runātās valodas īpatnības, kuras nereti veido plašāku izplatības areālu, taču nav raksturīgas iespējamiem darbiem.

Kaut gan tā laika rakstība valodas fonētiskās parādības neatspoguļo visai precīzi, tomēr atsevišķu fonētisko īpatnību atspoguļojums A. Jūrdža rokrakstos atbilst to lietojumam vietējās izloksnēs. Tā, piemēram, priekšējās rindas patskaņi [ä] un [ã] parasti atveidoti kā *ia* un *iã*, piemēram, *ziamia, diasetinia, dorzeniã*. Fiksēts arī Nautrēnu un tikai dažām apkārtnes izloksnēm raksturīgais [ai] > [ei] vārdos *kai* un *kaidis*: *kei Mosa nu manis acidalejos; as kiey radzu byus golodni 'izsalkuši' palykusz; Stopins 'slāpes' naskeyts winiu jamia*; kā arī [a] pārskaņa, kas vārdā *apse* dzīva arī mūsdienās: *kay epsis topa*.

Īpaša uzmanība veltījama morfoloģisko parādību atspoguļojumam. Visai bieži paša A. Jūrdža sacerējumos sastopami izloksnei raksturīgie piedēkļi **pra-** (*pro-*), **roz-**, piemēram, *Mote prozamuda* 'pamodās'; *wina nedela beja progopusia*; *as naasmu wys por sowu myžu walis breytenu darum* 'veltīgi' *prołaydis* 'izšķiedis'; *kad cyłwaks migã runoy, tod wajag ju promudynot*; *por itu progopuszu godu*; *plêszonōs bez rozszkerszonas*; *Roztrence Wuszku munu pulceniu*; *Adbals plaszzy rozaskrin*.

1880. gada laicīgo sacerējumu krājumā, kurš vispār izceļas ar izloksnes parādību bagātīgu atspoguļojumu, plaši pārstāvēti adjektīvi ar slāvīsko piedēkli *-ink-*, kurš sastopams mūsdienu Latgales centrālajās un austrumu izloksnēs, piemēram, *Tik jauninka Meytinia, dreyza un wiglinka*; *Es tia mozinka ganieytia*; *Mozinki czygonani skreja preti*; *Dreyza, prysza un mudrinka*; *Milinku ar skrypkom* [modina], šis piedēklis sastopams arī vēlākajos aplūkotajos rokrakstos, piemēram, *Diwensz sorgoj mozinkus*; *sataisi siltinkus stalus*; *jaunim un wacinkim*. Fiksēts arī adverbs ar piedēkli *-ink-*: *Un dreyzynki tur ayzmyga*.

Andriva Jūrdža rokrakstos konstatēti nenoteiktie adjektīvi ar Latgales centrālajām, austrumu un ziemeļu izloksnēm raksturīgo galotni *-īs*, piemēram, **Stowejuszys iwdins wyssod smird**; **kudis** 'liesais' *mīrs ira łoboks nakay žyrńó* 'treknā' *nataysnieyba*; **Bogotis** *naudu maisūs ber*. Taču visai bieži, acīmredzot pastāvošās rakstu tradīcijas ietekmē, rokrakstos sastopami arī adjektīvi ar *-ais*, piemēram, *Diwen dorgays*; *Skayteytoys* 'lasītājs' *mitays*; **Wacays** *gods jau pazabieydzias*.

Blakus Latgales izloksnēm neraksturīgajām sieviešu dzimtes nomena vienskaitļa nominatīva un daudzskaitļa nominatīva un akuzatīva galotnēm *-as*, *-es*, kuras dominē latgaliešu rakstu valodā un arī A. Jūrdža rokrakstos, tomēr visai bieži (it sevišķi, jau minētajā 1880. gada grāmatā) sastopamas galotnes *-is*, *-ys*, piemēram, *ku-kam saknis*, *launōs ausis kołpoy Wałnam*; *uz utra toba mutis napoloti*; **septenis sātys**, **mayzis gona**; *pi ziamis łydynoj*; *diel eyksys dzieywes*; *namirs un nelaymis*; *Łay mołkys pityktu*; *Atwer man tos dury*; *Nawā manī dalis wers zemis*.

Plašā areālā Latgales austrumu un dienvidaustrumu izloksnēs ē-celma lietvārdu daudzskaitļa datīva un instrumentāļa galotne ir *-om*, pirms kuras atrodas mikstināts līdzskanis. Latgaliešu rakstu avotos šādas formas gandrīz nav sastopamas. Nautrēnu izloksnē mūsdienās tās fiksētas galvenokārt vecākās paaudzes runā, taču tās sastopamas 1880. gada rokraksta grāmatā, piemēram, *pa wyssom Likniom judins izkołta*; *un tom wuszkninom* [acīmredzot *wuszkeniom* 'aitiņām' A. S.]; *pityktu kaydom nedelom ku est*; *Bada meytiniom* (bet: *ap puźdiniom*).

Vietniekvārdu locījumu formu lietojums A. Jūrdža rokrakstos visumā atbilst tā laika latgaliešu rakstu tradīcijai, kas balstīta uz Dienvidlatgales izloksnēm, taču sporādiski sastopamas arī autora dzimtajai izloksnei raksturīgas formas, piemēram, piederības vietniekvārda ģenitīva forma *seve*: *Napamiat siawia nikod nasudieyta*, personu vietniekvārda *mēs* datīva forma *mūsiem*, piemēram, *łay mołkys myusim uz garoka łayka pityktu*; *łay myusim pityktu ku est* Rokrakstos sporādiski fiksēti arī izloksnēm raksturīgie norādāmie vietniekvārdi *itis*, *itaidis*, piemēram, **itymā** *1904tā godā pi baznieycas tyka wieyksmieygi strodots*, ar **itaydom** *wuicieyszonom* 'mācībām'

Ar priedēkļiem atvasināto atgriezenisko verbu lietojumā sastopams gan latgaliešu rakstībai atbilstošais formanta *-sa-*, *-za-* variants, kas balstīts uz Latgales dienvidu izloksnēm, gan *-si-*, kas arī visai bieži sastopams latgaliešu rakstos. Turklāt rokrakstos visai izplatīts ir Latgales centrālajām un austrumu izloksnēm raksturīgais *-sa-* un *-za-* lietojuma variants (it īpaši A. Jūrdža paša sacerējumos),

piemēram, **Nazabieystis**, ziamia; **pazaplete** acis un **pazawerem** atpakaļ; **wacays** gods jau **pazabeidzes**; **nazaspid** uz tiwas **wezenias**; **pazadudis** dzerszonay; **pazacielis** otkon; **pazataysieys** por maľnu weyru; **pizaczeres** tik stipri.

A. Jūrdža rokrakstos visai bieži sastopams supīns, kas nav raksturīgs latgaliešu iespiesto grāmatu valodai, kaut gan joprojām plaši tiek lietots izlokšnēs, piemēram, **Łobok** ar **tukszu** wadaru it **gulātu** nekay ar **porodim** **pizacialtis**; **Wajag** paest par treys stundes da **gulatu** iszonas; isim **łobok** **gulatu**; nuskrin patia **wartus**; aba 'vai' **kambar** **moľtu** iszu; Muizā nuit sina **kosu**.

Konstatēti arī izlokšnei raksturīgie nākotnes divdabji ar -k- iespraudumu kā **duszkys** ar **łobu**; **pajimzskys** tu **naudu**, kā arī nelokāmais divdabis ar -it (-eit): **reybums** **naredzeyt'** it **goľwa**. Arī verbu saīsinātās formas, kas mūsdienās plaši tiek lietotas Nautrēnu un apkārtnes izlokšnēs, bet rakstu avotos fiksētas tikai sporādiski, A. Jūrdža darbos sastopamas visai bieži, piemēram, **Wajdzē** byut **iks** łobom **dinom**; **Wajdzē** satā **jauki** strodot; **samyuriē** da **jumta**; **nanumania** 'nepamanīja' kad jau daudz stundu **porgoja**; **drusku** **pastrodō**.

Tomēr A. Jūrdža rokrakstos sastopamas arī vairākas darbības vārdu formas, kuras mūsdienās Nautrēnos (un arī apkārtnes izlokšnēs) ir zūdoša vai zudusi parādība. Tā, piemēram, vēlējuma izteiksmes formas ar -m- un atšķirīgām galotnēm katrai personai, kuras atrodamas A. Jūrdža rokrakstos (piemēram, [es] **pisyuteytum** dzismiu un **stōstu**; kad **wysas** tōs **bādas** un **naľaymies** **saraustumem**; uz **koľna** **myużeybas** **izkoptumem**. **Natisoit** **utra** ar **aprunu**, kab **poszy** **nabyutumiat** **tisoti**), mūsdienās Nautrēnu izlokšnē izdevies fiksēt tikai visvecākās paaudzes runā. Līdzīga situācija ir arī ar tematiskajām tagadnes formām, kam galotnes priekšā ir līdzskanis [], piemēram, **stōwla**, **rukas** **saľykdama**; łay **palikla** **mōtes** **meytas**; **cyts** uz **gūda** **krāsla** **sēdla**; **pasaula** **priki** **szudin** **głosta**, a **rieytu** **kūźla**; **smukays** **kucensz** **zidla**, **putnensz** **jauki** **dzidla**; **Gulbieyts** **gulla** **azarā**; **laudim** **natryukstla** **mayzies**. Tāpat tikai sporādiski visvecākās paaudzes runā mūsdienā Nautrēnu izlokšnē ir izdevies konstatēt verbu pagātnes -avā celmus, kas rokrakstos sastopami visai bieži, piemēram, **nu** **jo** **naudas** **dabowis**; **naesmu** **sarekinowis**, **naesim** **damoksowuszy**; uz **ergla** **spornim** **asmu** **nosowis**, **jauki** **ayzdzidowa**, **koľpowi** **Diwam**. Tomēr sastop arī pēc šī modeļa kļūdaini veidotas pagātnes divdabju formas kā **nu** **Moju** **beja** **izgowis**, bez tam blakus lietotas arī pagātnes formas ar -āj- (-uoj-), piemēram, **izwaycoja**, **daudzi** **pastrodoja**, kas, starp citu, nav raksturīgas tā laika rakstu tradīcijai. Tas liek šaubīties par pagātnes avā- celmu

plašāku un stabilu lietojumu Nautrēnu izloksnē arī pirms simt gadiem. Savukārt atematiskā verba *iet* tagadnes 3. persona *iem* (*īm*), kas mūsdienā izloksnē vispār nav fiksēta, A. Jūrdža rokrakstos atrodama visai bieži, piemēram, *Lepnieyba im pa priszku, tulayk kauns im pakalā; Diws im por paleygu del gudras wuiceibas 'mācības'; lūpi lay im gonūs; graks smidamis ijim, bet raudodams izim; Ēts cela gobots joim*. Par zūdošiem vai zudušiem mūsdienā Nautrēnu izloksnē uzlūkojami A. Jūrdža rokrakstos visai bieži sastopamie vietniekvārdi *sevkurs* 'katrs, ikviens' un *kāžns* 'katrs', piemēram, *Diws pasorgoy sewkuru kristieytu cytwaku; Na siawkuru Dinu to Motia Lieynikus 'pankūkas' cap; dzestrā klēpī dzili siawkurs tiksīm guddynoti; kažnu stundi, kažnu din; kōzas, delen, šugod byus kažnejam puikenam*.

Ievēriību pelna arī A. Jūrdža rakstu valodas leksika, kas būtu īpaša pētījuma uzdevums. Tomēr atsevišķas vispārīgas līnijas A. Jūrdža vārdu krājuma vērtējumā būtu jāiezīmē. Kā jau minēts, lielākā daļa A. Jūrdža rokrakstu ir pārrakstījumi gan no latgaliski izdotajām grāmatām, gan lejaslatviešu izdevumiem, tāpēc nav noliedzama to leksikas ietekme. Tā arī Andriņa Jūrdža paša sacerētajos darbos atrodami Latgales izloksnēm neraksturīgi vārdi vai izteicieni kā *Meytas grob un cytoj sinu* (izloksnē *kaš*); *ļaymieygi tod Mojos noksim* (izloksnē *īsīm iz sātu*); *stoti krenius* 'mārrutkus' un *kiplukus* (izloksnē *casnagus*); *kucenius potiat jau ir ļayks* (izloksnē *šķelt*). Pasvešā leksika acīmredzot A. Jūrdžam zināmas grūtības ir sagādājusi, varbūt daļēji arī tāpēc tapuši krājumā "Parunu wocelēyte" ievietotie vārdu skaidrojumi, piemēram,

lrbulieyts – *tayds skalensz ar kuru barns skaytieydams 'lasīdams' lik pi literu 'burtu'*; *Wizitias* – *apcimoszonas*; *Adbalsti* – *atspaidi*; *Ķaterna* – *weja tuktors*; *Dezinficiey* – *kwapynoy*; *Fantans* – *oka, kura dzan iwdini uz aukszu bez porstoszonas*; *Specialisti* – *litas prateji*; *Sodreji* – *kwapi*; *Ideja* – *dumoszona*.

Atsevišķos A. Jūrdža sacerējumos atrodama arī slāviska izteiksme, it sevišķi ar tā laika politiskajiem notikumiem un valsts pārvaldi saistītajā leksikā, piemēram, *starasta ar sotskū* 'pagasta policistu' un ar *desetskim* 'desmitniekiem'; *Tagad nu zemskō načelnika ira rozrešeits* 'atļauts' *pajimt pādeju guteniu*; *tagad pagōja verseyba malnos sotnes*; *kazney* 'soda' *cytwakus un dadzynoy sātas*; *Poklonus* 'sveicienus' *Towus wysim adewu*.

Atspoguļoti arī izloksnei raksturīgie slāvismi, kuri tiek lietoti arī mūsdienās, piemēram, augļu un dārzenu nosaukumi *ogurczī* 'gurķi', *batwini* 'galda bietes', *ujbiki* 'kartupeļi', *gružas* 'bumbieres', arī vēl,

piemēram, *rasāds* 'leceks', *pūstumi* 'ziemeļi', *žyrns* 'trekns', *brosnias* 'pārtrauks, beigs', *okotnys* 'kārs'

Tomēr pamatkodolu A. Jūrdža rakstu valodas vārdu krājumā veido dzimtās izloksnes leksika, kuras lielākā bagātība neapšaubāmi ir mantotie vārdi, it sevišķi tie, kuri nav sastopami literārajā valodā. Nedaudz ielūkosimies ar dabu saistītajā leksikā, kas vislabāk atklājas grāmatā "Myužieygays kalinders" kurā ticējumi par laika pareģošanu.

Vienā pašā lappusē, piemēram, atrodami pieci varavīksnes nosaukumi:

zajvēdere (jo reytā zalwiadara paziroda – slykts byus layks); **zajvērte** (piac ilga sausuma zalwiartia pazirōdōs); **zajvērtete** (jo wokorā aba piac ilga leyta **zalwierteria** paziroda, byus łobs layks); **dzelvērte** (dzialwiartiay ir atspieydums); **dzelvēdere** (dzialwiadiaria).

Latviešu valodas dialektu atlanta Leksikas daļas 84. kartē no Nautrēniem doti septiņi varavīksnes nosaukumi: **Dieva juosta**, **dzelvērde**, **dzelvēdere**, **dzelvērte**, **varavīksne**, **zajvēdere**, **zajvērte**. Kā redzams, četri no tiem minēti arī Andriņa Jūrdža rokrakstos. Diemžēl, literārisms *varavīksne* arvien biežāk tiek lietots kā vienīgais (it sevišķi jaunākās paaudzes runā).

Ilustrācijai vēl daži piemēri:

Jo redzieysi sauli **swacāinis** 'sveču dienā – 2.februārī' *dina, un kad paspornis pilias, tod, saiminiks, ayzsliadz pyunis 'šķūņus' – byus solts un gars pawasars; Jo Marca pārkiuns grauss 'rūks', tod Maja snigs byus; Apšlauki snigu Biszu Dorzā 'dravā'; Sarkans [sarkanes deg – sarkana debess mala pirms saules lēkta vai pēc rieta] reyta 'austrumu' pusē **dag**; Kad skaidrōs naktīs pi dabasu pazirodias jauks gayszums (kay lauds soka: **Dabasu durowas acitayseja**), tod **tuļayk war drusku ciariat uz ilgu sausu layku.***

Vēl būtu atzīmējami A. Jūrdža rokrakstos sastopamie kultūrvēsturiskie fakti, kurus autors fiksējis atsevišķās piezīmēs. Tā, piemēram, nodaļā "Westure un Mitruki" līdzās ziņām par Nautrēnu baznīcas celtniecību, piezīmēm par laika apstākļiem, vēsturiskajiem notikumiem, ir arī spilgtas sava laika valodas izteiksmes liecības, piemēram,

Myusu jauney **Neuteranu** Baznieycay isoka **biast** 'rakt' **pundamentus** 'pamatus' 1901. godā jula Menesza 19 dinā;

1902. gods beja **slāpnys** ar lieytu, **uznokusza** 1903. goda **nikaydas swetieybas pi rudzu deigszonas nabeja**;

1906. godā myusu jaunū baznieycu **samyuriē** da jumta un **ka-kažas** 'spāres' **sasleja**, un 1907 godā jula un Augusta Menesī **nusyta jumtu ar szkingelim**;

Apjowiejšona tos Wolniewbas un sprukszona walâ nu kungu 1861. goda 'dzimtbūšanas atcelšana';

..myusu jaunû Baznieycu isweteja 1914 godâ junia Menesza 8 dinâ.

Stundiniku 'pulksteni' nupierkom 1900 godâ Nowembra M. 22 dinâ.

Fiksēts arī teiciens *jābrauc uz Rīgu*, kurš sākotnēji nozīmējis linu vešanu uz Rīgu ar zirgiem, bet vēlāk uz tuvāko linu pieņemšanas punktu dzelzceļa stacijā: *lyni jowad cytam, jôbrauc ir uz Reygu*.

Nobeigumā jāatzīmē, ka līdz drukas aizliegumam latgaliešu grāmatu autori bija galvenokārt cittautieši, taču drukas aizlieguma laikā rokraksta literatūru radīja paši latviešu zemnieki, tā nodrošinot latgaliešu rakstības un literatūras procesa nepārtrauktību.

Atsauces

¹ Latgališu grōmotu izstōdes materiali. *M. Apeja* un *S. Seiļa* sakōrtōjumâ. Rēzeknē, 1936, 24.lpp.; *Rupaiņš O.* Tautas rakstnieki un grōmotu pōrraksteitōji drukas aizlīguma laikâ. Grām.: Rokstu krōjums latgaju drukas aizlīguma atcelšonas 40 gadu atcerei. – Daugavpils, 1944, 190.–204.lpp.

² *Apīnis A.* Neprasot atļauju. Latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtâ. R., 1987, 162. lpp.

³ Turpat.

⁴ Sk., piemēram, *Bukšs M.* Latgaju atmūda. Minhenē, 1976, 85.–92. lpp., *Apīnis A.* Neprasot atļauju. Latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtâ. R., 1987, 156.–176. lpp.; *Apīnis A., Klekere I., Limane L.* Rakstītâjs no Nautrēniem. Andriwa Jūrdža dzīve un veikums. R., 1989, 136. lpp.

⁵ Piemēros saglabâtas A. Jūrdža rakstības nekonekvences.

SUMMARY

DIALECT FEATURES IN THE MANUSCRIPTS OF ANDRIVS JŪRDŽS

Anna STAFECKA

A study is made of the literary language of Andriws Jūrdžs (1845-1925), a late 19th century and early 20th century, Lattgalian manuscript author. His language is based on the Lettgalian literary language before the time of the printing prohibition (1864). A strong influence of the contemporary Latvian literary language is also apparent. Those language features encountered in the writings of Jūrdžs' that are characteristic of Nautrēni and its vicinity are of special interest. These features are phonetic (*ai > ei*), and morphological (the prefixes *pra-*, *roz-*; the adjectival suffixes *-ink-*: the fem. gen. sg. and nom. pl. endings *-is*, *-ys*; the supine, the future participle with *-k-*, etc.). Dialect words, alongside words known from older Lattgalian texts and those common to Latvian, are encountered in the vocabulary. Interesting cultural and historic facts can also be gleaned from Jūrdžs' manuscripts.

TRADICIONĀLAIS UN NOVATORISKAIS TOPOŠAJĀ "LATVIEŠU IZLOKŠŅU VĀRDNĪCĀ"

Agris TIMUŠKA
(LU Latviešu valodas institūts)

Jaunu vārdnīcu izveide allaž ir ilgstošs un darbietilpīgs process, kura gaitā to autoriem nākas meklēt un rast atbildes uz vairākiem leksikogrāfijas teorijas un prakses jautājumiem. Viens no šādu problēmu kompleksiem saistīts ar attiecīgās valodas sistēmas leksikogrāfisko TRADĪCIJU, tās apzināšanu, respektēšanu un tālāku attīstību vai arī ignorēšanu un pilnīgu vai daļēju INOVĀCIJU. Tā latviešu izlokšņu vārdnīcu sastādīšanas tradīcija pamatos balstīta uz mūsu gadsimta 20–tajos gados K. Mīlenbaha/J. Endzelīna "Latviešu valodas vārdnīcā" (ME) un tās Papildinājumos (EH) iedibinātajiem izveides principiem, dažus jaunus akcentus tajā ienesusi 70. gadu beigās tapusī "Ērgemes izlokšnes vārdnīca" (ĒIV) un nule klajā nākusi "Kalupes izlokšnes vārdnīca" (KIV). Vēl kādas inovācijas varētu būt sagaidāmas arī topošajā E. Ādamsona, E. Kagaines "Vainižu izlokšnes vārdnīcā" un M. Putniņas / A. Timuškas "Sinoles izlokšnes salīdzinājumu vārdnīcā" tomēr pagaidām par latviešu dialektālās leksikogrāfijas tradīciju varam spriest tieši no iepriekšminētās "klasisko izlokšņu vārdnīcu trioloģijas" (O. Buša termins).

"Latviešu izlokšņu vārdnīcas" (LIV) sakarā jautājums par tradīcijas un inovācijas attieksmēm kļūst īpaši aktuāls; to nosaka gan jaunveidojamajā "dialektālajā tēzaurā" sniedzamās lingvistiskās resp. leksikogrāfiskās informācijas apjoms, gan valodas materiāla apstrādes un atveides specifika, konkrēti semantiskā aspekta izvirzīšana priekšplānā šādas relatīvi pilna tipa izlokšņu vārdnīcas izveidē. Aptuvenu pārskatu par informācijas apjoma samēriem vārdnīcās varam gūt pielikumā, kurā dominē LIV manuskripta fragments ar šķirkļa vārdiem ^{1-III}**blanka**. Jāpiebilst, ka apzināti tika izvēlēta aizgūta leksēma ar vairākiem homonīmiem, lai uzskatāmāk izceltos atsevišķi vārdnīcas apdares aspekti.

Nav šaubu, ka "Latviešu izlokšņu vārdnīcā" tradicionāla būs **šķirkļa uzbūve**, proti:

1. šķirkļa vārds literārās valodas skaņās pārceltā formā;
2. šķirkļa vārda gramatiskais raksturojums;
3. nozīmes (nozīmju un to nianšu) skaidrojums;
4. ilustratīvais teksts no izloksnēm;

5. dažāda veida norādes – gan par attiecīgā vārda izplatību resp. lietojuma areālu, gan par reģistrāciju leksikogrāfiskos avotos, dialektoloģiskos un ģeolingvistiskos darbos, eventuāli arī aplūkojumu citos valodnieciskos un saskarīgo nozaru pētījumos, gan gramatiskās, stilistiskās, ekspresīvās un cilmes norādes, nepieciešamības gadījumā – norādes uz tiem vārdnīcas šķirkljiem, kuros rodama papildinformācija par aplūkojamo vārdu vai sasaiste ar citām leksēmām.

Tomēr ar katru no nosauktajām šķirklja daļām saistās zināmu problēmu loks, ko īsumā mēģināsim ieskicēt.

I. Reizēm grūtības sagādā tieši šķirklja vārdu pārcelto formu atveides kritēriju pielietojums, piemēram, priedēkļverbiem ar refleksīvā formanta *-sa- / -za-* izmantojumu. Ja no reālās formas *apsasēst* vai *nuosaraudāt* vēl varam izsecināt pārcelto formu *apsēsties* vai *nuoraudāties*, tad kā rīkoties formu *apsavērt / apsavērtu / epzavērt* gadījumā? Pēc paradigmas atbilstošā forma *apvērties*, kas ME (I 135) fiksēta Smiltēnē un Bērzaunē, EH (I 126) vēl arī pasakās, toties nav reģistrēta izlokšņu materiālu vākumos, manuprāt, tomēr nebūtu īsti korekta, jo nedod pietiekamu priekšstatu par šīs leksēmas raksturīgākajām lokālajām variācijām. Līdzīgi arī *pazavērties* nebūtu atveidojama kā *pavērties* u.tml., tātad pat šajā tradicionāli neproblemātiskajā jomā būs nepieciešamas daļējas inovācijas, jo tikai tradīcijas (ME precedenta) dēļ kultivēt hipotētiskas, bet nereālas šķirklja vārdu formas nešķiet pārāk lietderīgi. Protams, jaunajā vārdnīcā tiks izmantots arī ligzdu princips, taču tikpat nepieņemams šķiet priekšlikums kā vārdu ligzdas pirmo elementu dot hipotētisku nereālu vārdformu. Šādu risinājumu balsta arī aplūkotās verbu grupas atveide KIV, tātad jau notikusi leksikogrāfiskās tradīcijas daļēja pārbīde tuvāk reālajai valodas situācijai jeb leksikogrāfiska inovācija lingvistiskās informācijas adekvātas uztveres nodrošināšanas nolūkā.

II. Rodas pamatots jautājums, vai semantiskā vārdnīcā jāuzrāda itin visas fonētiskās un morfoloģiskās īpatnības. Tradicionāli tas it kā darīts (galvenokārt ME), tomēr mūsdiā LIV šķirklja galvā jāatsakās no detalizēta gramatiskās paradigmas atkārtojuma. To paredzēts sniegt vārdnīcas ievadā katrai izlokšņu grupai pietiekami izvērstā veidā, šķirklī (ar izsaukēju resp. *sic* !) norādot vienīgi uz īpašām, lokāli okazionālām atšķirībām, kas neiekļaujas kopējā izlokšnes sistēmā. Turklāt lielāku skaidrību te varēs ieviest "Latviešu valodas dialektu atlanta" (LVDA) Leksikas

daļa (gan tikai par 120 leksēmām), toties tālākā perspektīvā Morfoloģijas daļa.

III. Inovācijas acīmredzot būs nepieciešamas frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumu skaidrojums. Dialektālās frazeoloģijas variabilitātes un tās leksikogrāfiskās atveides problemātikai veltīts arī raksts žurnālā *Linguistica Lettica III* (LPDFV); šeit minams vienīgi secinājums, ka LIV veidotājiem, visticamāk, nāksies vienoties par t.s. novatorisko pieeju un vārdu variantu analizē balstīties uz to semantisko relevanci, atsevišķi neatspoguļojot nedz fonētiskos, nedz morfoloģiskos vai sintaktiskos variantus. Arī te iespējami vairāki risinājuma veidi, taču līdzšinējā vārdnīcas veidošanas pieredze rāda, ka šis uzdevums ir veicams un papildu grūtības nerada.

IV. Mazāk raizu vārdnīcas veidotājiem rada tajā atspoguļojamā materiāla atlase. Te vienīgā problēma saistīta ar materiāla vākumu neviendabīgumu no saturiski bagātiem izlokšņu tekstiem (reizumis pat ar aprakstāmo reāliju ilustrācijām) līdz tīriem atsevišķu vārdu fiksējumiem kādā konkrētā izlokšnē bez nozīmes uzrādījuma. Šādos gadījumos, protams, jāizšķiras par labu visvairāk reprezentatīvam materiālam, mazāk reprezentatīvo jeb mazāk lingvistiskas informācijas saturošo uzskatot par *ne*-materiālu resp. ignorējot, kas nav pretrunā arī ar relatīvi pilna tipa izlokšņu vārdnīcas veidošanas principiem.

V. Toties īpaša uzmanība pievēršama norāžu sistēmas izstrādei jaunajā vārdnīcā. Tai jāatbilst vairākiem būtiskiem kritērijiem: raksturojot šķirkļa vārdu no gramatiskā, stilistikā, cilmes un izplatības viedokļa, norādēm vienlaicīgi vajadzētu sniegt priekšstatu arī par vārda vietu kopējā izlokšņu sistēmā un mijattiecībām ar citām valodas vienībām. Šādu mērķi iecerēts sasniegt, veidojot mobilo, elastīgu norāžu sistēmas shēmu, kurā organiski iekļautos tādas līdz šim neizmantotas norādes kā, piemēram: **reģistrēts visās izlokšņu grupās, pārsvarā lībiskajās izlokšnēs; arī folklorā; literārisms vai noteiktos izteicienos kā** Cilmes norādes gan nav paredzētas pilnīgi visiem šķirkļa vārdiem, bet tikai reāli lietotiem un izlokšnēs reģistrētiem vārdiem, nav paredzēts pilnībā atkārtot ME / EH dotās etimoloģijas, bet gan tajās ietverto būtiskāko konstatējumu. Tieši norāžu sistēmas izveidē rosinoša ir citzemju dialektālās leksikogrāfijas darbu pieredze, kas kritiskā izvērtējumā un pareizā pielietojumā var lieti noderēt LIV sastādīšanā. Piemēram, vairākas idejas šķirkļa apdarē varam gūt "Zviedrijas izlokšņu vārdnīcas" (OSD) 1. sējumā, arī "Dānijas salu

izlokšņu vārdnīcas" (ØMO) projektā, Nīderlandes reģionālajā atlantā (FSA) u.tml. Tātad šajā jomā, pilnībā neatsakoties no tradīcijas pamatiem, LIV tomēr varēsīm rēķināties ar vērā ņemamām inovācijas priekšrocībām.

VI. Vēl tradīcijas un inovācijas sakarā apsverams ir vārdnīcas šķirkļu grafiskā noformējuma jautājums. Līdzās ierosmēm no citām izlokšņu vārdnīcām te varam droši attīstīt savu iniciatīvu, pilnībā izmantojot datorsalikuma un maketēšanas priekšrocības, jo gadu tūkstošu mijā ikviena jauna vārdnīca ienes kādas vēl nebijušas iezīmes arī grafikā.

Kopumā varam prognozēt, ka "Latviešu izlokšņu vārdnīca" kā latviešu dialektālās leksikogrāfijas gadsimta projekts (ši vārda īstajā nozīmē) pamatos tomēr būs pietiekami tradicionāla un inovācijas tajā tikai atvieglos sniedzamās informācijas uztveri, nevis kļūs par traucējošu struktūras dominantī. Poētiski izsakoties, tai vajadzētu kļūt par konk:ētās valodas apakšsistēmas – izlokšņu un izlokšņu grupu – pārmaiņu un attīstības tendenču leksikogrāfisku spoguļi. kas atainotu tās variabilitāti, vairāk uzmanības gan veltot potenciālajai un optatīvajai normai resp. iespējamajam un vēlamajam valodas lietojumam, tomēr iespēju robežās ieskicējot arī imperatīvās normas jeb lietošanas jābūtības prasības, un tātad veidojot saprātīgu kompromisu pastāvošo leksikogrāfisko tradīciju un laikmetīgu inovāciju kontekstā.

Avoti

- EH ENDZELĪNS J., HAUZENBERGA E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. 1.-2. sēj. R. 1934-1946.
- ĒIV – KAGAINĒ E., RAGE S. Ērgemes izlokšnes vārdnīca. 1.-3. sēj. – R. 1977-1983.
- FSA GOOSSENS J. Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Niederlands: "FRÄNKISCHER SPRACHATLAS" Marburg, 1988.
- KIV – REĶĒNA A. Kalupes izlokšnes vārdnīca. 1.-2. sēj. – R., 1998.
- LPDFV TIMUŠKA A. Leksikogrāfiskas pārdomas par dialektālās frazeoloģijas variabilitāti. / Linguistica Lettica III. – R., 1998.
- LVDA – LATVIEŠU VALODAS DIALEKTU ATLANTS. I: Leksika. – R. 1999.
- ME MĪLENBAHS K. Latviešu valodas vārdnīca. Red., papild. turpin. J. ENDZELĪNS. 1.-4. sēj. – R., 1923-1932.
- OSD – ORDBOK ÖVER SVERIGES DIALEKTER. Red. Reinhammar V. m.fl. Uppsala, 1991-.

ØMO – ØMÅLSORDBOGEN (Dictionary of the Insular Dialects). Vol. 1–. København, 1992–.

Pielikums

ME I 309:

blānka [C., PS.], die Planke, dickes, großes Brett Erlaa, N.-Schwanb.: *biezas uozuola blankas*. [Nach U. bedeute es in Allendorf eine dicke Zaunstange. Aus mnd. *blanke* "Planke, Bohle", woher auch estn. *plank*]

EH I 226:

blānka: mit *añ* Salisb. u.a.

ÉIV I 175:

blānka subst. *blānka*, -as, -ai, -u, dsk. ģen. -u. Kokmateriāls – plats, biezs dēlis. *tūo lemesnicu gān* [taisija] *nūo apses. vieglāka ir. tūr vāiga tādu blānku viēnā gabalā. a blānku zārds. Sk. z ā r d s.*

KIV I 180:

blānka s. *blānka*. 1. *Planka*. *dē* blānkys pūorskē] pa pušei bluķi, istieš, lai blānka byūtu lēidzona nu vycpušis i nu uorpušis. blānku pītieš, nu blānku tāisiē isā]rēicu i vē] cyta kū. varie eglīs blānku nūdružiniēt ār cīri. = p l ā t s (1).

2. *Lauksaimniecības mašīnas plātsveida detaļa*. šestērna it da zūoga blānkai, blānkai pīgrīšti šēptēnpacmīt zūbu. zūoga pāc pīgrisc ār blānku kluot. šiedēklīs pī kōrpusa pīgrisc ār džē]ža blāncēnu.

LIV manuskripts:

blānka subst. 1. Zāgmateriāls, pabiezs dēlis; plankā. *blaņk biēs² apstrādac² kuōks², biēs² dēls, kuō² pārstrāda² vel pa kouč² kuō²* Svētcimā; *baļķim gareniski apzāgē² divas pretējās² puses, tad tā ir blaņka* Irlavā; *blānka² ir trisrēiz², četrēiz² biezāka kā dēlis²* Krapē; *blaņks i zāgēc dēls ap trisco² biēs². blaņk lik apuž griēst² vārdei, lai turas ciēs²* Jeros; *kufstiklis bij tāt² pabiēs² dēlītis², iēks² tādas² blaņkas nuōstiprināc²* Iecavā; [Kalna dzirnavu] *tif^a daļ^s apužā² nuō² paš^a briuslūž² sliēksn^{a2} līdz šlepe² gā² blaņk² grīd^{a2}* Kūdumā (R.Gr. 1991, 82); *orūdus² tāiseja² nu dē]im² vai² nu blaņkōm². blānka² - zoāgāta²* Dignājā; *luōgiēm liēk blaņkās, šķūņiēm gridās liēk nūo blaņkām, vāģiēm eš Vecpiebalgā; blānku² pītieš², nu blānku² tāisiēz isā]rēicu² i vē] cyta kū²* Kalupē (KIV I 180); *blōņku² [ku]jamais* bluķis. *satāisa² blōņkas² nūo² priedes², egles, bārza². izbūorē² cāurumus² bluķām² ūn² blōņkām² ūn² piestiprina² bluķām² ār² bārza² vōi² uōša topām²* Sinolē; *blaņks² iēblaņkoj² siēnas²* Limbažos; arī Ainažos, Aiviekstē, Aknistē, Bebreņē, Bērzaunē, Džūkstē, Gārsenē, Ilzenē, Ivandē, Krāslavā, Kuldīgā, Kursišos, Lugažos, Mazsalacā, Mežotnē, Nītaurē, Pālē, Rankā, Tilžā, Upesgrīvā, Vainižos, Valmieras apkārtnē, Vecatē, Zantē.

ĒIV I 175; KIV I 180; ME I 309 Alojā, Drustos, Ērgļos, Jaungulbenē, Raunā; EH I 226.

2. Mašīnu, ierīču detaļa - metāla plāksne kā piestiprināšanai. *šestērna² ūt da zūoga² blānkai², blānkai² pīgristi² septēnpacmit² zūbu². zūoga² pāc pīgrisc² ār² blānku² kluōt. sīdēklīs pī kōrpusa² pīgrisc² ār² džēlža² blānceņu²* Kalupē (KIV I 180).

3. dsk. Aužamo stāvu sastāvdaļa šķērsis, kas atrodas zem velku veltna. *blāņkās iēt cāuri stēbiēm tā viēnā, kā uōtrā streļļu pūsē. blāņkās bij iekartās stābuōs ūn reņcbuō^oms bij ūzlick uz blāņkām* Vecpiebalgā; arī Grostonā (Alsupe DLJ I 157).

Aizgūts; sal. vlv. *blanke* 'pabiezis dēlis' (ME I 309; Sehwers 1918, 143 *blānka*).

"**blanka** subst. 1. Veidlapa, formulārs. *ōzpidi² itū² blānku², parāizi² vusu iroksti², kas prasīc Ziemeři; as poč:tā nūpīerku² naūdys pōrvaduma² blānku²* Pildā; *pakās² pakā² iēkšā² blaņkas, tās saūc² pa iēpakājamām² blaņkām* Džūkstē.

LLVV II 98.

2. Naudas zīme, banknote. *viēna² simc² rubļu blaņka² nepiētika² pa zirģu²* Nicā.

Aizgūts; sal. kr. *бланк*; vlv. *blank* < fr. *blanc* 'balts'

"**blanka** subst. Plankums (uz ādas), izsitums. *dažiem² tok čuru rāibumi²* [vasaras raibumi] *ir² blōņkām², t^oādi liel² bleķi* Sinolē.

ME I 309 (sub v. *blanks*).

Aizgūts; sal. vlv. *blank* 'mirdzoši balts' < fr. *blanc* 'balts'

SUMMARY

THE TRADITIONAL AND THE INNOVATIVE IN THE "LATVIEŠU IZLOKŠŅU VĀRDNĪCA" ("LATVIAN DIALECT DICTIONARY"), CURRENTLY BEING COMPILED

Agris TIMUŠKA

Up till now the largest collections of Latvian dialect vocabulary are K. Mühlenbachs and J. Endzeliņš "Latviešu valodas vārdnīca" ("The Dictionary of the Latvian Language") (1923-1946), E. Kagaines and S. Raģes "Ērgemes izlokšnes vārdnīca" ("The Dictionary of the Ērgeme Dialect") (1977-1983) and A. Reķēnas "Kalupes izlokšnes vārdnīca" ("The Dictionary of the Kalupe Dialect") (1998). Several dialect dictionaries are in preparation, as well as a comprehensive "Latviešu izlokšņu vārdnīca" ("The Latvian Dialect Dictionary"). The article presents a suggestion for structuring entries in the dictionary-to-be and problems related with this. The main difficulties are: the spelling of the transposed form of the entry; the presentation of the phonetic and morphological features; the incorporation of idiomatic expressions in the dictionary; the development of the system of references. On the whole, "The Latvian Dialect Dictionary" will be a traditional dictionary with some innovation in the presentation of material

DEBITĪVA FORMU LIETOJUMS VISVECĀKAJOS LATVIEŠU RAKSTOS

Pēteris VANAGS
(LU Baltu valodu katedra)

1. Mūsdienu latviešu valodas verbu sistēmai raksturīgas specifiskas formas – debitīvs, kas izsaka nosauktās darbības nepieciešamību jeb vajadzību, piemēram, *jāēd, jānes, jālido*.¹ Šādas formas ir regulāri darināmas ar priedēkli *jā-* no visu verbu indikatīva tagadnes 3. personas formas. Tikai verba *būt* debitīva forma veidojama neregulāri – *jā-* + infinitīvs *būt*: *jābūt*.

2. Jau 20. gadsimta sākumā konstatēts, ka 16. un 17. gadsimta veclatviešu tekstos līdzās nepieciešamībai debitīvs var izteikt arī darbības objekta esamību, resp. neesamību. Tā Jānis Endzelīns savos rakstos min piemērus no 1587. gada evaņģēliju un epistulu krājuma (EE I): *tiems nebij jāēd* (= ko ēst), *jir jums šeit kas jāēd?* (= ko ēst).² Savukārt Pēteris Šmits norāda uz līdzīgiem gadījumiem 1685.-89. gada Bībeles izdevumā, piemēram, *Un teem nebija ja ehd* (Mk 8, 1), *Teem nebija ne neeka jadarra ar ne kahdu Zilweku* (Soģ 18, 7), *Kam irr kas ar tewim jarunna* (Apd 23, 18); kā arī uz nedaudz citā nozīmē lietotajiem Mancela piemēriem: *Bij janomanna, ka wissahm leetahm bij zittade tapt; Jebische nu leela breezsmiba teitan bij jarāds, tad tomāhr wissas letas teem Romereem izdewehsz*.³

Darbības objekta esamības, resp. neesamības nozīmē debitīva formas jau nedaudz agrāk bija pamanītas arī daļā Vidzemes sēlisko izlokšņu 19. gadsimta otrajā pusē. Vispirms tās pieminējis Augusts Bielenšteins 1883. gadā.⁴ Pēc tam plašāk par tām 1889. gadā raksta Jānis Kauliņš apcerējumā par Vietalvas un Sausnējas izlokšni.⁵ Šai rakstā norādīts uz izlokšnē esošo īpatnējo starpību starp formām ar *ju-*, kas norāda objekta esamību, resp. neesamību, un formām ar *ja-*, kas lietojamas vajadzības nozīmē, piemēram: *mun nau jubrauz* 'ich habe nichts zum fahren (keinen wagen, kein pferd)', bet *man nau jabrauz* 'ich brauche nicht zu fahren'. Kauliņš minējis veselu

¹ "Verbs vajadzības izteiksmē izsaka darbību (procesu, stāvokli), kas nenovēršami realizējama vai ko vajag realizēt." (MLLVG I 615; sal. arī 620-621.)

² Endzelīns 1908: 207

³ Šmits 1908: 27-28.

⁴ Bielenstein 1883, 103.

⁵ Kauliņš 1889: 116-151.

virkni piemēru: *brājam nau sirga juezā* 'der bruder hat kein pferd zum eggen'; *wiņam nebij krāsla jusād* 'er hatte keinen stuhl zum sitzen'; *eenas ūdeni jumasgājas* 'bringe wasser herein zum waschen'; *paņam katsch pawadu sirgu jusapin* 'nimm, wenn du nichts anderes findest, den zaum, um das pferd zu fesseln'; *muims pascheem mājā als juidser un seers juād*;⁶ *būtu mun plinte bijse junoschaunas* 'hätte ich eine flinte gehabt, um mich zu erschiessen'⁷ u. c.

Līdzīgas formas ar *ju-* ir konstatētas arī dažās kaimiņu izloksnēs Odzienā, Ērgļos, Liepkalnes Ozolmuižā.⁸ Savukārt daļā citu Vidzemes sēlisko izlokšņu (Saikavā, Mēdzūlā, Bērzaunē, Liezērē, Cesvainē, Lazdonā, Vecpiebalgā, Vējavā, Mārcienā, Cirstos, Lubānā, Vestienā) ir lietotas abas nozīmes, bet tikai viena debitīva forma – ar *jā-*, resp., tās refleksiem.⁹ Visvairāk piemēru minēts Lazdonas, Praulienes, Sarkaņu, Patkules, Cesvaines un Dzelzavas izlokšņu aprakstā.¹⁰

Visplašāk debitīva formu dažādās nozīmes, to sakarus un vēsturi aplūkojis Kārlis Milenbachs 1907. gadā savā rakstā.¹¹ Viņš arī klasificējis debitīva formu nozīmes Vidzemes izloksnēs. Tās var apzīmēt: 1) darbības nepieciešamību; 2) līdzekli, ar kā palīdzību tiek izpildīta darbība, kas izteikta ar verbu, vai mērķi, ko var sasniegt ar šo līdzekli, piemēram, *brājam nav zirga juecē*; 3) vietu, kur notiek darbība, kas izteikta ar verbu, piemēram, *nav telišu jupagan* 'kur pagani!'; 4) priedēklim var būt attieksmes vietniekvārda akuzatīva funkcijas, piemēram, *man nav juēd* 'ko ēst'.¹²

Ārpus Vidzemes sēliskajām izloksnēm debitīva formas bez vajadzības nozīmes 19. un 20. gs. fiksētas ļoti sporādiski, turklāt tās nav īpaši drošas. Tā Milenbachs un arī Endzelīns citē tautasdziesmu (BW 3523, 9), kuŗas variants esot pierakstīts Pēterupē. Tomēr tikai "Latvju dainu" pirmajā un otrajā sējumā registra nr. 33c saistīts ar Pēterupi. Kopš 3. sējuma tas pārdresēts uz Gatartu, kas ir kaimiņos Jaunpiebalgai – tātad iepriekš aplūkotajā areālā. Milenbachs citē vienu tautasdziesmu no Kuldīgas – *Es nedevu nevienam Jabrauc savas kamaniņas* (BW 9702). Tomēr šī tautasdziesma ir

⁶ Turpat, 124.

⁷ Turpat, 133.

⁸ Endzelīns 1951: 886.

⁹ Turpat; Mjulenbax 1907; Rudzīte 1964: 372.

¹⁰ Elksnītis 1929:154.

¹¹ Mjulenbax 1907

¹² Turpat, 316-317.

pilnīgi identa ar BW 6544, kas pierakstīta Vestienā. Vēl aizdomīgāku šo lietu padara fakts, ka Vestienas reģistra numurs ir 109, bet Kuldīgas – 190. Vai tikai šeit nav drukas kļūdas? Ticamāki ir divi tautasdziesmu varianti ar debitīva formām bez vajadzības nozīmes, kas attiecināti uz Valmieru (BW 6586 var.; 3523, 9 var.), jo Valmiera nav pārlieku tālu no šo formu galvenā areāla. Problemātisks ir vienreiz Krāslavā fiksētais debitīva formas lietojums. Izloksnes apraksta autors rakstījis: "Dēbitīvs. Dzirdēju formu: *dūd' man' juodž'er!*"¹³. Vairāk citu piemēru un arī paskaidrojumu nav, tāpēc nav arī īpašas uzticības tāda lietojuma izplatībai latgaliskajās izloksnēs. Tādējādi gandrīz visas ticamās debitīva formas bez vajadzības nozīmes ir saistāmas tieši ar Vidzemes sēliskajām vai vistuvākajām kaimiņu izloksnēm. Vai šai lietojumā varētu saskatīt kādu sēļu valodas reliktu?

3. Debitīva formu un nozīmes attīstības izpratnei varētu būt noderīgi precizēt 16. un 17. gadsimta rakstos atrodamo situāciju. 16. gs. beigu un 17. gs. pirmās puses rakstu pieminekļos debitīva formu nav daudz – astoņpadsmit formas, neskaitot atkārtoto luterāņu katehisma un evaņģēliju un epistulu krājuma izdevumu 1615. gadā. Visvairāk – astoņas debitīva formas ir 1585. gada katoļu katehismā:

(1) *TA gir wene dawane... ko Dewe sinname lek / vnd them cilwekems cour cauwe Basned te iatitcz prexscan litcis gir CC 249*

*Er ist... ein solche grosse gab Gottes, so Gott der Herr offenbart hat, und durch die Christlich Kirch uns zu gl a u b e n fürstellet*¹⁴

(2) *Cek gir Letes exskan greke apwaicaschen ia ap dome ? CC 274*

(3) *Wene patteitcibe J a s c a k / kad ouxskan celles CC 288 sal. Das Benedicite / vor dem Tisch zu s p r e c h e n*

(4) *Wene kraesne luekschen i a s c a e k kad wens wackeraes gullet ehdt CC 291*

¹³ Alksnis 1932: 42.

¹⁴ Līdzās latviešu tekstam, kur vien bija iespējams, dots arī vācu oriģinālteksts.

(5) *Ka Rijthas vnde wackeras gir ialueds / kad tha Sumnaschen Maring schwannietz toep* CC 295

(6) *Ka wueddes denas vnde paprexsche pekdenan pusedene laikan / gir ialuedse / kad the tho Tenebre ieb noskirschen Christi schwanni* CC 297

(7) *tris kraesne waetce luckschen / denaes dassekaert i a s - c a e k* CC 307

(8) *Par wene dselige vnde labbe galle ialuedse* CC 307

1587 gada evaņģēliju un epistulu krājumā fiksēti seši debitīva formu piemēri:

(9) *Sewe / kas gir man ar thōw J a d a r ?* EE II 31
Frouwe / wat hebbe ick mit dy tho schaffende ? (Jņ 2, 4)

(10) *gir yums scheid kas ya ehde ?* EE II 101
Hebbe gy hyr wat tho ethende ? (Lk 24, 41)

(11) *Man gir yums whel doudtze ya szacke* EE II 109
ick hebbe juw noch vele tho seggende (Jņ 16, 12)

(12) *..kad tur doudtze loudes by / vnd tems nhe by ya ehde*
EE II 139
..do dar vele Volckes was / vnnde hadden nicht tho ethende (Mk 8, 1)

(13) *thems nhe gir neeneke ya ehde* EE II 139
se... hebben nicht tho ethende (Mk 8, 2)

(14) *Aisto mums nhe gir ar mesze vnde assenne ya czixthas / Beth ar thims Kungims* EE II 169
Wente wy hebben nicht mit flesche vn[d] blode tho kempende / sunder mit Försten (Ef 6, 12)

Pa vienam debitīva piemēram ir 1586. gada katehismā un 1615. gada dziesmu grāmatā:

(15) *Vnde Ja kam labban scheit Ja tresz gir / tas dar to py layke / yeb czesche peetz klusse E I H*

Vnde hette jemens was darein zu sprechen / der thu es bey zeit¹⁵

(16) *Winge slawe gir youke vnde mylige ya klouse Ps 95a*
Sein Lob ist schön vnd lieblich an zu hören

Divi debitīva lietojuma gadījumi atrodami 1625. gada linaudēju statūtu tulkojumā. Turklāt viens no tiem ir interesants ar to, ka priedklis fiksēts formā *jo-*.

(17) *Ja kahdam arriedczan wenam wūrsson tho ottre seuwizske kas jo tres gir, jeb wingam ko lammath gribbeth warreth LW 45*

So dan auch einer auff den andern absonderlich was zu sprechen oder ihn zu beschelten haben möchte LW 44

Ja tā nav kļūda, tad tas ir vienīgais šāds gadījums aplūkotajos piemēros. Bet sal. Endzelīna minēto: *labs joehde* (= kuo ēst), *labs joser* (= kuo dzert).¹⁶

(18) *Kad wenam meisteram dautz negir ja dar, jeb ja a u s c h e, tad war tas sauwe darbe jeb audeckle aust LW 49*

Da aber ein meister müssige zeit hette, mag er zwar sein eigen garn wūrcken LW 48

Georga Elgera evaņģēliju un epistulu krājuma manuskriptā, kas datēts ar laiku ap 1640. gadu, atrodamas deviņas debitīva formas:

¹⁵ Šis ir viens no retajiem gadījumiem 1586. gada katehismā, kad latviešu teksts ir tuvāks augšvācu, nevis lejasvācu tekstam, sal. lv. *Vnde so jemandt eine ynsage dartho hedde / de spreke by tiden / edder swige hernamals.*

¹⁶ Endzelīns 1951: 886-887. Minētie piemēri ņemti no Cēsu zemes tiesas 1691. gada materiāliem: *Muisai tau buhs mihxt gull spilwanos un balta pallak, baltas kannes ja ser labs joehde, labs joser – v. im hofe wirstu haben weich schlaffen auf Kūszen und weisze laken, weisze kannen, trinke, ja isz und trinke woll* Zommers 1936: 400-401. Interesanti, ka formu ar *jo-* un *ja-* paralēls lietojums atrodams arī vēl kādā Rīgas tekstā 17.-18. gadsimta zvejnieku brālības šrāgā: *tad tas go at wed us sawu Mahgu; kad tam Ammatam ar kahdu preeteneku kas pret to Ammatu ir ga d a r r a s* – citēts no: Danks 1940: 87-88.

(19) *bet aridzan pa wyssems mallems ir iūsa tycciba ekszan*
Dēwu yzpaudyta: ta ka mums nenek wairak i a r u n n a EvE 23, 20
sondern an allen Orten ist auch ewer glaube an Gott ausge-
rochen / also / das nicht not ist / euch etwas z u s a g e n (1 Tes 1, 8)

(20) *Daudze man no iums i a r u n n a t , v n d i a t ê s ô t* EvE 37,
24
Ich habe viel von euch z u r e d e n v n d z u r i c h t e n (Jņ 8,26)

(21) *Bet winsz saccia tems: Man ir wēna barriba i a a e d u ,*
katru iūs nezinnat. EvE 47, 2
Er aber sprach zu jnen / Ich habe eine Speise z u e s s e n / da
wisset jr nicht von (Jņ 4, 32)

(22) *saccia tas vz tems: Jr iums szae kas i a a e d e ?* EvE 79, 14
sprach er zu jnen / Habt jr hie etwas z u e s s e n ? (Lk 24, 41)

(23) *Wael daudzu man iums ir i a s a k k a , bet iūs newarreta to*
taggadin panest. EvE 83, 29
ICH habe euch noch viel z u s a g e n / Aber jr könnets jtz nicht
tragen (Jņ 16, 12)

(24) *Tan laykan, ka daudzi liaudis ar JESV bya, vnd tems neneku*
i a æ d e by, saaicena JEsus sauwus maceklus pe seuw EvE 96, 24
ZV der zeit / da viel Volcks da war / vnd hatten nicht z u
e s s e n / rieff Jhesus seine Juenger zu sich (Mk 8, 2)

(25) *aisto te ir nu trys dēnas pe man pallikuszi, vnd tems neneku*
ir i a æ d a EvE 96, 26
Denn sie haben nu drey tage bey mir beharret / vnd haben
nichts z u e s s e n (Mk 8, 2)

(26) *Simon man ir teuw kas i a s a k* EvE 128, 3
Simon / Jch habe dir etwas z u s a g e n (Lk 7, 40)

(27) *vnd kad tems ne by i a m a k s a , abbems pedewwe* EvE
128, 5
Da sie aber nicht hatten z u b e z a l e n / schencket ers beiden
(Lk 7, 42)

Salīdzinot visus iepriekšminētos 16. gadsimta beigu un 17. gadsimta sākuma tekstos fiksētos debitīva gadījumus, atklājas sekojošais:

a) vairumā gadījumu debitīva formas izsaka esamības, resp. neesamības nozīmi, vai arī tā saprotama divējādi;

b) ar debitīva formu (konstrukciju) tulkota lielākoties vācu valodas konstrukcija: *haben* (lv. *hebben*) + *zu* (lv. *to*) + infinitīvs, kam arī ir divējāda nozīme;

c) vācu konstrukcijas ar verbiem *sollen* (lv. *scholden*), *müssen* (lv. *moten*) parasti tulkotas ar t.s. analītisko debitīvu: *būs* + infinitīvs, piemēram,

(28) *nhe szinneth yuus / ka man buus buuth / exkan tho katters manna Thewa gir?* EE II 29

Wete gy nicht / dat icks yn moth / jn deme / dat mynes Vaders ys? (Lk 2, 49)

bet sal. *Woj ne sinnajaht / ka man eeks'ch manna Tehwa Letahm ja = darbojahs?* JT 117

(29) *Ja kad man arridtczan ar thöw mürth buthe / Thad nhe gribbethe es thöw aysleeckt* EE II 67

Ja wenn ick ock mit dy steruen scholde / wolde ick dy nicht vorsaken (Mk 14, 31)

bet sal. *Jeps'chu man ar tew buhtu lihds ja mirst / tats'chu es tewi ne gribbu aisleegt* JT 103

(30) *Aisto yuus nhe esseth nhe wene kalpyge Garre dabbuische / Ka yuus yums atkal / s bytes buus* EE II 140

Wente gy hebben nenen knechtliken Geist entfangen / dat gy juw echter fruchten mosten (Rm 8, 15)

bet sal. *Jo juhs ne es'sat dabbujs'chi to Garru tahs Kalpos'chanas / ka jums atkal / ja bihs tahs* JT 311

d) gandrīz visi debitīva formā fiksētie verbi ir skaidri transitīvi;

e) objekts pie debitīva formas lielākoties ir izteikts ar pronomenu, vai arī tā vispār nav.

4. 17. gadsimta otrās puses avotos turpretī debitīva formas jau plaši lietotas skaidri izteiktā vajadzības nozīmē, turklāt tās bieži darinātas arī no intransitīviem verbiem, piemēram, 1685. gada Jaunās Derības izdevumā:

(31) *tas irr man weenu Baus'li dewis / kas man irr ja s'akka
un jarunna JT 214 (Jņ 12, 49)*
*der hat mir ein Gebot gegeben / was ich thun vnd reden
sol*

(32) *S'es'chas Deenas irr / kurrās jastrahda JT 150 (Lk 13,
14)*
Es sind sechs tage / darinnen man erbeiten sol

(33) *Un ka wiņņam ne bija waijaga / ka kahdam bij Leeziba
ja dohd no Zilweka / jo wiņsch pats pasinne kas eeks'ch Zilweka
es'sohts JT 185 (Jņ 2, 25)*
*vnd bedurfte nicht / das jemand zeugnis gebe von einem
Menschen / Denn er wuste wol was im Menschen war*

(34) *Un wiņņam bija ja s'taiga zaur Samareju JT 187 (Jņ 4, 4)*
Er musste aber durch Samarian reisen

(35) *Tad nu / Brahji / es's'am mehs Parradneeki / ne tai Mees'ai /
ka pehz tahs Mees'as ja dsihwo JT 311 (Rm 8, 12)*
*So sind wir nu / lieben Brüder / Schuldener / nicht dem Fleisch /
das wir nach dem Fleisch leben*

(36) *..tas Kungs.. s'uh'tija tohs pa diweem s'awâ preeks'châ / uhs
ikkatru Pils'atu / un Weetu / kur wiņņam bij ja naha k JT 140 (Lk 10,
1)*
*..der HErr.. sandte sie / ja zween vnd zween / fur jm her / in alle
Stedte vnd Ort / da er wolt hin komen*

Retāk sastopams arī debitīva lietojums darbības objekta esamības, resp. neesamības nozīmē, kā jau minējis Pēteris Šmits, piemēram,

(37) *Kas tizejs irr us Zerribu / kur neneeka bij ja zerre / ka
tas taptu weens Tehws dauds Pagaņo JT 305 (Rm 4, 18)*
*Vnd der hat gegleubet auff Hoffnung / da nichts zu hoffen
war / Auff das er würde ein Vater vieler Heiden*

(38) *Zeek Algahdschu mannam Tehwam/ kam Maises par pilnu
ja = ehd / un man buhs Baddu mirt? JT 155 (Lk 15, 17)*
*Wie viel Tagelöhner hat mein Vater / die Brot die fülle haben / Vnd
ich verderbe im Hunger*

(39) *Irrag jums s'che kas ja = e h d ? JT 180 (Lk 24, 41)*

Habt jr hie etwas zu essen?

Dalā gadījumu debitīva formas iespējams uztvert gan objekta esamības, gan vajadzības nozīmē, piemēram,

(40) *Waj / kas mums ar tew (irr ja d a r r a) JEsu no Nazaretēs?*

JT 70 (Mk 1, 24)

Halt / was haben wir mit dir zu schaffen Jhesu von Nazareth?

(41) *Bet wiņss'ch s'azzija uhs teem; Man irr Barriba ja e h d / ko*

juhs nesinnat JT 189 (Jņ 4, 32)

Er aber sprach zu jnen / Ich habe eine Speise zu essen / da wisset jr nicht von

(42) *S'ihmani / man tew kas ja s' a k k a JT 131 (Lk 7, 40)*

Simon / Ich habe dir etwas zu sagen

To, ka vajadzības nozīme vismaz daljā izlokšņu 17 gadsimta pirmajā pusē tika lietota, apliecina 1644. gadā izdotā Georga Rehehūzena gramatika, kas sarakstīta apmēram 14 gadu agrāk. Te gramatikas aprakstā norādīts, ka: *Gerundium in dum quod Germanice exponitur per haben / müssen / sollen (mihi est scribendum) praeponit tertiae personae singulari praesentis etiam tertiam personam singularem singulorum temporum ex verbo ößmu / ich bin. addita tamen verbo vocola Ja cum Dativo nominis vel pronominis.*¹⁷

Turpat minētas arī formas: *Man ir ja ä h d e ich habe zu essen Töouw ir ja ä h d e du hast zu essen Wingam ir ja ä h d e er hat zu essen* u.c. personu un laiku formas.¹⁸

Skaidribu par formu lietojumu rāda atsevišķās debitīva formas, kas atrodamas gramatikas tekstā daljā: *tad wingims ir ja m a x a . alßdenn jhnen ist zu bezahlen.*¹⁹ *Pähtz Behns ar ißkaptims/s/ ir ja = p l a u w ar dackschims/s/ ja = i ß a h r d i ar gkrahbäcklims/s/ ja = k a ß i gkabbanoß ja = ß annäß kaudsoß ja = ß a m m e t v n ja = w e d d = ehckschan ka teh lohpe tohp vßßturrähte. Darnach*

¹⁷ RM 25-26. Par debitīva formu aprakstu vecākajās latviešu gramatikās sīkāk sk. Andronovs 1999.

¹⁸ RM 26-27

¹⁹ RM 39.

*hew mit sensen muß meien mit gabeln außstrewen mit harken
samlen / kratzen in häufflichen zusammen tragen in Kuien zusammen
schmeissen vnd einführen daß das viehe wird auffgehalten.*²⁰

5. Balstoties uz minētajiem 16.-17. gadsimta faktiem un pieņemot, ka tie kaut daļēji atspoguļo tā laika runāto valodu, varētu secināt, ka šai laikā vismaz daļā izlokšņu ir notikušas šādas pārmaiņas debitīva formu lietojumā un nozīmē:

a) 16. gadsimtā debitīva formas tikušas atvasinātas lielākoties tikai no transitīviem vārdiem un apzīmējušas objekta esamību resp. neesamību;

b) 17. gadsimta gaitā šīs debitīva formas pakāpeniski ieguvušas ne tikai objekta esamības, bet arī darbības vajadzības nozīmi;

c) tādējādi radās iespēja atvasināt debitīva formas arī no intransitīviem vārdiem, kas jau apzīmēja tikai darbības nepieciešamību;

d) vajadzības nozīme nostiprinās 17. gadsimta gaitā kā galvenā, atstājot sākotnējai tikai sekundāru vietu;

e) pakāpeniski sākotnējā debitīva formu nozīme vispār tiek atnesta, izņemot daļu Vidzemes izlokšņu, kur tā pastāv līdzās jaunākajai vajadzības nozīmei, iespējams, ka šo saglabāšanos veicina saglabātā formālā atšķirība starp formām ar *ju-*, resp. *jā-*.

Tomēr nevar izslēgt arī iespēju, ka vecākajos rakstu pieminekļos sastopamās debitīva formas atspoguļo nevis to lietojumu latviešu valodā, bet gan tulkotāju uzskatus par tām, proti, latviešu formas ar *jā-* tieši atbilst vācu valodas konstrukcijai ar *haben + zu + infinitivs*. Visproblemātiskākā ir (1) piemērā atrodama forma – vai ar to tulkots tikai vācu *zu glauben*, vai arī tā atspoguļo senāku debitīva lietojumu, kas atbilstu minētajiem Vidzemes sēlisko izlokšņu faktiem.

6. Atzīstot nupat minēto procesu realitāti, nedaudz citādi varētu skatīties uz debitīva formu *jābūt*, kas atšķiras no pamatmodeļa. Tā kā *būt* ir intransitīvs verbs, tad debitīva forma varētu būt samērā jauns darinājums. Tiešām, 16.–17. gadsimta rakstos nav gadījies fiksēt nevienu (!) debitīva formu no verba *būt*. Tādējādi nav izslēgts, ka tā radusies tikai jaunākajā laikā. Kā zināms, dialektāli sastopamas formas, kas veidotas pēc vispārējā modeļa ar tagadnes trešās personas formu, piemēram, *jāir*, *juobyun*²¹, *joajer/ljoaboun*²².

²⁰ RM 43-44.

²¹ Endzelīns 1951:885.

Savukārt neregulārā forma *jābūt*, acīm redzot ir darināta pēc verba *jāiet* parauga, kam vienīgajam sakrīt trešās personas forma ar infinitīvu.²³

7. Runājot par debitīva formu rašanos, līdz šim visatzītākais uzskats ir tās atvedināt no verba personas formu sakusuma ar proklitiski lietota attieksmes pronomena **jo-* locījuma formām.²⁴ Tagad parastā forma ar *jā-* laikam gan cēlusies no vietniekvārda ģenitīva, kas varēja būt lietots dalāmā ģenitīva, negācijas vai arī ablatīva nozīmē. Savukārt dialektālās formas ar *ju-*, kā arī formas ar *juo-*, ja vien tās ir autentiskas, ir refleksi no vietniekvārda akuzatīva vai instrumentāļa, ko apliecina arī to reliktais lietojums izloksnēs.

Interesantu hipotēzi par iespējamu latviešu valodas debitīva un analogu lībiešu valodas formu izcelsmes vienotu procesu abu valodu ilgstošas saskarsmes rezultātā izteicis Bernhards Velhli.²⁵

Modificētā veidā tradicionālo viedokli pasniedzis Lets Palmaitis. Viņš uzskata, ka baltu valodu tematisko verbu tagadnes trešās personas formas ir cēlušās no īpaša verbāla nomena (t. s. masdara), kam raksturīgas gan infinitīva, gan personas formas, gan lietvārda funkcijas.²⁶ Šāds verbālnomens bijis raksturīgs pirmvalodas laikmetam, kad vēl nebija izveidojušās infinitīva formas. Pamatojoties uz šo hipotēzi, Palmaitis apgalvo, ka arī latviešu valodas debitīvā atspoguļojas tieši verba trešās personas nominālais aspekts,²⁷ tātad debitīva formu sākotnējā cilme saistāma ar laiku, kad verbu sistēma kopumā varēja būt atšķirīga no mūsdienās parastās. Katrā ziņā ir interesanti atzīmēt, ka debitīva lietojums Vidzemes sēliskajās izloksnēs balsta šo hipotēzi, jo faktiski veic infinitīva funkcijas.

²² Ancītis 1977: 264. Sk. arī Rudzīte 1964: 372.

²³ Ja Elgera rokrakstā minētās formas: (20) *Daudze man no iums i a r u n n a t vnd i a t ē s ō t* EvE37, 24 atspoguļo reālus valodas faktus, tad tās ir vienīgās zināmās formas, kas arī veidotas ar *jā-* + infinitīvs.

²⁴ Prellwitz 1904; Endzelīns 1905; 1908; 1951: 886-887; Mjulenbax 1907; Stang 1966: 436-437; Gāters 1993: 322-323.

²⁵ Wälchli 1996. Mazāk ticams ir uzskats, ka latviešu valodas debitīvs būtu radies somugru valodu ietekmē (Holvoet 1993, kritiku sk. Wälchli 1996).

²⁶ Palmaitis 1998: 227-237.

²⁷ Turpat, 229.

Avoti

- CC – Catechismus Catholicorum. Iscige pammacischen, no therns Papreksche Galwe gabblems Christites macibes. Prexskan therns nemacigems vnd ionerns bernerns. Cour Kungam Petrum Canisium, thaes Schwetes rakstes Doctor. Ehsprestcz Vilne Pille, Littourre Semmen, pi Danielem Lanciciensiem expan tho gadde. 1585.
- E I – Enchiridion. Der kleine Catechismus: Oder Christliche zucht für die gemeinen Pfarhern vnd Prediger auch Hausueter etc. Durch D. Martin.Luther. Nun aber aus dem Deudschen ins vndeutsche gebracht, vnd von wort zu wort, wie es von D. M. Luthero gesetzet, gefasset worden. Gedruckt zu Königsperg bey George Osterbergern Anno M. D. LXXXVI.
- EE I – Euangelia und Episteln, aus dem deutschen in vndeutsche Sprache gebracht, so durchs gantze Jar, auff alle Sontage vnd fürnemsten Feste, in den Kirchen des Fürstenthumbs Churlandt vnd Semigallien in Lieflland vor die vndeutschen gelesen werden. Mit der Historien des Leidens, vnd Aufferstehung vnsers HERRN Jesu Christi, aus den vier Euangelisten. Gedruckt zu Königsperg in Preussen, bey Georgen Osterbergern. 1587.
- EvE – Evangelie und Episteln ins Lettische übersetzt von Georg Elger. Bd. 1. Texte. Herausgegeben von Kārlis Draviņš. Lund 1961.
- JT – Tas Jauns Testaments Muhsu KUNGA JESUS KRISTUS / Jeb Deewa Swehtajs Wahrds / Kas Pehz ta KUNGA JESUS KRISTUS Peedsimschanas no teem Swehteem Preeza-Mahzitajeem un Apustuļeem usrakstihts. RIGA / Gedruckt durch Johann Georg Wilcken / Königl.Buchdr: Jm Jahr M DC LXXXV.
- LW – Erneuter Schragen des Rigaschen Leinweberamts. 1625 Febr. 18. Citēts pēc: L. Arbusow, Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625) // Acta Universitatis Latviensis 2, 1922,19-57
- Ps – Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge, welche in den Kirchen Gottes zu Riga, vnd anderen örtern Lieflandes mehr, in Liefländischer Pawrsprache gesungen werden. Gedruckt zu Riga in Liefllandt bey Nicolaus Mollin, 1615.
- RM – MANVDVCTIO Ad Lingvam Lettonicam facilis & certa, monstrata a JOANNE GEORGO REHEHUSEN Ascheradensium Pastore et Consistorii Kokenhusensis Regii Assessore. Excusa a GERHARDO SCHRÖDERO Typotheta Rigensi Sumptibus Authoris. Anno M DC XLIV. Citēts pēc: T. G. Fennell. The First Latvian Grammar. Melbourne, 1982.
- UP – Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge, welche in den Kirchen des Fürstenthums Churland und Semigallien in Lieflande gesungen werden. Königsperg bey George Osterbergern, 1587 Citēts pēc: Undeutsche Psalmen. Herausgegeben von A. Bezzenberger und A. Bielenstein. Mitau, Hamburg, 1886.

Literatūra

- Alksnis 1932 – Alksnis M. A. Krāslavas izloksne // FBR XII 1932, 26-48.
- Ancītis 1977 – Ancītis K. Aknīstes izloksne. Rīga, 1977
- Andronovs 1999 – "Vajadzības izteiksme" latviešu valodas gramatiskajā tradīcijā (jeb The fluctuating fortunes of the Latvian debitive) // BF VIII 1999, 154-177
- Bielenstein 1883 – Bielenstein A. // Magazin XVII, 1, 1883, 103.
- Danks 1940 – Danks J. Rīgas un apkārtnes zvejnieki un zveja 17. g. s. // Latvijas Vēstures instituta Žurnāls 1940, nr. 1, 63-88.
- Elksnītis 1929 – Elksnītis A. Lazdonas, Praulienas, Sarkaņa, Patkules, Cēsaines un Dzelzavas izloksnes // FBR IX 1929, 119-160.
- Endzefīns 1905 – Endzefīns J. Zur Entstehung des lettischen Debitivus // BB 1905 XXIX, 320-321 (= Darbu izlase. Sēj. 1, 288-289).
- Endzefīns 1908 – Endzefīns J. Еще о латышском дебитиве // Изв XIII 1908, 201-207 (= Darbu izlase. Sēj. 2, 64-69).
- Endzefīns 1951 – Endzefīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1951.
- Gāters 1993 – Gāters A. Lettische Syntax. Die Dainas. Frankfurt am Main [etc.], 1993.
- Holvoet 1993 – Holvoet A. On the nominative object in Latvian, with particular reference to the debitive // Linguistica Baltica 2 1993, 151-162.
- Kauliņ 1889 – Kauliņ J. Ueber die (lettische) mundart von Saussen und Feheln (Livland) // BB XIV 1889, 116-151.
- Mjulenbax 1907 – Мюленбах К. О дебитиве // Известия Отделения русского языка и словесности императорской академии наук, 1907 г. Тома XII-го книжка 3-я, Санктпетербург, 313-333.
- MLVVG I – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija. Rīga, 1959.
- Palmais 1998 – Palmais L. Baltų kalbų gramatinės sistemos raida. Kaunas, 1998.
- Prellwitz 1904 – Prellwitz W. Zur entstehung des lettischen debitivus // BB XXVIII 1904, 319.
- Rudzīte 1964 – Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. Rīga, 1964.
- Stang 1966 – Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen. Oslo-Bergen-Tromsø, 1966.
- Šmits 1908 – Šmits P. Glūka Bībeles valoda // RLB ZK RKR XIV 1908, 27-28.
- Wälchli 1996 – Wälchli B. Two Cases of Necessive Modality in the NEE Area: External Necessity Deriving from Motion Verbs and the Latvian-Livonian Debitive as a Case of

Parallel Grammaticalization. In: Christen, Simon / Locher, Jan Peter / Wälchli Bernhard. Narmon'Gi. Arbeitspapiere des Berner Projekts zurvergleichenden Darstellung der nordosteuropäischen Sprachen. Bern: Institut für slavische und baltische Sprachen und Literaturen, 1996, 42-51.

SUMMARY

THE DEBITIVE FORM IN THE EARLIEST LATVIAN TEXTS

Pēteris VANAGS

Debitive forms in the 16th and early 17th centuries with the formant *jā-* are examined. In these sources the forms convey not necessity, but rather existence or non-existence of an object. Some Selian dialects in Vidzeme have retained this construction to this very day. Constructions with *jā-* that clearly express necessity first appear in written texts from the mid-17th century onward. It is conceivable that it was precisely during the 16th and 17th centuries that the shift of meaning of these forms and the development of the debitive as a grammatical category occurred, at least in some Latvian dialects.

LATV. *brangs*, LIET. *brangus* UN LATV. *dārgs*, LIET. *dargus*

Anta BUHĀRINA
(LU Baltu valodu katedra)

Dažādas pārmaiņas valodā nenotiek izolēti. Nereti viena vārda nozīmes maiņa izraisa nozīmes pārmaiņu citā vārdā un dažreiz pat veselu pārmaiņu virkni. Šādi procesi ir notikuši arī latviešu un lietuviešu valodā – par to ir rakstījis R. Bērtulis (ZFS, 184–189), analizējot konkrētus ģenētiski semantiskus mikrolaukus.

Šāds ģenētiski semantisks mikrolauks ir arī rakstā analizējamie latviešu un lietuviešu valodas īpašības vārdu pāri: latviešu *brangs*, lietuviešu *brangus* 'dārgs' un latviešu *dārgs*, lietuviešu *dargus* 'nejauks, lietains'. Abas šīs homogēnas saista nozīme 'dārgs', tādēļ, sākot šo vārdu pāru analīzi, šķīta svarīgi noskaidrot, vai kādā no valodām nozīmes pārmaiņa vienā vārdā nav izraisījusi nozīmes pārmaiņu otrā vārdā.

Latv. *brangs* un liet. *brangus* ir heterosēmiski vārdi, jo tiem ir būtiskas nozīmes atšķirības. LLVV sniedz šādas mūsdienās lietotās latviešu valodas īpašības vārda *brangs* nozīmes:

"sar. 1. *Resns, tukls.* (..) Vai nu man tikai liekas, vai...rudenī viņa [meita] bija brangāka. Zigmonte 2, 270. // *Labi barots (dzīvnieks).* □ Baltābola atraitnei bija brangs, balts zirgs.. Kurcijs 4, 292. (..).

2. *Liels.* (..) ..lode apmetumā bija izsitusi brangu caurumu. Grīva 9, 139.

3. *Labs, lielisks.* □ Kas tā [Liene] būs par brangu saimnieci! Jā, jā, Mālnieks bij pratis meklēt! Krietnākas viņš visā Vidzemē nebūtu atradis! Blaumanis 2, 80. (..)" (LLVV 1, 113).

Savukārt ME ir šādas *brangs* nozīmes:

"in Livl. im allg. prächtig, herrlich, vortrefflich, fett, korpulent, in Kurland aber ziemlich gut, angehend: *brangs zirgs*, ein prächtiges, stattliches Ross. in Kurl. ein recht gutes Pferd. *ciļvēks vai kustonis ir brangs jeb trekns; brangi liels*, recht gross, *brangi silts*, recht warm. *kruogā bija brangi vīri; samīs mani kājiņām* BW. 31204. *uzņemiet večas pēdas, tur nebij brangas bēdas* (..)" (ME 1, 323).

Lietuviešu valodas īpašības vārda *brangus* nozīmes atšķiras no iepriekš minētajām latviešu vārda nozīmēm, un par to liecina LKŽ sniegtie skaidrojumi:

G. F. Stendera "Lettisches Lexikon" (1789):

"(..) brangs, a praechtig, prangend" (GFS 2, 27).

"(..) praechtig, brangs, gresns" (GFS 1, 461).

K. Valdemāra "Krievu – latviešu – vācu vārdnīca" (1872):

"Хоро́шій, a. *labs, brangs, lahgs*, a. gut, schoen" (KLVV, 638).

K. Valdemāra "Latviešu – krievu – vācu vārdnīca" (1879):

"*brangums*, m. *brangs*, a, великоленіе, n., лепный, хоро́шій, a. Pracht, f., praechtig" (LKVV, 44).

K. Ulmaņa un G. Bražes "Deutsch – lettisches Wörterbuch" (1880):

"prächtig, Adj. u. Adv., gresns, brangs, stahigts" (KU 2, 577).

J. Dravnieka "Krievu – latviešu vārdnīca" (1913):

"хороше́нко, adv. 1. labi; 2. kreetni; brangi;

хоро́ший, adj. 1. labs; 2. skaists" (KLV, 958).

R.B.J. studentu pulciņa "Latviešu – vācu vārdnīca līdz ar svešvārdu paskaidrojumiem" (1914):

"brangs, adv. prächtig, vortrefflich, tüchtig, dick, fett" (RBJ, 42).

J. Dravnieka "Latvju – krievu vārdnīca" (1923):

"brangs – отличный. велико́тпный" (LKV, 41).

J. Dravnieka "Latvju – vācu vārdnīca" (1927):

"brangs – herrlich, prächtig; gut; korpulent, dick" (LVV, 62).

Arī latviešu literatūras materiālu izpēte rāda nozīmes pārmaiņu. Tā, piemēram, A. Kronvalds 1870. g. vārdu *brangs* lieto ar nozīmi 'lielisks': "Ai tēvi, ai, mātes, kādēļ ļaujāt saviem bērniem bez mūsu jaukām, **brangām** dziesmām uzaugt?" (AK, 230). Tādā pašā nozīmē šo vārdu lieto arī R. Blaumanis: "Kādēļ tas atkal pēc ilgāka laika reiz negāja palocīt kājas pēc tik **brangas** mūzikas!" (RB, 229). Mūsdienās šādā nozīmē vārdu *brangs* lieto, tikai runājot par ozoliem, cūkām un tamlīdzīgām gluži konkrētām lietām un nevis dziesmām vai mūziku. Jāteic gan, ka 19. gs. autori vārdu *brangs* ir lietojuši arī ar nozīmēm 'liels', 'pamatīgs' Piemēram, Apsīšu Jēkabs: "Ādams, atnācis klētiņā, uzvarētāja priekā aplūkoja kaujas upurus (t. kājus un bietes), katru par sevi pacilādams un pie sevis parūkdams: "**brangs** rāviens!" (AJ, 49 – 50); A. Kronvalds: "(..) tie, kuņi pat pa dienu pa nākošiem **brangiem** biezputru kalniem daudz sapņo (..)" (AK, 231); R. Blaumanis: "(..) kura gan varēja līdzināties Roplainietei, kad tā svētdienās gāja uz baznīcu, pie sāniem dēlu, **brangu** kā ozolu (..)" (RB, 240).

Kaut arī latviešu valodas vārdnīcās mūsdienās lietotā vārda *brangs* nozīme 'resns, labi barots' parādās tikai kopš 1914.g., literatūrā vārds ar šo nozīmi ir lietots jau agrāk. Tā 1904.g. K. Skalbe savā pasakā "Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties" runā par *brangu lakstīgalu*, un šeit pēc konteksta ir labi redzams, ka konkrētā lakstīgala ir resna: "Labsirdīgam uzlēca uz ceļiem liels, **brangs** putns un sāka lasīt druskas (..).

"Lakstīgala," viņš teica (..).

"Uz Mārtiņiem kausim. (..) "(KS, 22).

Tātad pēc vārdnīcu un literatūras materiālu analīzes var secināt, ka latviešu valodas īpašības vārda *brangs* nozīme 'resns' parādījusies tikai ap gadsimtu miju. Šis fakts neapstiprina iepriekšminētās versijas par vārda *brangs* nozīmes attīstību, jo sākotnēji nozīme 'resns' nav sastopama ne vārdnīcās, ne literatūrā. Laikam gan ir notikusi nozīmes paplašināšanās – uz abstraktākas nozīmes 'lielisks, labs' pamata ir veidojusies konkrētāka nozīme 'resns, labi barots'; 'liels': labs un lielisks ir tas, kas ir liels un pamatīgs (par ozolu) vai resns, labi barots (par cūku).

Jāpiebilst, ka mūsdienās vārda *brangs* nozīmes 'resns', 'liels' parasti ietver pozitīvu niānsi – šo vārdu lieto tad, ja uzskata, ka tas ir labi, ka kaut kas ir resns vai liels, piemēram, *brangi kartupeļi*, *brangi sivēni*.

Arī latviešu *dārgs* un lietuviešu *dargus* nozīmju attiecības ir sarežģītas. Mūsdienu latviešu literārajā valodā īpašības vārda *dārgs* pamatnozīme ir 'vērtīgs, tāds, par ko daudz jāmaksā', turpretī lietuviešu īpašības vārds nozīmē 'nepatīkams, riebīgs; drēgns, lietains' LLVV sniedz šādas latviešu vārda nozīmes:

"1. *Ļoti vērtīgs*. D. gredzens. Dārgas kažokādas (..).

2. *Tāds, kam ir ļoti liela nozīme (cilvēka, sabiedrības dzīvē), tāds, ko ļoti augstu vērtē. (..)*

3. *Tāds, ar ko ir saistītas dziļas jūtas. (..)* Viņš ilgi apskatīja fotogrāfijas. Tā cilvēks vēro kaut ko tuvu, mīļu, sev dārgu. Zv 57, 8. 8. (..) (LLVV 1, 263).

Līdzīgas latviešu *dārgs* nozīmes ir atrodamas arī K. Milēnbaha "Latviešu valodas vārdnīcā" (ME 1, 448).

No tām atšķiras ir "Lietuviešu valodas vārdnīcā" dotās lietuviešu *dargus* nozīmes:

"1. *darganotas* (t. i. – lietains): Dargūs oras Pg. (...); 2. *biaurus, nemalonus, negražus, šlykštus* (t. i. – nepatīkams, riebīgs, neglīts): Dargus gyvenimas DP 425. Biaurios ir dargios kalbos DP 71. (...); 3. *piktas, irzlus* (t. i. – dusmīgs, nikns): Dargų sūnų turėjo Ukm. (...) (LKŽ 2, 285).

Lietuviešu *dārgs* un lietuviešu *dargus* ģenētiskās attiecības nav īsti skaidras. Lietuviešu *dargus* ir mantots vārds, Ja nereti kāda vārda nozīme kļūst no konkrētākas par abstraktāku, tad šajā gadījumā var teikt, ka ir noticis pretējs process. un tas ir saistīts ar lietuviešu *drēgti* 'kļūt drēgnākam, mitrākam, valgākam', *drēgnas* 'drēgns, mitrs, valgs', *dergti* 'pieķēzīt, piecūkot, pieķēpāt', latviešu *drēgns*, senkrievu *padoroga* 'negaiss' u. c. (EF 1, 103).

Turpretī par latviešu īpašības vārda *dārgs* cilmi ir vairāki atšķirīgi viedokļi. Tā J. Endzelīns par to izsakās šādi: "Ob mit r. *дорогъ*, serb. *drag* "teuer" verwandt oder aus dem slavischen entlehnt, kann sicher nicht entschieden werden (...)" (ME 1, 448).

Atšķirīgs viedoklis par latviešu *dārgs* un krievu *дорогой* attiecībām ir pausts dažādās krievu valodas etimoloģijas vārdnīcās. Etimologs M. Fasmers neuzskata latviešu *dārgs* par aizguvumu, viņš pieņem, ka latviešu *dārgs* un krievu *дорогой* 'dārgs' varētu būt seni radniecīgi indoeiropiešu cilmes vārdi. Sniedzot krievu valodas vārda *дорогой* etimoloģijas skaidrojumu un raksturojot tā attiecības ar citiem ide. vārdiem, M. Fasmers līdzīgi kā R. Trautmanis (RT, 45) norāda: "вероятно, родственно лтш. *dārgs* "дорогой" др. прусск. собств. *Darge, Dargel*" gan piemetinot, ka pretējs viedoklis ir Brukneram, kurš šeit saskata aizguvumu no slāvu valodām (МФ 1, 531). Arī 1973. gadā izdotajā "Krievu valodas etimoloģijas vārdnīcā" latviešu *dārgs* ir minēts kā viens no krievu *дорогой* radniecīgiem vārdiem (ЭСРЯ 1, 171). Savukārt etimologs A. Preobraženskis pieļauj, ka latviešu *dārgs* varētu būt aizguvums no krievu valodas: "(...) *dārgs* *дорогой* вполне соответствовало бы, но здесь не исключена возможность заимствования изъ рус." (АП 1, 191).

Pēc K. Karuļa domām, latviešu *dārgs* ir ģenētiski saistīts ar lietuviešu *dargus*. Etimologs dod šādu nozīmes attīstības skaidrojumu:

"'tāds, kas plēš, kas rada nepatiku' (lš. *dargūs* 'pretīgs, nemīļš' la. *derdzīgs*) → 'nepatīkami liels (par cenu, atlīdzību)' (sal. *bargs*:

"tas maksā bargu naudu" → 'tāds, kam ir liela cena, vērtība; vērtīgs'" (KK 1, 201). Tomēr šis skaidrojums nav īpaši ticams, jo lietuviešu *dargus* nozīmei līdzīgu skaidrojumu neatrodam ne senajās latviešu valodas vārdnīcās, ne arī izlokšņu materiālos.

Arī S. Karaļūns (Θ, 156–158) neuzskata latviešu *dārgs* par aizguvumu no slāvu valodām, taču viņš dod citu nozīmes attīstības skaidrojumu. S. Karaļūns atzīst, ka indoeiropiešu valodās ir bijuši vairāki veidi, kā attīstījusies semēma 'dārgs' un viens no tiem varētu būt bijis šāds: 'kļūt mitram, briest' → 'viegli uztūcis, tukls; liels, resns, taukains' → 'dārgs', to pamatojot ar baltu valodu faktiem – saistot liet. *brankus* 'viegli piebriedis', lietuviešu *brangus* 'dārgs', latviešu *breņģe* 'mitra vieta, lieli netīrumi', *breņģēt (ies)* 'ar rokām maisīt šķidrumu', latviešu *brengs* 'resns, korpulents, taukains', lietuviešu *brinkus* 'viegli piebriedis', *brinkti* 'briest, piebriest', *bringas* 'celms, blūķis, lieste', lietuviešu *bringti* 'kļūt dārgākam', tādējādi uzskatot, ka latviešu *brangs* sākotnējā nozīme bija 'resns, korpulents, taukains', kas savukārt attīstījās no 'kļūt mitram, piebriest'. Šis skaidrojums gan nav īsti ticams, jo vārdi *breņģe*, *breņģēt* ir acīmredzami aizguvumi. Bez tam, ņemot vērā šī raksta sākumā teikto, nav arī īstas pārliecības par to, ka latviešu *brangs* sākotnējā nozīme būtu bijusi 'resns'.

Līdzīgas paralēles ir atrodamas arī senprūšu valodā. Senprūšu *tempran* 'dārgs' S. Karaļūns saista ar lietuviešu *tamprus* 'atsperīgs' latviešu *tamprs* 'ciets' (par kokiem un zemi) lietuviešu *tempti* 'stiept, izstiept', latviešu *tiept* 'stiept, padarīt cietu', senslāvu *tǫpъ* 'resns, stiprs, labi barots, taukains', senislandiešu *pambr* 'resns, tukls' un latviešu *tempt* 'dzert lieliem malkiem'.

Ņemot vērā iepriekšminēros piemērus, S. Karaļūns uzskata, ka arī latviešu *dārgs* iespējams saistīt ar lietuviešu *dargus* 'lietains, apmācies, sliktis (par laiku)', *darga* 'sliktis laiks, slapjdraņķis', *dargti* 'apmākties, sabojāties (par laiku)', latv. *dergties* 'būt pretīgam' u.c.

Ticamāks tomēr ir lietuviešu valodnieka V. Mažuļa uzskats, ka latviešu *dārgs* pamatā ir baltu un slāvu **darga* 'izturīgs, stiprs': "Tačiau to adj. balt. –sl. **darga*- reikšmė bus buvusi ne "brangus" (taip įprasta manyti), o "išlaikantis, tvirtas, stiprus ir pan. [jis yra sufikso -g- vedinys iš verb. balt. – sl. **der-* "išlaikyti, tvirtai laikyti" < ide **dher* (H) – "t. p. – Pokorny I 254), kuris į "brangus" išvirto ne pr. ir lie., o tik sl. ir la. kalbose (...)" (VM 1, 180).

Tāpat latviešu *dārgs* un lietuviešu *dargus* nozīmju ziņā drīzāk attīstījušies neatkarīgi viens no otra.

Lai gan nereti viena vārda nozīmes pārmaiņa izraisa cita vārda nozīmes pārmaiņu, to nevar teikt par abiem iepriekš analizētajiem vārdu pāriem. To ģenētiskās attiecības vēl ir samērā neskaistas, tomēr var apgalvot, ka starp abu vārdu nozīmes atšķirībām nepastāv nekādas sakarības.

Var tikai izteikt hipotēzi, ka, iespējams, baltu pirmvalodas periodā vispār nepastāvēja jēdziens 'dārgs', jo baltu valodās tas apzīmēts katrā ar savu vārdu (liet. *brangs*, latv. *dārgs*, senprūšu *tempran*). Veidojoties dārguma jēdzienam, atbilstošais vārds jau radās katrā baltu valodā atsevišķi, un šis process varbūt notika ar nozīmes pārnese palīdzību.

Saīsinājumi

- AJ – Apsīšu Jēkaba raksti. 1. sēj. – R. 1924.
 AK – Kronvaldu Atis. Dzīve. Darbu izlase. – R., 1939.
 EF – Fränkel E. Litauisches Etymologisches Wörterbuch. T. 1 –2. Heidelberg–Göttingen, 1962. – 1965.
 FBR – Filologu biedrības raksti XII. – R. 1932.
 GFS – Stender G. F. Lettisches Lexikon. T. 1.–2. – Mitau, 1789.
 KK – Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. 1.–2. sēj. – R. 1992.
 KLV – Dravnieks J. Krievu – latviešu vārdnīca. – R., 1913.
 KS – Skalbe K. Pasakas. – R., 1979.
 KU – Ulmann K., Brasche G. Lettisches Wörterbuch. T. 1.–2. – Riga und Leipzig, 1880.
 KLVV – Krievu – latviešu – vācu vārdnīca. – M., 1872.
 KU – Ulmann C. Lettisch = deutsches Wörterbuch. T. 1 – R., 1872.
 LKV – Dravnieks. Latvju – krievu vārdnīca. – R., 1923.
 LKVV – Latviešu – krievu – vācu vārdnīca. – M. 1879.
 LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. 1–15 t. – Vilnius, 1961.–1991
 LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8. sēj. R., 1972.–1995.
 LVV – Dravnieks J. Latvju – vācu vārdnīca. – R., 1927
 ME – Milēnbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Red., pap., turpinājais J. Endzeliņš. 1.– 4. sēj. – R., 1923.–1932.
 RB – Blaumanis R. Kopoti raksti. 1. sēj. – R., 1993.
 RT – Trautmann R. Baltisch slawisches Wörterbuch. – Göttingen, 1923.
 VM – Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologijos žodynas. 1 t. – V., 1988.
 ZFS – Бертулис П. Сравнительно-семантический анализ лексики. // Zeitschrift für Slawistik. 19: 2, 1974.
 АП – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. Том 1. – М. 1959.
 МФ – Фасмер М. Этимологический словарь русскогo языка. Том 1. М., 1986.

- Э – Каралюнас С. К этимологии лтш. *dārgs*. // Этимология 1973. М., 1975.
ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка. Том 1. – М. 1973.

SUMMARY

LATV. *brangs*, LITH. *brangus* AND LATV. *dārgs*, LITH. *dargus*

Anta BUHĀRINA

The author looks at the relationship and development of meanings of two homogenetic word pairs - Latv. *brangs* "stout, large, good" - Lith. *brangus* "expensive" and Latv. *dārgs* "expensive" - Lith. *dargus* "rainy; unpleasant; horrible", and reconstructs the original meanings of the lexemes. Judging from a text and dictionary analysis, it seems that the traditional opinion that the development of meaning of Latv. *brangs* from "fat, stout" - > "good, valuable" could be false, because evidence from language materials indicates rather the opposite development: "good, wonderful" - > "well-fed, fat" The meaning of Latv. *dārgs* could have developed in the Latvian language, but it is also possible that the lexeme was borrowed from Old Russian. At any rate it is possible that Proto-Baltic had no word for "expensiveness" because all three Baltic languages have a different term for this concept.

OBSERVATIONS ON THE MANUSCRIPTS OF FÜRECKER'S LATVIAN-GERMAN DICTIONARY

Trevor G. FENNELL
(Flinders University of South Australia)

The original manuscript of Christophor Fürecker's dictionary has not to date been found, and may well not have survived. Two transcriptions of it, however, have been preserved, and have recently been published (Fennell 1997, 1998).

A detailed comparison of these two transcriptions reveals that they are very similar in content, in spite of certain superficial differences, as, for example, the extent to which the entries have been alphabeticised. The more the two versions corroborate one another, the greater the likelihood that they accurately reflect the original, albeit with the text transposed from the so-called "Fürecker orthography" (see Draviņš, 1955a, 1955b) into a relatively standard version of what has become known as the Old Orthography.

There are occasional instances in which one or other of Fürecker's symbols has been accidentally retained in the transposition, e.g., the symbol *ą* in the word *jašchus* ["on horseback"]. This occurs in the second manuscript only (F2, 197); the first manuscript has the more usual *jahschus* (F1, 121). This is not normally problematical, although in the case of barred *Z* it is sometimes difficult to distinguish between a carry-over of Fürecker's convention (in which the symbol represents the modern affricate *č*) and an ordinary old orthography *Z* embellished by barring which has no phonological significance (representing the modern *c*). We shall examine a special case of the problem below.

As far as phonology is concerned, we observe a strong tendency in the first manuscript to prefer the form *ahs* for both the preposition and the prefix *aiz*, whereas the second manuscript generally prefers *ais*: thus we have

<i>ahsaddiht</i> (F1, 16)	<i>aisaddiht</i> (F2, 4)
<i>ahsbrauzze</i> (F1, 108)	<i>aisbrauzze</i> (F2, 181)
<i>ahszelt</i> (F1, 315)	<i>aiszelt</i> (F2, 542)
<i>ahsdarriht</i> (F1, 64)	<i>aisdarriht</i> (F2, 96)
<i>ahsdedsinaht</i> (F1, 62)	<i>aisdedsinaht</i> (F2, 85)

<i>ahdsiht</i> (F1, 65)	<i>aisdsiht</i> (F2, 101)
<i>ahskahrt</i> (F1,92)	<i>aiskahrt</i> (F2, 162)
<i>ahsskreet</i> (F1, 296)	<i>aisskreet</i> (F2, 523)
<i>ahswakkar</i> (F1, 307)	<i>aiswakkar</i> (F2, 510)
<i>ahssagt</i> (F1, 252)	<i>aissagt</i> (F2,336)

and many other examples. Noted by Endzelīns (1951, 635) as characteristic of western Kurland, *ahs* could have been Fürecker's preferred form, but it would be premature at this stage to jump to that conclusion, particularly since Adolphi's grammar (Adolphi 1685), attributed by many, in whole or in part, to Fürecker, contains very few examples of *ahs*: cf. *ahs*, *ahsporni* and *ahswakkar* (Adolphi 1685, 236, 223, 223).

There are also other mismatches between the grammar and the manuscripts of the dictionary. Thus we read in the grammar (Adolphi 1685, 7):

"Die beiden doppel=lautenden ai und ei müssen gar rein unterschieden werden, damit nicht da[s] a für das e, oder das e an statt des a gehöret werde: Als, Maita, ein Aaß, Meita, eine Tochter. Raibums, Bundwerk, Reibums, Bedüselung. Raisa, Sorge, Reisa, eine Reyhe."

["The two diphthongal combinations *ai* and *ei* must be clearly distinguished so that *a* is not heard for *e*, nor *e* in place of *a*. Cf. *Maita* *carrion*, *Meita* a *daughter*, *Raibums* *motley colouring*, *Reibums* *intoxication*, *Raisa* *concern*, *Reisa* a *row*."]

In spite of this warning, possibly issued by Fürecker himself, there are several examples in the dictionary of *ai* used in place of *ei*. Among agent nouns we find *Bahrais ein Zäncker* ["a bickerer"; F1, 32] alongside *Bahreis* (F2, 54); *Burwju luhdsais Wers mit Zaubern hält* ["one who consorts with wizards"; F2, 80] alongside *Burwju luhdseis* (F1, 45), while two other occurrences of this word both have *-eis* (F1, 139; F2, 212); *Pasinnais Einer der da kennet* ["a knowledgeable person"] occurs in both manuscripts (F1, 28; F2, 26). While there may be reasons other than phonological for these examples, others are more clear-cut. Thus "Lithuanians" are *laischi* in the second manuscript (F2, 75), but *leischi* in the first (F1, 38). The word occurs in two other places, each time with *-ei-* (F1, 25; F2, 25). In reverse, i.e., with *ei* for *ai*, we may cite *leipa ein leide, oder*

fuß steig ["a foot-way, footpath"; F1, 129] alongside two occurrences of *laipa* (F1, 121; F2, 197).

Adolphi (1685, 8) also warns his readers against confusing *g* with *j*, citing potential errors such as *Johds* ["devil"] for *Gohds* ["honour"] and *aisjahjjs pee Deewu* ["he has ridden off to God"] for *aisgahjjs pee Deewu* ["he has gone to God"]. Nonetheless, the dictionary offers such examples as *gel* for *jel* [an intensifying particle] in the proposed etymology of the city name *Jelgava*: *lai gel gauj laß ihns nehmen* ["let him take it"; F1, 90 and F2, 152] alongside five other occurrences all spelt *jel*. The verb *jumt decken* ["to roof"] is spelt *gumt* in the first manuscript (F1, 89), but *jumt* in the second (F2, 157). For the south-west wind we have *Launaja Wehjs* (F2, 521) alongside *Launaga wehjs* (F1, 304). There are four other occurrences, all with *g*.

Among the morphophonemic peculiarities we observe a clear reluctance to palatalise the consonants *n* and *l* where theoretically required in the declension of nouns. From *gailis ein Hahn* ["rooster"] we have the genitive singular *gaila* (F1, 79 twice; F2, 118 twice). The nominative plural is *gaili* (ibid.). From *ogle eine Kohle* ["coal"] we have *Ohglu Mihle eine Kohlhütte* ["charcoal kiln"; F1, 147; F2, 228]. For the noun *okstonis*, the nominative plural appears as *ohgstoni Spür oder Suchbienen* ["scout bees"; F1, 168 and F2, 243], while the dative plural is given as *ohgstohneem* (ibid.). For *brahlis* ["brother"] the dative singular appears as *brahjam* (F1, 317; F2, 545), but the nominative plural is *brahli* (F1, 121; F2, 196). From **kehrnis* (for *kehrne* ["churn"]) the genitive singular is *kehrna* (F1, 114; F2, 168). No consistent pattern emerges.

In place of the usual denominal adjective termination *-ains*, the manuscripts, in well over half the relevant occurrences, have *-ainš* (*ainšch*) - see Endzelīns 1951, 325. Thus we have

lokainsch elenk, bügsam ["jointed"; F1, 136, 141, F2, 212]

luhsainsch luchsband ["lynx-coloured"; F1, 136; F2, 214]

meddainsch mit Honig beschmieret ["smeared with honey"; F1, 157; F2, 221]

miglainsch nebelicht ["foggy"; F1, 146; F2, 227]

as opposed to

ahbolains Apffelicht ["dapple-grey"; F1, 2; F2, 2]
bahrdains bärtig ["bearded"; F1, 42; F2, 55]
miltains mehlicht ["floury"; F1, 216, F2, 390]
parehtains etwas narbicht ["somewhat scarred";
F1, 206; F2, 317].

As in the case of the reluctant palatalisations above, however, there is little consistency, but whether the haphazard variations are to be attributed to the original or to the copyists remains unclear.

Another seemingly random variation is to be found in the forms of the past participle active/reflexive, where the endings *-usi* (*-usies*) of the feminine singular are occasionally confused with the endings *-uši* (*-ušies*) of the masculine plural. Usually this takes the form of using the masculine plural in place of the feminine singular. The second manuscript writes (of a female speaker):

Kas sinna, ja ne buhschu aismiruschi ["Who knows whether I have forgotten"; F2, 308], whereas the first manuscript (F1, 196) has *aismirssusi*. In similar vein we may cite

Ta wilna apruhdejschi ["That wool has turned dark red"; F2, 327], while F1, 207 has *apruhdejsi*.

Wista Zahjus jaw isschkilluschi ["The hen has already hatched the chickens"; F2, 362], departs from the form *isskillussi* (F1, 235).

Saule jaw labbi patezzejuschi ["The sun has already climbed a long way"; F2, 346] contrasts with the form *patezzejusi* (F1, 254). Both manuscripts agree in writing

Kahrpe noreetuschi ["The wart has gone down"; F1, 208; F2, 316].

This last example shows that the tendency for the first manuscript to have correct feminine singular forms is not absolute. It should also be noted that even in the second manuscript the majority of feminine singular forms are correct.

There is also a reverse case, in which both manuscripts substitute a feminine singular for a masculine plural:

diwi Zahjischi isskillusees ["Two chickens have been hatched"; F1, 235; F2, 362].

Cases such as those mentioned above do not seem to have been mentioned in the literature, and indeed it is quite possible that

extralinguistic, rather than linguistic phenomena are at work here. In view of the fact that examples are rather rare, and perhaps confined to manuscript texts, it could be advanced that the reason for the confusion lies not in phonological or morphological history, but, much more simply, in the divergent orthographic systems in use at the time, and in the transposition of texts from one system to another. While the most widespread system at the end of the 17th century was the standard Old Orthography as developed by Mancelius, it is well-known that Fürecker used a rather different system. Whether he in fact invented it, or took it over from elsewhere, is unclear, but it is nevertheless usually referred to as the "Fürecker orthography" and was described in some detail by Draviņš (1955a, 1955b).

The manuscripts which we have been considering are in the standard Old Orthography, but there is evidence (cf. *jašchus* above) of Fürecker's spelling sporadically creeping in. Fürecker did not use the standard *sch* to represent the modern *š*, but instead wrote *β* or even *ß* (Draviņš 1955a, 53). In theory, the barred *ß* was supposed to be voiceless, while plain *β* was supposed to be voiced (cf. modern *ž*), but this distinction was frequently ignored (Draviņš, 1955a, 61-2). In contrast, the symbol *β* was used in the standard orthography to represent (voiceless) *s* or *ss*, and one can easily imagine that some confusion might arise. If Fürecker used the letters *-uβi* to represent the masculine plural *-uši*, it is not difficult to see how this could be interpreted on occasion as *-usi*, even though the copyists were obviously aware of the significance of Fürecker's *β* and normally got the transposition right. Now if Fürecker himself were inconsistent, occasionally using *β* in its standard acceptance, just as he was certainly inconsistent as between *β* and *ß*, the transcribers could be forgiven for reading an intended feminine singular *-uβi* as masculine plural *-uši*.

Fürecker's vocabulary has been little studied, although a useful beginning was made by Zemzare (1961, 79-83) with respect to new coinings and foreign borrowings. We shall consider here just one word, which – perhaps deservedly – has not attracted the attention of lexicologists.

The word *Zerro* (F1, 317; F2, 545) is glossed as *trotz!* and is construed with a dative: *Zerro Tehwam, brahjam*. The

corresponding German translation is "*Trotz dem Vater, dem Bruder*" ["Phooey to father, phooey to brother"] (ibid.), and hence the word might appear to be some kind of adverb or even interjection. The entry was subsequently taken over and expanded by the "*Manuale Lettico-Germanicum* (MLG 718-9) as "*Zerro Tehwam, Zerro Brahjam.... ist ein Trotz geschimpff, so man einem thut mit Aufhebung eines beines.*" ["is an expression of insolent abuse, perpetrated along with the raising of one leg."]. This may well appear to be a rather odd kind of body language, and the word in question is no clearer, even with this additional information. While EH (I, 268) does list a verb *cērot auf dem Rücken liegend mit den Beinchen strampeln* ["to lie on one's back and kick one's feet about in the air"], this hardly seems an appropriate or particularly easy way of communicating insolent abuse, and in any event the vowel length creates difficulties. However, a verb *cerot* (with short e) is noted by Lange (1773, 401): "*zerroht einem den Hintern weisen*:" ["to point to one's (own) posterior"]. Taking *zerro* as the singular imperative of Lange's *zerroht*, we now have a plausible combination of indecent pointing, leg-raising and insolent abuse, and perhaps also an insight into this hitherto unexplained word.*

* The financial support of the Australian Research Council for the research underlying this report is hereby gratefully acknowledged.

References

- Adolphi 1685 – *Erster Versuch Einer kurtz-verfasseten Anleitung Zur Lettischen Sprache*, überreicht von HENRICO ADOLPHI (Mitau: Radetzky, 1685). xv-264 pp.
- Draviņš 1955a – “Par Kristofora Firekera grafikas sistēmu un pareizrakstību” in *Sprāklīga Bidrag* vol. 2 (1955-58) no 8, 42–93.
- Draviņš 1955b – “Vēl par Kristofora Firekera grafikas sistēmu” in *Sprāklīga Bidrag* vol. 2 (1955-58) no 9, 5–11.
- EH – Endzelīns, J. un Hauzenberga, E., *Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai* (Rīgā: 2 vols, 1934–46).
- Endzelīns 1951 – Endzelīns, J., *Latviešu valodas gramatika* (Rīgā: Latvijas Valsts izdevniecība). 1100 pp.
- F1 – “Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusahmen geschrieben und mit fleiß gesamlet Von Christophor Fürecker” Ms., 319 pp. (Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, L. dr. b. 5361). Published in Fennell 1997
- F2 – “Christoph Füreckers Candidat des Predigtamts in Kurland lettisch-deutschen Wörterbuchs erster theil A–P” and “Christoph Füreckers Candidat des Predigtamts in Kurland lettisch-deutschen Wörterbuchs zweyter Theil R–Z” Ms., 555 pp. (Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, L. dr. b. 5362). Published in Fennell 1998.
- Fennell 1997 – Fennell, T.G., *Fürecker's dictionary: the first manuscript*. (Rīga: Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka). 320 pp.
- Fennell 1998 – Fennell, T.G., *Fürecker's dictionary: the second manuscript*. (Rīga: Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka). 382 pp.
- Lange 1773 – Lange, Jacob, *Lettisch Deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici* (Schloss Ober-Pahlen).
- MLG – “Manuale Lettico-Germanicum” Ms., 725 pp. This is an unpublished Latvian-German dictionary, incorporating many citations from Fürecker (Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, R 5088).
- Zemzare 1961 – Zemzare, D., *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)* (Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība). 560 pp.

KOPSAVILKUMS

PIEZĪMES PAR FĪREKERA LATVIEŠU-VĀCU VĀRDNĪCAS ROKRAKSTIEM

Trevors G. FENNELS

Kristofora Fīrekera vārdnīca ir saglabājusies divos nedaudz atšķirīgos norakstos. Autors, salīdzinot abus manuskriptus, apskatījis vairākas atšķirības. Tā pirmajā norakstā vietām saglabājušās Fīrekera īpatnējās ortogrāfijas pēdas (*q, z*), kā arī kursisko izlokšņu priedēkļa formas *ahs-*, kas otrajā manuskriptā aizstātas ar *ais-*. Abiem variantiem kopīgas valodas savdabības ir reizēm sastopamais *ai* lietojums *ei* vietā, *j* apzīmējums ar *g*; vietām sastopamais gaidāmās *l* un *n* palatalizācijas trūkums; denominālās adjektīvu formas ar *-aiņš*; divdabju vīr. dz. dsk. formu ar *-uši* lietojums siev. dz. vsk. formu ar *-usi* vietā. Rakstā aplūkota arī leksēmas *Zerro* semantika un iespējamā saistība ar citiem vārdiem.

IZTEIKSMJU SINONĪMIJA LATVIEŠU VALODĀ

Andra KALNAČA
(LU Baltu valodu katedra)

Jautājums daļēji iztīrīts rakstos "Synonymy of Moods in Latvian"¹ un "Verba laika un modalitātes mijiedarbība darbības vārda izteiksmju formās"² Tomēr temats ir pietiekami interesants un latviešu valodniecībā maz pētīts, lai vēlreiz būtu atsevišķa pētījuma objekts. Šī raksta galvenais uzdevums būtu noskaidrot, kāds ir izteiksmju sinonīmijas cēlonis latviešu valodā un kāda ir izteiksmju sinonīmijas izpausme.

Jautājums par izteiksmēm un to sinonīmiju ir cieši saistīts ar modalitāti, tās izpratni un izpausmi valodā, tāpēc vispirms daži vārdi par modalitātes jēdzienu. Modalitātes interpretācija un definīcijas ir ļoti dažādas³ – gan plašākā, gan šaurākā izpratnē, jo modalitātes izpausme valodā ir daudzveidīga, turklāt visciešākajā veidā saistīta ar teksta autoru un runas vai rakstu situāciju. Tāpēc modalitāte ietilpst jēdzienisko jeb semantisko kategoriju grupā, kas apvieno dažādu līmeņu valodas līdzekļus noteiktu semantisku funkciju veikšanā. Šo kategoriju centrs ir nomena vai verba morfoloģiskā kategorija, papildināta ar citiem valodas līdzekļiem, kas spēj izteikt attiecīgo semantiku⁴

O. Ahmanova modalitāti definē kā jēdzienisku kategoriju, kas ar dažādiem leksiskiem un gramatiskiem līdzekļiem izsaka teksta autora attieksmi pret īstenību un izteikuma saturu⁵ Tomēr arī šo definīciju varētu uzskatīt par nepietiekamu, jo modalitātes izpausme valodā ir krietni plašāka – arī fonoloģiska un morfonoloģiska⁶, aptverot

Kalnača A. Synonymy of Moods in Latvian // Germanic and Baltic Linguistic Studies and Translation. – Vilnius, 1998, 74–78.

² Kalnača A. Verba laika un modalitātes mijiedarbība darbības vārda izteiksmju formās // Vārds un tā pētīšanas aspekti 2. – Liepāja, 1998, 47–56.

³ Šie jautājumi plaši analizēti: Kiefer F. Modality and Pragmatics // Folia Linguistica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae. XXXI / 3–4, 1997, 241–253.

⁴ Nida E. A Morphology: the Descriptive Analysis of Words. Ann Arbor, 1946, 170–177; Nida E. Exploring Semantic Structures. München, 1975; Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград, 1971, 8.

⁵ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966, 237

⁶ Morfonoloģija ir dinamiska fonoloģijas un morfoloģijas mijiedarbība – skat. Dressler W. U. Morphology: the dynamics of derivation. – Ann Arbor, 1985, 1–9.

gan nomenu, gar verba formu sistēmu (plašā izpratnē – vārddarināšanu un formveidošanu). Piemēram, fonētiski un etimoloģiski nemotivēts līdzskaņu mīkstinājums runā teksta autora nievīgas vai nicinošas attieksmes norādīšanai – *Junkans, šļieka, gņīda, kņupis* u.c.⁷ Tā ir modalitātes fonoloģiska izpausme.

Atvasinot lietvārdus ar piedēkli *-el-*, ne tikai vārddarināšanas piedēklim ir modāla slodze, bet arī līdzskaņu *k* un *g* mīkstinājumam priekšējās rindas patskaņa ietekmē, tā paužot teksta autora negatīvo attieksmi, piemēram, *maķelis, roķele, Jaņķelis, zirģelis, snieģelis, tirģelis*. Daļai šo atvasinājumu raksturīgs nemotivēts vai nesistēmisks līdzskaņu mīkstinājums – *čūčele, gočele, dadželis, kauģele, ķirvelis, auņelis, Anšelis, dārželis, ķepurele, šievele* u.c.⁸

Arī runājot par gramatiskās modalitātes izteikšanas līdzekļiem, noteikti jāuzsver, ka tie ir gan morfoloģiski, gan sintaktiski. Teksta autora attieksmi var izteikt ne tikai morfēmas (piedēkļi, priedēkļi, galotnes), bet arī izteikuma sintaktiskā struktūra. Piemēram, verbs pavēles izteiksmē nereti ir kopā ar teksta adresātu vokatīvā:

Nepārsteidzies, Tom! (E. Lēmane); Izstāsti, leva, kāpēc tu gribēji braukt uz pilsētu? (E. Lēmane); Piedodiet, kungī, ka traucēju. (E. Skujenieks); Maīga, Mudīt! Nesēstieties malā! Šoreiz jāpiedalās arī jums! (V. Beļševica)

Tātad var teikt, ka modalitātes sintaktiskā izpausme ir ne mazāk svarīga, kā fonoloģiskā, morfonoloģiskā, morfoloģiskā un leksiskā. Valodā dažādas modalitātes izpausmes ir cieši saistītas un darbojas kopīgi⁹ Tas arī labi redzams, aprakstot izteiksmju sinonīmijas gadījumus latviešu valodā. Šī latviešu valodas verba formu īpatnība ir sagādājusi grūtības arī 17. un 18. gs. latviešu valodas gramatiku autoriem, aprakstot un klasificējot laika un izteiksmju formas. Piemēram, J. G. Rēhehūzena gramatikā laika formu paradigmas

⁷ Rudzīte M. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. – Rīga, 1992, 331; par to arī Endzelīns J. Zur Konsonantenerweichung // Darbu izlase II. – Rīga, 1974, 85–87

⁸ Plašu šādu atvasinājumu analīzi skat. Rūķe-Draviņa V. Diminutive im Lettischen. – Lund, 1959, 249–262.

⁹ Arī šī raksta uzdevums nav sniegt visaptverošu modalitātes definīciju, jo daudzveidīgā modalitātes izpausme valodā neiekļaujas atsevišķas gramatiskās kategorijas robežās. Tāpēc, kā jau minēts iepriekš, modalitāte būtu jāapraksta kā funkcionāli semantiska kategorija, kuras kodols varētu būt verba izteiksmes kategorija, kam pievienotos arī fonoloģiskie, morfonoloģiskie, leksiskie un sintaktiskie modalitātes izteikšanas līdzekļi, kā arī ar to saistītie verba laika formu polisēmijas un sinonīmijas gadījumi. Tas, protams, ir turpmāku pētījumu uzdevums.

aprakstā trūkst saliktās nākotnes¹⁰, H. Adolfiga gramatikā īstenības izteiksmes saliktā nākotne pievienota konjunktīva izteiksmei¹¹ Savukārt G. F. Stenders pie īstenības izteiksmes pievienojis vēlējuma izteiksmi, kas kā atsevišķa izteiksme netiek uzrādīta¹²

Latviešu valodas verba formu sistēmā modalitātes izpausme ir divējāda – tā ir gramatizēta verba izteiksmju formās, un modalitāti noteiktā kontekstā spēj izteikt arī īstenības izteiksmes laika formas. Verba piecu izteiksmju (īstenības, atstāstījuma, vēlējuma, vajadzības un pavēles) formas veido izteiksmes kategorijas centru latviešu valodā. Īstenības izteiksmes laika formas, kas lietotas modālā funkcijā, arī kā atstāstījuma, vēlējuma vai pavēles izteiksmes sinonīmi, ietilpst izteiksmes kategorijas perifērijā.

Verba izteiksmes kategorijas pamatā ir darbības realitātes / irealitātes opozīcija¹³ Īstenības izteiksme izsaka reālu darbību; atstāstījuma, vēlējuma, vajadzības un pavēles – nereālu. Opozīcijas šķirējpažīme ir darbības attieksme pret īstenību.

Ireālas darbības izteiksmēm ir noteikti morfoloģiskie formanti latviešu valodā – piedēklis *-ot-* atstāstījuma izteiksmē, galotne *-tu* vēlējuma izteiksmē, priedēklis *jā-* vajadzības izteiksmē, daudzskaitļa 2. personas galotne *-iet* pavēles izteiksmē. Īstenības izteiksme ir opozīcijas neitrālais loceklis, jo tai nav sava morfoloģiska rādītāja; īstenības izteiksmes funkcijā tiek izmantotas verba laika formas. Tas arī norāda uz īpašu īstenības izteiksmes laika formu lomā valodā¹⁴

Rehehusen J. G. *Manuductio ad Linguam Lettonicam facilis & certa, monstrata.* – Rīga, 1644 [jauns izdevums: *Magazin*, 1901, XX, 2], 17–18.

Adolphi H. *Erster Versuch Einer kurtz-verfasseten Anleitung zur Lettischen Sprache.* – Mitau, 1685, 49–55 un 76.

¹² Stender G. F. *Lettische Grammatik.* – Mitau, 1783, 65–66.

Faktiski verba izteiksmes kategorija apvieno divas semantisko opozīciju grupas. Viena ir imperatīva / neimperatīva izteiksmju opozīcija, kur pavēles izteiksme veido semantisku pretstatījumu pārējām izteiksmēm, jo tās raksturīga īpašība ir apelatīvums jeb teksta adresāta ietekmēšana. Šīs opozīcijas ietvaros neimperatīva izteiksmju grupā nosakāma otra semantiskā opozīcija – darbības realitātes / irealitātes vērtēšana, kur īstenības izteiksme kā reālas darbības izteicēja ir pretstats vēlējuma, atstāstījuma un vajadzības izteiksmei, kas izsaka ireālu darbību. Tā darbības vārda izteiksmes tiek klasificētas, piemēram, mūsdienu grieķu valodā – skat. Philippaki – Warburton I. *The Subjunctive Mood and the Syntactic Status of the Particle na in Modern Greek // Folia Linguistica. Acta Societatis Linguisticae Europae.* XXVIII / 3–4, 1994, 297–328. Parasti arī pavēles izteiksmi ietilpina ireālas darbības izteiksmju grupā.

¹³ Sal. ar izteiksmes kategorijas definējumu "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā; I daļā" – Rīga, 1959, 601. lpp.. "Tā kā īstenības izteiksmē darbības

Verba laika kategorijas galvenais uzdevums ir izteikt dažādas cilvēka pasaules uztveres nosacītas objektīvā un subjektīvā laika attieksmes. Izteiksmes kategorijas uzdevums – vērtēt darbības un runas vai rakstu situācijas realitāti vai irealitāti. Gan verba laika, gan izteiksmes kategorija ir svarīgākie predikativitātes elementi valodā, jo saistīti ar teksta autora attieksmi pret īstenību un izteikuma saturu.

Vienu un to pašu gramatisko formu izmantojumam divās funkcijās – laika un izteiksmes – pamatā ir gramatiskās formas funkcionālā asimetrija, kad kontekstā gramatiskā forma un tās nozīme ne vienmēr sakrīt, t.i., atšķiras formālais un jēdzieniskais saturs¹⁵.

Laika formu primārajām jeb paradigmātiskajām nozīmēm forma un saturs sakrīt – tās ir laika formu funkcionālās sistēmas centrs, jo izsaka attieksmi pret runas momentu, konteksts nav svarīgs.

Laika formu sekundārajām jeb sintagmātiskajām nozīmēm forma un saturs atšķiras, tās nosakāmas tikai kontekstā. Ne vienmēr laika attieksmju pamats ir runas moments, tas var būt arī citas darbības laiks. Laika formu sekundārās nozīmes, kas ir laika formu polisēmijas pamats, ietilpst laika formu funkcionālās sistēmas perifērijā.

Īstenības izteiksmes laika formām ir raksturīga ļoti bagāta nozīmju polisēmija un sinonīmija, kas nodrošina daudzveidīgu, tātad arī modālu lietojumu valodā.

Īstenības izteiksmes laika formu polisēmija un sinonīmija ir arī izteiksmju sinonīmijas cēlonis. Tāpēc īstenības izteiksme kā reālas / ireālas darbības opozīcijas neitrālais loceklis spēj uzņemties marķēto locekļu (pārējo izteiksmju) funkcijas. Taču nevar teikt, ka veidotos absolūti sinonīmi. Ireālas darbības izteiksmju formas vienmēr būs ar lielāku ekspresiju nekā atbilstošā īstenības izteiksmes forma.

Tomēr jāšķir gadījumi, kur īstenības izteiksmes laika formas lietotas modālā nozīmē resp. polisēmija un sinonīmija laika nozīmju ietvaros un kur īstenības izteiksmes laika formas ir ireālas darbības izteiksmju sinonīmi resp. polisēmija un sinonīmija ireālas darbības izteiksmju ietvaros.

Piemēram, raksturīga nākotnes formu polisēmija – īstenības izteiksmes vienkāršās un saliktās nākotnes modāls lietojums vienkār-

reālo attieksmi pret īstenību pauž dažādas laika formas, tad te īsteni jārunā par apvienotu laika un izteiksmes kategoriju.

¹⁵ Par to sīkāk skat. nodaļu "Form in Language: Grammatical Concepts" E. Sepira grāmatā "Language", kas veltīta gramatiskās formas un funkcijas attieksmēm, šo attieksmju izpaušmei: Sapir E. Language. New York, 1921, 86–126.

šās un saliktās tagadnes vietā, lai mazinātu apgalvojuma tiešumu vai izteiktu teksta šaubas –

Domājams, viņa [Anete] būs (=ir) virtuvē (V. Kārklīšs); Gan rīt es ar Adelīnu visu nokārtošu. Šodien, jūs pats sapratīsīt (=saprostat), viņa ir pārāk satraukta (T. Zeltiņš); Meistars, no kura darbnīcas šī rota nākusi, esat jūs. To neviens negribēs (=negrib) apšaubīt (T. Zeltiņš).

Nāc, ieēd kaut ko – būsi izsalkusi (=esi izsalkusi) (E. Lēmane); Nezin, kur man tā slotā... Būs palikusi (=ir palikusi) zālē (E. Skujenieks); Viņš būs sagrozījies (=ir sagrozījies) tev galvu (E. Lēmane).

Šāds vienkāršās un saliktās nākotnes formu lietojums nav izteiksmju sinonīmija, jo nākotnes laika formām ir iespējamās sinonīmiskas īstenības izteiksmes tagadnes formas, protams, bez ekspresijas.

Spilgti izteikta modalitāte piemīt arī vienkāršās nākotnes formām ar tā saucamo ētisko datīvu kontekstā¹⁶ –

*Tu man te sludināsi! (E. Lēmane); Nu tu man dabūsi!
Tu man matīsi! Nu es tev rādīšu! Tu man redzēsi velnu!
Kas tev dos!*

Līdzīga nozīme ir arī nākotnes formām bez ētiskā datīva kontekstā –

Kas nu šo vairs gaidīs, iesim vien prom (E. Skujenieks); Šis, ierēdnītis, tīkos pēc pilsētas galvas meitas! (E. Skujenieks); Šie mani komandēs pincim uz astes! (E. Skujenieks); Nu tik būs! Nu tik redzēs!

Tā ir vienkāršās nākotnes formu polisēmija, jo tām neveidojas sinonīmiskas attieksmes ar citām īstenības izteiksmes laika formām. Šādi vienkāršās nākotnes formas tiek lietotas tikai noteiktā konstitūcijā – izsakot pārmetumu vai rājienu. Dažkārt tādos teikumos implicēts darbības aizliegums – *nesludini, lai netīko, lai nekomandē* u. tml.

Minētajiem īstenības izteiksmes laika formu polisēmijas gadījumiem ir viena kopīga iezīme – lai arī tās ir laika formu sekundāras nozīmes, tām tomēr saglabājas cieša saikne ar laiku. Resp. laika atskaites punkts ir runas moments. Vienkāršās nākotnes formās *būs, sapratīsīt, negribēs* ir implicēta tagadne, kas sakrīt ar runas momentu; saliktās tagadnes formās *būsi izsalkusi, būs palikusi, būs sagrozījies* tāpat, jo tas ir iepriekšnotikušas rezultatīvas darbības vērtējums tagadnē. Vienkāršās nākotnes formām *dabūsi, redzēsi*,

¹⁶ Par ētisko datīvu skat. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – Rīga, 1961, 571.

rādīšu u.c. konsituācija nosaka, ka darbībai vajadzētu notikt pēc runas momenta – tuvā nākotnē.

Tātad var teikt, ka šādā īstenības izteiksmes laika formu modālā lietojumā svarīgāka ir laika nozīme, modalitāte to tikai papildina.

Citādi ir, ja īstenības izteiksmes laika formas lietotas kā ireālas darbības izteiksmju sinonīmi. Kaut arī tā ir īstenības izteiksmes laika formu polisēmija, tomēr dominē modalitātes nozīme, laika izteikšana vairs nav primārs uzdevums. Kā liecina ireālas darbības izteiksmju laika formu analīze, tām ir **tikai** relatīva laika nozīme turklāt lielai daļai izteiksmju laika formu vispār nav saiknes ar laiku, dažkārt tā var būt formāla vai vāja¹⁸, piemēram,

Tovakar mans galdabiedrs žurnālists stāstīja par darbu redakcijā, kas p a ņ e m o t visu viņa laiku tā, ka ne brīža n e a t l i e k o t paša literārajām iecerēm (I.Mellis); Metjūss man rakstīja, ka e s o t tos [Alant Viļa dzejojumus] izlasījis bez sevišķas piepūles (A.Johansons Rīgas.); Tā bija tikko samanāma, pavisam viegla smarža, tik viegla, ka p i e t i k t u kādam pateikt, ka šīs smaržas nemaz nav, un tā p a g a i s t u (Viks); Zvirbulēns bija tik izsalcis, ka mīļuprāt būtu k l u p i s virsū visnegaršīgākajam (Viks); –Tur [pagalmā] mums n e b ū s j ā m i r s t badā,– ierunājās kāda no Atbrīvotajām vistām (Viks); Kad priekšlasījums latviešiem bija sagatavots, tūlīt bija j ā ķ e r a s pie nākamā (I.Mellis).

Jebkurā gadījumā ireālas darbības izteiksmju laika formām laika attieksmju pamats ir konteksta (visbiežāk virsteikuma) īstenības izteiksmes laika forma absolūtā nozīmē. Tas pats sakāms par īstenības izteiksmes laika formām, ja tās lietotas atstāstījuma, vēlējuma vai pavēles izteiksmes nozīmē. Tādos gadījumos dominē modalitātes, ne laika nozīme. Jāatzīmē, ka šādā lietojumā ļoti nozīmīga ir arī modalitātes sintaktiskā izpausme, kas nodrošina izteiksmju sinonīmijas iespējas.

1. Īstenības un vēlējuma izteiksmes sinonīmija

Tā ir modalitātes sintaktiska izpausme, jo vērojama saliktā teikumā vai tuvā kontekstā. Virsteikuma (vai iepriekšēja konteksta)

¹⁷ Verba laika formai ir absolūta laika nozīme, ja laika atskaites pamats ir runas moments. Ja laika atskaites pamats ir citas darbības laiks, tad laika formai relatīva laika nozīme. Salīdzinājumam divi teikumi. *Es pašlaik lasu verbar lasu* ir absolūta laika nozīme. *Ziemā neviens nezināja, kas notiek blakus ciemā verbar notiek* ir relatīva laika nozīme.

¹⁸ Par to sīkāk skat. Kalnača A. Verba laika un modalitātes mijiedarbība darbības vārda izteiksmju formās, 50–52.

saturs norāda uz to, ka palīgteikumā tiks izteikta vēlēšanās, iecere vai kādas parādības vērtējums. Šādā sintaktiskā un semantiskā pozīcijā iespējams sinonīmisks īstenības un vēlējuma izteiksmes lietojums.

**īstenības izteiksmes
vienkāršā tagadne**

**vēlējuma izteiksmes
vienkāršā tagadne**

Es iešu sameklēt, ko uzvest ugunij, lai Toms r e d z (=redzētu) ceļu atpakaļ (E.Lēmane); Pagaidi, es tev pacelšu krēslu, lai tu vieglāk v a r i (=varētu) atsēsties (T.Zeltiņš); Ka tikai vilks n e a i z b i e d ē (=neaizbiedētu) zirgus un ar karieti n e n o t i e k (=nenotiktu) kāda nelaime! (T.Zeltiņš)

**īstenības izteiksmes
vienkāršā nākotne**

–

**vēlējuma izteiksmes
vienkāršā nākotne**

– Ko mazā jaunkundze g r i b ē s (=gribētu)?– vīrs [pārdevējs] laipni apvaicājās (V.Belševica); Vai kāds no kungiem n e a i z d o s (=neaizdotu) man zobenu? (T.Zeltiņš)

**īstenības izteiksmes
saliktā nākotne**

**vēlējuma izteiksmes
saliktā nākotne**

Litiņ, tagad nu tu vīru b ū s i d a b ū j u s i (=būtu dabūjusi), bet vai mācēsi viņu noturēt? (E.Zāļīte) 1904. gadā to [arku] pārvietoja uz Vidzemes šoseju pie Biķernieku meža. No turienes tā ceļoja uz Viestura dārzu, taču grūti uzminams, vai tās klaiņojumi b ū s j a u b e i g u š i e s (=būtu beigušies) (A.Johansons Visi..).

2. Īstenības un atstāstījuma izteiksmes sinonīmija

Tā ir līdzīga iepriekšējam gadījumam – teksta sintaktiskā struktūra būtiski neatšķiras, jo saistīta ar netiešo runu. Atšķirība ir semantiska. Tā kā atstāstījuma izteiksme tiek lietota, atstāstot citu runātāju teikto vai no citiem dzirdēto, tad virsteikumā (vai iepriekšējā kontekstā) izteicējs parasti ir verbs, kas norāda uz runāšanu vai stāstīšanu *verba dicendi*. Arī šī sintaktiskā un semantiskā pozīcija rada iespēju paralēli lietot īstenības un atstāstījuma izteiksmi.

**īstenības izteiksmes
vienkāršā tagadne**

–

**atstāstījuma izteiksmes
vienkāršā tagadne**

Cik zināms, tad Atbrīvotās Vistas sūdzas, ka dzīvo (=dzīvojot) trūkumā (Vīks); Kāds literāri ieinteresēts draugs toreiz teica, lai es uzrakstu (=uzrakstot) dzejoli par torni (A. Johansons Rīgas..).

**īstenības izteiksmes
vienkāršā nākotne**

**atstāstījuma izteiksmes
vienkāršā nākotne**

Un pēdējo reizi, kad [kungs] bija atbraucis, teica, ka Ziemasvētkos mani laidīs (=laidīšot) iesvētības mācībā. Un tad tūlīt ņems (=ņemšot) mani līdz uz pilsētu (E.Lēmane); Karapoga arī teica, ka saņems (=saņemšot) viņu [profesoru] stingri aiz krāga un noteks (=noteikšot) pie radio neķerties klāt (E.Lēmane).

**īstenības izteiksmes
saliktā tagadne**

**atstāstījuma izteiksmes
saliktā tagadne**

Jūs teicāt, ka pat ar savu sievu jūs neesat tik daudz runājis (=neesot runājis), kā šovakar ar mani (M.Zīverts Kamer.); Un mājās tev pateica, ka mēs esam aizbraukuši (=esot aizbraukuši) uz salu? (E.Zāļīte); Kungs teica, ka es esmu dzimusi (=esot dzimusi) Neptūna zīmē (E.Lēmane).

3. Īstenības un pavēles izteiksmes sinonīmija

Šis gadījums atšķiras no iepriekšminētajām sinonīmijas iespējām, jo paralēls lietojums tikai daļēji ir saistīts ar īstenības izteiksmes laika formu polisēmiju.

Atstāstījuma un vēlējuma izteiksmei, tāpat kā īstenības izteiksmei, ir savas laika formu paradigmas, lai arī nepilnas, jo atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmēm modalitāte saistīta ar laika nozīmi. Tāpēc īstenības izteiksmes formas kā laika formas noteiktā sintaktiskā kontekstā iespējams lietot citu izteiksmju funkcijā.

Taču pavēles izteiksmei latviešu (un arī citās indoeiropiešu valodās) laika formu nav – ir tikai personu formas:

vienskaitļa 1. persona

vienskaitļa 2. persona *lasi!*

vienskaitļa 3. persona *lai lasa!*

daudzskaitļa 1. persona *lasīsim!*

daudzskaitļa 2. persona *lasiet!*

daudzskaitļa 3. persona *lai lasa!*

Tā ir atšķirība no pārējām ireālas darbības izteiksmēm, kam ir laika formas, bet nav morfoloģisku personas formu, piemēram, atstāstījuma izteiksme – **VT** es lasot, tu lasot, viņš lasot, mēs lasot utt., **VN** es lasīšot, tu lasīšot, viņš lasīšot, mēs lasīšot u.c., **ST** es esot lasījis, tu esot lasījis, viņš esot lasījis utt., **SN** es būšot lasījis, tu būšot lasījis, viņš būšot lasījis u.c.

Pavēles izteiksmei modalitāte saistīta ar verba personu – īpaši un 2., to nosaka dialoga situācija. Tāpēc šai izteiksmei ir morfoloģiski marķētas personas formas, bet nav laika formu. Īstenības izteiksmei ir morfoloģiski noformētas personas formas, tāpēc ir iespējams paralēls īstenības un pavēles izteiksmes lietojums. Tas gan ir ierobežots ar daudzskaitļa 2. personu, jo galotne *-iet-* ir vienīgā istā pavēles izteiksmes forma mūsdienu latviešu valodā. Pārējās vienskaitļa 2. persona *lasi!*, daudzskaitļa 1. persona *lasīsim!*, vienskaitļa / daudzskaitļa 3. persona *lai lasa!* – ir īstenības izteiksmes laika formas, kas atkarībā no konteksta un autora komunikatīvā mērķa un runas situācijas var veikt arī pavēles izteiksmes funkcijas. Tādēļ īstenības un pavēles izteiksmes sinonīmija vērojama tikai daudzskaitļa 2. personas formā:

"Kundzīt, jūs ar to grozu, panāksit (=panāciet) tuvāk!"
Salauts uzsauc (A. Eglītis); "Hm, hm," nelāgi pārsteigts nodurstījās Veips, "nu, tad d o s i t (=dodiet) man tās [brokastis]!"
(A. Eglītis); Ūja! tas [Lidacēns], sarijies gaisu, teica. Vai l i k s i e t i e s (=liecieties) mierā! Ka zvetēšu ar asti! (Viks)

"Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" šī sinonīmija klasificēta kā neliterāra¹⁹, tomēr īsti tam pievienoties negribētos, jo nereti īstenības un pavēles izteiksmes sinonīmija daudzskaitļa 2. personas formā konstatējama īpašas pieklājības frāzēs:

Atļausit (=atļaujiet) man kādu vārdu. Mēs vēl neesam paguvuši noskaidrot vienu apstākli (E. Skujenieks); Bet tagad, kungj, jūs mani atv a i n o s i t (=atvainojiet)! (E. Skujenieks); Un tagad – atļ a u s i t (=atļaujiet) atvadīties, man patlaban nav laika (E. Skujenieks).

Tas, ka pārējās pavēles izteiksmes formas ir īstenības izteiksmes laika formas, reizēm rada grūtības abu izteiksmju norobežošanā. Īpaši tas sakāms par pavēles izteiksmes un īstenības izteiksmes vienskaitļa / daudzskaitļa 3. personas formu. Pavēles izteiksmes partikula *lai* saliktā pakārtotā teikumā var veikt arī pakārtojuma saikļa funkcijas resp. tā ir partikula un saiklis reizē (gramatisko funkciju neitralizācija jeb sinkrētisms²⁰). Ne vienmēr teikuma intonācija

¹⁹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I, 608.

²⁰ Hjelmšlev L. Prolegomena to a Theory of Language. – Madison, 1961, 87–88.

un saturs skaidri norāda, kāda verba izteiksme ir palīgteikumā. Piemēri.

Met malku ugunī! Met – lai viņš redz! (E. Lēmane); *Saki, lai [viņš] nāk šurp!* (E. Lēmane); *Kāpēc tu gribi viņus pierunāt? ļauj, lai brauc!* (E. Lēmane)

Šajos teikumos teikuma intonācija ir tā, kas nepārprotami norāda uz pavēles izteiksmi. Turpretī teikumos: *Lai Anete man paziņo, kad auto piebrauc* (V. Kārklīšs); *Pasaki viņai, lai ienāk pie manis* (V. Kārklīšs); *"Vai domājat, ka tagad jūs nicina mazāk?" "Lai nicina, bet dreb"* (M. Zīverts) darbības vārdus *paziņo, ienāk, nicina un dreb* var uztvert gan kā pavēles, gan kā īstenības izteiksmes formu. Teikuma sintaktiskā struktūra un semantika atļauj kā vienu, tā otru. Šādus gadījumus var interpretēt kā īstenības un pavēles izteiksmes sinonīmiju, tādējādi atzīstot, ka palīgteikumiem ar *lai* tomēr piemīt modalitāte.

Līdzīgi var analizēt arī rakstā iepriekš minētos piemērus: *šis, ierēdnītis, tīkos pēc pilsētas galvas meitas!* (E. Skujenieks); *šie mani komandēs – pincim uz astes!* (E. Skujenieks); *Tu man te sludināsi!* (E. Lēmane). Šajos teikumos ar verbu vienkāršās nākotnes formā ir implicēts darbības aizliegums *lai netīko, lai nekomandē, nesludini*. To arī var uzlūkot par īstenības un pavēles izteiksmes sinonīmiju.

Grūti nošķirama pavēles izteiksmes 3. personas forma un vēlējuma izteiksme saliktā teikumā, kur palīgteikumu ievada saiklis *lai*, piemēram,

Es vēlos, lai jūs ar viņu parunātu kādu prātīgu vārdu (M. Zīverts *Fiasko*); *Tev jāgādā, lai Johannisbergs kādu laiku no zāles pazūd (=pazustu)* (T. Zeltiņš); *Es gribu, lai kungs ļauj (=ļautu) Adelīnas jaunkundzei precēt Mārti* (T. Zeltiņš).

4. Izteiksmju sinonīmija ar elidētu palīgdarbības vārdu

Dažādu izteiksmju sinonīmija konstatējama arī tad, ja teikumā ir verbu saliktās laika formas, kurās elidēts palīgdarbības vārds. Konteksts šādos gadījumos nenorāda uz kādu noteiktu izteiksmi, iespējami varianti, t.i., sinonīmija ir neskaidra. Parasti šādos teikumos ir divu izteiksmju sinonīmija.

īstenības izteiksme

atstāstījuma izteiksme

Vakar viņš [mans tēvs] stāstīja, ka ? [ir / esot] pienācis neparasts vagonu sastāvs (G. Janovskis); *Freinats aizrāda, ka*

*“uteņa” bukinistam Zālem ap 1938. gadu ? [ir / esot] biju š a s
u z k r ā t a s 935 zagļiem atņemtas grāmatas (A. Johansons Visi..)*

īstenības izteiksme**vēlējuma izteiksme**

*Lai būtu kā būdams un lai cik jūsmīgu rindu šim piemineklim ?
[ir / būtu] veltījuši dzejnieki, šķiet, ka pie Zaļkalna
laimīgākajiem darbiem tas nepieder (A. Johansons Visi.); Latviešu
– angļu biedrībā piedalījās arī Metjūss, lai gan neatceros, vai viņš
tajā ? [ir / būtu] darbojies kādos oficiālos amatos
(A. Johansons Visi..).*

Iespējama arī triju izteiksmju sinonīmija:

**īstenības
izteiksme****atstāstījuma
izteiksme****vēlējuma izteiksme**

*Ļoti nožēloju, ka nekad netiku pamanījis vīrieša galvu ar plaši
atmesto muti Jāņa baznīcas sienā; domā, ka šī galva ? [ir / esot /
būtu] saglabājusies kopš tiem laikiem, kad baznīca
piederēja dominikāņiem (A. Johansons Visi.); Kara beigu posmā
Apalupu iesauca leģionā, un ir ziņas, ka viņš it kā jau 1944. gada
pēdējos mēnešos ? [ir / esot / būtu] aizgājis bojā Baltijas jūrā
(A. Johansons Visi..).*

Izteiksmju sinonīmija vērojama arī vajadzības izteiksmes ietva-
ros, kur sinonīmiskas attieksmes veidojas starp vēlējuma un atstās-
tījuma paveidiem, īpaši, ja ir elidēts palīgdarbības vārds:

*Strādnieku sievietēm un bērniem tad vajadzēja nākt ar groziem un
ņemt [ogas], cik var panest, lai nav jātērējas (=nebūtu
jātērējas) tirgū.. (V. Belševica); Zini, viņš izcirtis tādu ragainu
akmens klumpi un domā, ka tur iekšā ? [ir / esot / būtu] jā b ū t
dārgakmeņiem (E. Lēmane); Ja es tagad slēgtu [kafejnīcu] stundu
agrāk, tad arī mani aizvestu uz klosteri – par to, ka esmu izplatījusi
paniku, jo kafejnīcai ? [ir / esot / būtu] jā b ū t vajā līdz desmitiem
(M. Ziverts).*

Teksta sintaktiskā struktūra ir tā, kas norāda uz ireālas darbības
izteiksmi – tie ir salikti teikumi. Taču svarīga ir arī atsevišķu vārdu vai
teikuma konstrukciju semantika:

- 1) īstenības un atstāstījuma izteiksmes sinonīmijai *verba di-
cendi*;
- 2) īstenības un vēlējuma izteiksmes sinonīmijai – palīgteikumi
ar *lai*;

3) dažādi iespraudumi *šķiet, domā* utt., kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu.

Šādos gadījumos darbojas kopīgi sintaktiskā un leksiskā modalitāte. Teksta autora mērķis, kā redzams piemēros, nav norādīt uz kādu konkrētu verba izteiksmi, svarīgas ir reālas un iedomātas vai iztēlotas darbības attieksmes vēstījuma tekstā.

Tātad modalitātes sintaktiskā izpausme ir pietiekama, lai tekstā semantiski būtu nodrošināta reālas / ireālas darbības opozīcija. Jāņem vērā arī tas, ka verbu saliktajām laika formām ir 3. personas forma un ka 3. personā palīgdarbības vārda elidācija ir diezgan plaši sastopama, piemēram, *Abi laimīgie bija aizmirsuši, kurp viņi [bija] solījušies iet, bet to teikt viņiem bija kauns* (Zeiboltu J.); *Radi un sābri brīnījās, bet kad izdzirda Liču Pētera vārdu, ar kuru tie [bija] tikušies senos gados, viņi vairs nekratīja galvas* (A. Niedra); *Viņš saķer zaķi un gaida, kamēr ozols [būs] nokritis* (Džūkstes pasakas) u. tml.

Kā redzams analizētajā materiālā, tad izteiksmju sinonīmijā liela loma ir īstenības izteiksmes vienkāršās un saliktās nākotnes formām, arī vienkāršās un saliktās tagadnes formām. Respektīvi, izteiksmju sinonīmijā iesaistīta tieši tagadne un nākotne. Cēloņi varētu būt šādi. Tagadne ir nemarķētais loceklis arī triju laiku – **pagātne – tagadne – nākotne** – opozīcijā. Tagadne funkcionāli atšķiras no pagātnes un nākotnes, jo sakrīt, ir vienlaicīga ar runas momentu. Šis vienlaicīgums nodrošina iespēju lietot indikatīva vienkāršās un saliktās tagadnes formas citu izteiksmju nozīmē noteiktos sintaktiskos apstākļos.

Savukārt nākotnei, atšķirībā no tagadnes un pagātnes, piemīt īpaša semantika. Par nākotni mēs neko nezinām, varam to tikai iztēloties vai kaut ko vēlēties. Tāpēc nākotnes nozīme ir cieši saistīta ar modalitāti²¹ Piemēram, vienkāršās un saliktās nākotnes formas bieži lieto īpaši pieklājīgos lūgumos, atvainošanās frāzēs vai arī tad, ja teksta autors nav īsti drošs par izteikuma saturu *Vai jūs man neiedosit šo grāmatu? Atvainojiet, es laikam būšu nokavējies! Kas lasījuši šo grāmatu, noteikti būs*

²¹ Tomēr latviešu (arī lietuviešu un slāvu valodās) nākotnes formas atšķirībā no germāņu un romāņu valodām nav uzskatāmas tikai par modalitātes izteicējām. Kā jau rakstā minēts, latviešu valodā nākotnes formām ir raksturīga bagāta polisēmija, kas ietver gan laika, gan noteiktā kontekstā arī modālas nozīmes. Par to tuvāk skat. Ultan R. The Nature of Future Tenses // *Universals of Human Language. Volume 3. Word Structure.* Standford, 1978, 83–123; Skat. arī Kalnača A. *Syn. of Moods*, 77

n o d o m ā j u š i, ka tas ir rakstnieka jaunākais romāns utt. Īpašā komunikatīvā situācijā vai sintaktiskajā kontekstā tādēļ ir iespējams paralēls indikatīva nākotnes formu un ireālas darbības izteiksmju lietojums.

Aprakstītie izteiksmju sinonīmijas gadījumi tomēr nebūtu vērtējami kā gramatisko formu konkurence vai citu valodu ietekme. Nav pamata apgalvot, ka īstenības izteiksmes formas latviešu valodā tiektos izspiest vai aizstāt ireālas darbības izteiksmju formas²². Protams, ka izteiksmju sinonīmija ir reizē arī nozīmes neitralizācija, taču tā jāvērtē kā valodas piedāvāta paralēla lietojuma iespēja. Teksta autors atkarībā no komunikatīvā mērķa var izvēlēties – lietot ireālas darbības izteiksmes formu ar spilgti izteiktu modalitāti, vai attiecīgajā kontekstā iederīgāka ir sinonīmiska īstenības izteiksmes laika vai personas forma, kam modalitātes akcents būs mazāk spilgts. Šāda īstenības izteiksmes forma, kas lietota citu izteiksmju funkcijā, nebūtu uzskatāma par neliterāru un obligāti aizstājama ar attiecīgās izteiksmes formu. Jārespektē gan teksta autora ieceres, gan arī valodas gramatiskās sistēmas elastīgums. Piemēram, teksta fragments V. Belševicas grāmatā "Bille" kur īstenības izteiksmes formas ir atstāstījuma izteiksmes funkcijā, t. i., vērojama gramatiskā sinonīmija:

Bille stāstīja par bezdelīgām, par mazajiem knābīšiem un cik miesnieks [ir] (=esot) dusmīgs, ka noķēza (=noķēzot) kāpnes, grūdīs (=grūdišot) zemē, jo viņam nevajag (=nevajagot). Mazie putniņi tad būs (=būšot) beigti. Lielās bezdelīgas raudās (raudāšot). Par desmit santīmiem tās bezdelīgas v a r (=varot) dabūt, tad viņiem b ū s (=būšot) pašiem savas bezdelīgas, un Bille tās k o p s (=kopšot) un m ī ļ o s (=mīļošot), tikai ātrāk, ātrāk! Viņš ilgi n e g a i d ī s (=negaidīšot)!

Avoti

- Belševica V. Bille. – Rīga, 1995.
 Džūkstes pasakas. – Rīga, 1980.
 Eglītis A. Homo Novus. – Rīga, 1992.
 Janovskis G. Pilsēta pie upes. – Rīga, 1992.
 Johansons A. Rīgas svārkī mugurā. – Grāmatu Draugs, 1966.

²² Tāpēc negribētos pievienoties V. Rūķes-Draviņas domām grāmatā "The Standardization Process in Latvian" ka pēc II Pasaules kara krievu valodas ietekmē atstāstījuma izteiksme tiek lietota retāk vai pat izzūd un ka tās funkcijas ir pārņēmis indikatīvs – skat. Rūķe-Draviņa V. The Standardization process in Latvian. 16th Century to the Present. Stockholm, 1977, 120. Šis uzskats nekritiski izmantots arī Mathiassen T A Short Grammar of Latvian. USA: Slavic Publishers, Inc, 1997, 133–134

- Johansons A. Visi Rīgas nami skan. – Grāmatu Draugs, 1970.
Kārklīņš V. Sarkanvīns // Trimdas lugas. – Rīga, 1994, 87–128.
Lēmane E. Solterra // Trimdas lugas. – Rīga, 1994, 255–305.
Mellis I. Trīsdesmit divi gadi kopā ar Zentu Mauriņu. – Rīga, 1997
Niedra A. Sieva. – Rīga, 1933.
Skujenieks E. Dirģents // Trimdas lugas. – Rīga, 1994, 39–86.
Vīks. Sarežģītais zvirbulēns. – Rīga, 1982.
Zāīte E. Kopoti raksti. II sējums. – Rīga, 1987
Zeibolts J. Liktenis. Caurie ziedi. – Rīga, 1987.
Zeltiņš T. Vilks Rīgā // Trimdas lugas. – Rīga, 1994, 129–171.
Ziverts M. Fiasko // Trimdas lugas. – Rīga, 1994, 173–218.

Saīsinājumi

SN	saliktā nākotne
ST	– saliktā tagadne
VN	– vienkāršā nākotne
VT	vienkāršā tagadne

SUMMARY

SYNONYMY OF MOOD IN LATVIAN

Andra KALNAČA

Functional investigation of moods in Latvian reveals different possibilities of parallel usage. In this paper, some aspects and cases of this synonymy will be singled out and examined in detail.

There are five moods – indicative, relative, imperative, subjunctive and debitive – in Latvian, which are classified according to man's attitude to the reality or unreality of action.

Indicative tense forms as unmarked member of the opposition of real/unreal action can express similar content as subjunctive, relative and imperative moods. This polysemy of indicative tense forms is linked with strong influence of syntactic context and situation of speech.

The reason of synonymy of moods is polysemy of tense forms in Latvian. It is significant that the present tense and specially the future tenses of indicative are involved in the synonymy of moods in Latvian. Functionally present is contrasted with past and future as a tense that concurs with the moment of speech. This simultaneity makes possible usage of the present tense instead of relative and subjunctive moods in special syntactic conditions.

The future tense has a strong modal trend. In certain syntactic conditions or situations of communication this feature of the future allows parallel usage with subjunctive and imperative.

LITERATŪRAS APSKATS

Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums. Sast. Ozola. Liepāja, 1997, 182 lpp.

Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums. 2. Sast. M. Moze. Liepāja, 1998, 140 lpp.

"Vārds un tā pētīšanas aspekti" ir Liepājas Pedagoģiskās akadēmijas Latviešu valodas katedras izdots rakstu krājums. Tā aizsākums ir 1996. gada 26. oktobrī Liepājas Pedagoģiskās akadēmijas (tolaik Pedagoģiskās augstskolas) rīkotā zinātniskā konference "Vārds un tā pētīšanas aspekti" 1997. gada 28. novembrī notika otrā tāda paša nosaukuma zinātniskā konference. Abu konferenču materiāli apkopoti rakstu krājumos.

Jau vairākus gadus neiznāk agrāk populārie valodas un teorijas jautājumiem veltītie periodiskie rakstu krājumi "Latviešu valodas kultūras jautājumi" un "Valodas aktualitātes" Neregulāri iznāk arī "LZA Vēstis" Tādēļ patīkami, ka LU Baltu valodu katedras periodiskajam izdevumam "Baltu filoloģija" (iznāk kopš 1991. gada) un LU Latviešu valodas institūta sagatavotajam krājumam "Linguistica Lettica" (kopš 1997. gada) pievienojies vēl trešais LPA Latviešu valodas katedras rakstu krājums "Vārds un tā pētīšanas aspekti" Katrā ziņā pašlaik Latvijas valodniekiem ir iespēja regulāri publicēties dažādos lingvistiskajos izdevumos, kā arī vērtēt kolēģu paveikto.

Tā kā zinātniskās konferences un rakstu krājuma temats "Vārds un tā pētīšanas aspekti" ir ļoti plašs, tad daudzveidīgs ir arī krājumos ievietoto rakstu tematiskais loks. Tas saistīts gan ar sinhrono, gan ar diahrono valodniecību un to atsevišķām nozarēm.

Virkne rakstu abos krājumos veltīta dialektu leksikai un gramatiskajām formām. Par šo jautājumu atspoguļojumu "Latviešu valodas dialektu atlantā" (Rīga: Zinātne, 1999) rakstījusi Brigita Bušmane rakstos "Latviešu valodas dialektu atlanta leksikas daļa – avots vārdu izpētei dažādos aspektos" (1997) un "i- un u-celma lietvārdi Latviešu valodas dialektu atlanta leksikas daļā" (1998), kā arī Anna Stafecka "Vārdu lokālās nozīmes Latviešu valodas dialektu atlantā" (1997) un "Jēdziena (pērkons) *rūc* leksiski semantiskā realizācija" (1998). Latgaliskā dialekta leksika un semantiskās paralēles ar leišu valodu analizētas Antoņinas Reķēnas rakstā "Dienvidlatgales izlokšņu un lietuviešu valodas leksiski semantiskās paralēles ar atmosfēru saistītajos nosaukumos" (1997). Savukārt Ieva Ozola abos krājumos aprakstījusi verba divdabja un izteiksmju formu īpatnības Vidzemes lībiskajā dialektā "Divdabji ar piedēkli -DAM- Vitrupes izlokšnē" (1997); "Atstāstījuma izteiksmes laiku sistēma Vidzemes lībiskajās izlokšnēs" (1998). Maija Poiša iztirzājusi īpatnības ar piedēkli atvasināto verbu lietojumā Vidzemes sēliskajās izlokšnēs (1998). Latviešu valodas izlokšņu faktus plašākā citu valodu kontekstā aprakstījis Agris Timuška rakstā "Latviešu valodas materiāli Eiropas valodu atlantā" (1998).

Par onomastikas jautājumiem rakstījis Ojārs Bušs "No Adatiņas līdz Žida Pēterim (iesauku vākums J. Plāķa vietvārdu krājumos)" Asnate Baņģiere "Vilces pagasta mājvārdi kā lingvistiskās izpētes objekts" un Sanda Rumaka "Toponīmiskie orientieri Aleksandra Čaka jaunības gadu dzejā" (visi 1997. g. krājumā).

Vairāki autori pievērsušies gramatikas problēmu analīzei. Par vārddarināšanas jautājumiem terminoloģijas sakarā rakstījusi Vilma Kalme un Iveta Pūtele (abi raksti 1997.g. krājumā). Anitra Tisiņa abos krājumos analizējusi krāsu nosaukumu salikteņu semantiku un morfoloģisko struktūru. Par verba morfoloģijas jautājumiem rakstījusi Andra Kalnača, teorētisk. analizējot darbības vārda laika (1997) un izteiksmes (1998) kategoriju. Sintakses problēmām veltīts Maigones Beitiņas raksts "Vienkopas teikumi latviešu rakstu sākotnē" (1997), kā arī Martas Mozes un Lindas Lauzes publikācijas (abi raksti 1998.g. krājumā).

Diezgan plašs ir autoru loks, kas iztirzājuši leksikogrāfijas un leksikoloģijas problēmas gan mūsdienu valodā, gan valodas vēsturē. Tēminami Melitas Stengrevicas raksti "Latviešu literārās valodas vārdnīca. Problēmas un risinājumi" (1997) un "Vārds leksikogrāfijā" (1998), kā arī Ilgas Jansones "Vārds leksikogrāfijā"; "Semantisko pārmaiņu atspoguļojums vārdnīcās" un Andreja Bankava "Analītiskais vārds un stilistika"; "Pirmās svešvārdu vārdnīcas atcerei" publicējumi abos krājumos. Vārda kā valodas vienības funkcijas un to traktējums rodams Valentīnas Skujiņas rakstā "Vārds polifunkcionālā skatījumā" (1997), Jāņa Rozenberga rakstā "Vārda funkcijas" (1997), it īpaši Benitas Laumanes pētījumā "Etīde par krupja un vārdes nosaukumu semantiku" (1998) u.c. autoru publikācijās.

Tikai viena autore – Dzintra Šulce pievērsusies fonoloģijas jautājumu analīzei rakstos "Ieskats verba sakņu fonotaktiskās struktūras analīzē" (1997); un "Vārda garums dažāda stila tekstos" (1998).

Īpaši jāpiemin, ka otrā rakstu krājuma "Vārds un tā pētīšanas aspekti" ievadā dots aizsaulē aizgājušās LPA Latviešu valodas katedras ilggadējās docētājas, profesores Antoņinas Reķēnas dzīves un darba gājuma apraksts, kā arī viņas zinātnisko publikāciju bibliogrāfija.

Kā liecina krājums "Vārds un tā pētīšanas aspekti" publicēto rakstu tematika un saturs, lielākās autoru daļas uzmanības lokā bijušas leksikoloģijas, leksikogrāfijas un dialektu leksikas aktualitātes un problēmjautājumi. Mazāk ir rakstu, kas veltīti sinhronās gramatikas izpētei, pavisam maz fonētikas un fonoloģijas aprakstam. Zināmā mērā uz to orientē gan LPA zinātniskās konferences temats, gan rakstu krājuma nosaukums. Taču vārds kā izpētes objekts ir svarīgs un tiek aplūkots jebkurā valodniecības nozarē, ne tikai leksikoloģijā vai leksikogrāfijā. Tādēļ rakstu krājumā varētu vēlēties lielāku to valodnieku piesaisti, kas nodarbojas ar fonētikas, fonoloģijas, morfoloģijas un sintakses izpēti gan sinhronā, gan diahronā aspektā.

Liepājas Pedagoģiskās akadēmijas Latviešu valodas katedrai jāvēl arī turpmāk sagatavot un izdot nu jau gadskārtējo un nozīmīgo zinātnisko rakstu krājumu "Vārds un tā pētīšanas aspekti"

Andra Kalnača

Lembit Vaba, Uurimusi läti-eeesti keelesuhetest, Tallinn–Tampere 1997. Eesti Keele Instituut. Tampereen Yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. 547 S. + 22 Karten.

Im Mittelpunkt der Doktorarbeit von Lembit Vaba stehen die Kontakte zwischen der lettischen und estnischen Sprache. Im zu besprechenden Werk sind 370 lettische Lehnwörter, die in estnischen Mundarten auf dem Territorium Estlands vorkommen, und 775 lettische Lehnwörter, die in den estnischen Sprachinseln von Leivu (Marienburg) und Lutsi in Lettland zu finden sind, dargeboten und analysiert. Vorab werden im Überblick die Forschungsmethoden, die Quellen, die Grundprinzipien in der Vorstellung des Belegmaterials, sich früher schon mit diesen Sprachkontakten befaßte Arbeiten, die Geschichte der Herausbildung der hier behandelten Sprachbeziehungen sowie die Sprachinseln und ihre Erforschung (besonders durch F. J. Wiedemann) vorgestellt.

Hieran schließen sich die Wortartikel an, denen eine 110 Seiten umfassende phonetische, morphologische und semantische Analyse des Lehnwortes folgt. Auf diesen analytischen Teil der Untersuchung wird auch in den Wortartikeln verwiesen. Mit diesem Teil steht auch die Behandlung der durch Vermittlung des Lettischen eingedrungenen deutschen Lehnwörter sowie die Analyse der Verbreitung und des Alters der im Werk behandelten Wörter in Verbindung. Viele Wortartikel basieren auf früher von L. Vaba einzeln publizierten Kurzforschungen, und die besten dieser Artikel könnten durchaus auch als eigenständige wissenschaftliche Abhandlung, so wie sie hier dargeboten sind, veröffentlicht werden; z. B. die Artikel zu den Wörtern *iirouts* 'Sense' und *kauss* 'Schüssel', die jeweils zwei Seiten umfassen.

Zu dem sehr gelungenen Aufbau der Dissertation gibt es nur einige wenige kritische Anmerkungen. Unter den Mängeln ist das Fehlen einer Zusammenfassung zu veruchen. Im Textteil des Buches wird auf Quellen verwiesen, die im Literaturverzeichnis am Ende des Werkes nicht verzeichnet sind, so z. B. die auf S. 175 unter dem Wort *puur* angegebene Forschung von Hella Keern und die auf S. 245 unter dem Wort *vääs* erscheinende Arbeit von Arnold Kask. Leider fehlen im Literaturverzeichnis auch Veröffentlichungen, auf die im Text nicht nur einmal, sondern mehrmals verwiesen wird. Der Autor mag wohl gedacht haben, daß diese Publikationen aus der Sicht seiner Forschung keine wesentliche Bedeutung haben, aber allein die Tatsache des Fehlens im allgemeinen Quellenverzeichnis einer wissenschaftlichen Arbeit stößt auf keinerlei Verständnis und steht auch nicht im Einklang mit den, zumindest in Finnland üblichen, Gepflogenheiten.

Das in der Forschung enthaltene Belegmaterial ist seinem Umfang nach sehr repräsentativ und überzeugend (trotzdem fehlt das Wort *paat* 'blaßgelb, verbleichtes Braun' und in dem betreffenden Wortartikel auf S. 146 die Anmerkung, daß dieses Wort auch als eine bestimmte, ein Pferd kennzeichnende Farbe in der setukesischen Mundart vorkommt (so ist es zumindest in von Heikki Ojansuu festgehaltenen setukesischen Volksliedern vorhanden)). L. Vaba hat zu dem aus Schrift- und Archivquellen entnommenen Belegmaterial anzuerkennende Ergänzungen in Form seines auf eigenen Expeditionen gesammelten Sprachmaterials geliefert. Diese wertvolle

Materialsammlung konnte er in den Sprachinseln von Leivu und Lutsi Lettland zu einem Zeitpunkt zusammentragen, als es dort noch dafür geeignete Mundartensprecher gab.

Die bei der Aufzeichnung des Belegmaterials benutzte und der estnischen Schriftsprache ähnelnde Schreibweise erweist sich manchmal als problematisch. Danach bezeichnen die Zeichen der stimmhaften Klusile *g*, *b*, in dem Dialekt-material von estnischen Territorium halbstimmhafte Laute (Mediaklusile, die L. Vaba Lenisklusile nennt), in den Sprachinseln und im Setukesischen aber stimmhafte Klusile. Im Prinzip ist eine solche, einem bestimmten Buchstaben zugeordnete Doppelbedeutung keine günstige Lösung und diese Bezeichnungsweise wird besonders bei der Beschreibung des qualitativen Stufenwechsels zu einem Problem. So muß der Leser beispielsweise wissen, daß es sich beim suffixalen Stufenwechsel wie *lupat'* Gen. *lupad'i* 'Abwaschlappen, Schwamm, Putzlappen, Stoffetzen, Lappen' (S. 125 und S. 412, wo es auch unter den Wörtern mit suffixalem Stufenwechsel aufgeführt ist) um den tatsächlichen qualitativen Stufenwechsel des Klusils handelt, aber in den Dialekten innerhalb der Grenzen Estlands wie in *tirp:tirb* 'dachartig zusammengestellte Garbe des Sommergetreides, Heu- oder Getreidegarbe' (S. 219) ist es phonetisch gesehen nicht so [tirp] [tirBi], denn hier unterscheidet sich *b* durch seine Halbstimmhaftigkeit ([p] [B]): qualitativer Stufenwechsel des gleichen Wortes tritt jedoch in dem gleichen Wortartikel gebrachten *tirp tirvi* auf. Hier herrscht eine analoge Beziehung wie z. B. im setukesischen Wort *naud naudi* 'Geld, Besitz, Wohlhaben, Reichtum', dessen qualitativer Stufenwechsel wiederum durch *naud :navi* (Wiedemann) demonstriert wird.

Nicht immer läßt sich erkennen, aus welchem Grunde die Etymologie eines bestimmten Wortes mit Fragezeichen versehen wurde, d. h. also unsicher ist. So wird z. B. beim Etymologisieren des Wortes *tentsel'* (im Bergbau verwendeter Stützbalken, Stütze, Grubenholz' (S. 215) deutlich, daß es vielleicht sowohl im Hinblick auf die Bedeutung als auch das Originalprobleme gegeben hat, denn außer dem direkten lettischen Lehnwort muß auch die Möglichkeit einer Entlehnung aus dem Deutschen über die lettische Sprache erwogen werden. In Anbetracht einer so umfangreichen Materialmenge kann schon eine neuere Erklärung zur Herkunft mancher Wortes übersehen worden sein, so wie es beim Wort *maja*, zu dem Jorma Koivulehto auch eine germanische Etymologie vorgelegt hat, geschehen ist: Bei der Behandlung von lett. *sāmi* 'Esten' (S. 30) gäbe es durchaus Grund, auf einen möglichen Zusammenhang mit dem Lappischen und sogar darauf hinzuweisen, daß dieses Ethnonym in den vergangenen Jahren von mehreren Forschern (J. Koivulehto, K. Wiik, R. Grünthal) mit Elan analysiert worden ist. Der Hinweis, daß in der estnischen Sprache des Sehen oder Schauer bezeichnende Verben Interjektionen hervorgebracht haben, deren Bedeutung der finnischen Interjektion *kas* 'sieh an, schau doch, guck an' (S. 69) entsprechen, wären mit Belegen aus der näher verwandten Sprachen (wot. *kase*, weps. und stellenweise olonetz. *hece*) zu ergänzen gewesen. In der zweiten Komponente des Wortes *atkožid* 'Nachhochzeit, Essen nach der Hochzeit' aus der Leivu-Mundart handelt es sich um eine Rückentlehnung (vgl. lett. *kāzas* < liv. *kōzġānd*) und dies hätte doch eine Anmerkung erfordert.

L. Vaba hält das Wort *vartuma* 'ermüden, überdrüssig werden, ermatten, schwach werden' (lett. *vārgt*) ohne jegliche Zweifel für ein baltisches Lehnwort (S. 238 – 239). Außerhalb seines Blickfeldes fällt das Vorhandensein des Wortes *vartua* in finnischen Dialekten, das die gleiche Bedeutung besitzt. Dieses ist vor allem ein Wort aus dem Savo-Kainuu-Dialekt, zu dem es im finnischen Dialektarchiv ungefähr 50 Angaben gibt. Der überwiegende Teil dieser Belege ergab sich in Beantwortung einer 1937 in "Sanastaja" veröffentlichten Umfrage. Es wird benutzt, wenn man das Ermüden eines bestimmten Körperteils, gewöhnlich Hand oder Fuß, bezeichnen will. Das Problem besteht nun darin, ob *vartua* 'ermüden' aus dem mehr oder weniger gemeinfinnischen, aus dem Germanischen stammenden Verb *vartua* 'warten' hat entstehen können. Semantisch wäre es zu verstehen, daß beispielsweise das Hochhalten der Hand gerade wie ein langes Warten wäre und ein "Absterben", Kraftlosigkeit verursacht (vgl. fi. *hiipua* 'erlöschen' in einigen Dialekten auch 'absterben, starr werden'). Trotzdem finden sich in finnischen Dialekten Belege, wo *vartua* ganz genau mit der Semantik des lettischen Verbs *vārgt* übereinstimmt, die L. Vaba als Original des estnischen Verbs vorstellt, wie z. B. den 1929 von Ahti Rytönen in Maaninka aufgeschriebenen Ausdruck, der in der Schriftsprache heißt: *kädestä vartuu voima pois* 'aus der Hand schwindet die Kraft'. Sollte fi. *vartua* mit dem estnischen Verb *vartuma* zu verbinden sein, dann könnte es sich schon um ein baltisches Lehnwort handeln. Doch auch dieses Ermüden könnte wiederum irgendein Warten sein.

Die lettischen Lehnwörter im Estnischen, die sich L. Vaba zum Forschungsobjekt gemacht hat, sind relativ jung, aber eine genaue Bestimmung ihres Alters ist oft recht kompliziert, und so haben sich außer L. Vaba auch noch andere Sprachwissenschaftler oft mit solchen ungenauen Festlegungen wie "vor dem 16. Jahrhundert entliehen" (*kuuas* 'Beilstiel', S. 109), "relativ altes Lehnwort" (*mait* 'Leiche, Kavader, Aas, fauler Mensch (auch Schimpfwort)', S. 131 (V. Thomsen)), "entlehnt zwischen dem 13. und 16. Jahrhundert" (*palak* (as)) 'Tuch, Bettlaken, großes Handtuch' S. 149 (A. Saareste) oder "12. 15. Jahrhundert" (*pastal* 'Bastschuh' S. 151 (A. Saareste)) zufrieden gegeben.

Altersbestimmungen in dieser Art können akzeptiert werden, wenn berücksichtigt wird, daß noch darüber gestritten wird, ob das Alter des Lehnwortes nach seinem erstmaligen Auftauchen oder mit einer gewissen Verwurzelung in der Sprache festzulegen ist. Es ist schon wahr, daß im allgemeinen nicht die entsprechenden Quellen vorhanden sind, auf deren Grundlage man über diese Alternative diskutieren könnte. Auf tatsächlich alte Lehnwörter hat L. Vaba in dem einen oder anderen Fall sachkundig aufmerksam gemacht. Manchmal hat er solche Rekonstruktionen nach uralteufinnischer Art dargelegt, bei denen es sich als problematisch erweist, ob sich die uralteufinnischen Spiranten überhaupt so lange bewahrt haben konnten.

Die Lehnwortforschung gründet im entscheidenden Maße auf der Untersuchung der phonetischen Form der Wörter, und so widmet sich auch L. Vaba dieser in großem Umfang. Auf S. 38 ist festgehalten, daß sich die jüngeren Lehnwörter in der Dialektsprache vollkommen auf die lettische Form stützen und daß ein früheres und späteres Lehnwort oft parallel existieren. Hier

hätte es sich angeboten, auf die livische Sprache zu verweisen, wo genau so eine Situation herrscht. Die Diphtongisierung des kurzen *o* in den Sprachinseln wäre Grund für eine tiefgründigere Behandlung gewesen. Damit im Zusammenhang hätte man zusätzliche Verweise auf Forschungen der lettischen Sprache und auf genau die gleiche Erscheinung im Livischen behandelnde Untersuchungen (L. Posti) erwarten können. In Verbindung mit der Variierung dieses Typs, wie z. B. *run (dul' ~ -dul) ~ krun (duf)* (S. 100) und *(g)rabul* (S. 177), wäre gut zu erklären gewesen, daß es sich hier um Fähigkeiten der aufnehmenden Dialekte, anlautende Konsonantenverbindungen zu akzeptieren, aber keineswegs um Lehnwörter verschiedener Alters handelt.

In Verbindung mit der Phonetik gibt es einige Einzelheiten, die dem Leser etwas undurchsichtig bleiben. Der Anlaß für die Velarisierung des Vokals *i >* ist im Beispiel aus Hargla, Möniste *pōsetama* (S. 176) etwas unklar, wenn als lettische Originale mit *bi*-anlautende Wörter vorgestellt sind und wenn außerdem an anderer Stelle (S. 424) konstatiert wird, daß eine solche Velarisierung hauptsächlich in der Nachbarschaft von *l*-, *r*-, *v*- und unter bestimmten Umständen in der Nachbarschaft von *ts*- stattfindet. Bei der Dissertationsverteidigung lieferte L. Vaba die offensichtlich richtige Erklärung, wonach es sich hier um eine Sonderentwicklung von onomatopoetischen Wörtern handelt.

Nach *c'ar* auf S. 423 gebrachten Erläuterung steht palatalisiertem *l* an Stelle von *u* oft *ū* und ein diesbezüglicher Beleg wurde in Gestalt von *lūt'si* 'Flecken aus grobem (Gersten- oder Weizen-)mehl, der im Eintopf oder Milchsuppe gegessen wird' vorgeführt. In entsprechenden lettischen Wörtern mit *u* ist *l* dennoch unpalatalisiert. Im Buch ist die bei der Verteidigung vorgetragene Erklärung, wonach ein derartiger Wandel auch in russischer Lehnwörtern vorkommt, nicht erwähnt. Ein Versehen ist, daß vor (*pro* nach) dem in lettischen Dialekten auftretenden langen Vokal oder Diphthong unetymologisch *r* gekommen sei, was sich auch im Estnischen widerspiegelt (z. B. *tooft*, *d'aartum* (S. 454)) und daß für das Ersetzen von ndt. *sch* (falls ihm ein Konsonant folgt) durch *sk* als Beleg das Wort *kraabatama* '(mit dem Messer) schaben, untergraben' (<< mdt. *schrapen*), in dem aber *kr* vorhanden ist (S. 446), angeführt wird.

Die analytische Form der 3. Person Imperativ der Lutsi-Mundart *lass tuogē* 'man soll doch bringen' wird auf S. 37 behandelt. An dieser Stelle wird nicht auf die Forschung von Heikki Leskinen über den analytischen Imperativ des Ostseefinnischen (JSFOu 67 1966) hingewiesen, die auch im Quellenverzeichnis fehlt. Ebenso hätte hier Karl Pajusalus Dissertation "Multiple Linguistic Contacts in South Estonia" (1996, S. 158) genannt werden können, in der er diese Form als Jussiv behandelt und ihr Vorkommen in der Karksi-Mundart und natürlich auch in der estnischen Umgangssprache (z. B. *las ta läheb* 'er soll doch gehen') erwähnt.

Auf den S. 47–50 steht die interessante Konstruktion mit einem offensichtlich impersonalen Partizip *istutav penk* 'Sitzbank', die im Südestnischen und in den estnischen Sprachinseln festgehalten wurde und wortwörtlich mit 'zu setzender Bank' zu übersetzen wäre, im Mittelpunkt. Die Analyse der Funktionen und der Semantik dieser Konstruktion verdient hohe

Anerkennung. Ohne geringsten Zweifel aufkommen zu lassen, wird diese Konstruktion als lettischartig charakterisiert, denn gerade das Lettische kennt solche Konstruktionen: *dzīvojamā māja* 'Wohnhaus' bzw. wortwörtlich 'zu bewohnendes Haus'. Hier ist dem Autor wieder die bereitserwähnte Dissertation von K. Pajusalu über die Karksi-Mundart entgangen, wo diese Konstruktion auch behandelt wird (S. 217). K. Pajusalu bringt diesen Ausdruck zuerst mit Verweis auf L. Vabas Arbeit "Lāti laensõnad eesti keeles" (Lettische Lehnwörter im Estnischen; 1977 20, 25), geht aber auch ausführlich auf seine Herkunft ein. Nach K. Pajusalu Ansicht besteht eine Möglichkeit darin, diese Konstruktion als eine areale Gemeinsamkeit des Südestnischen, Livischen und Lettischen aufzufassen. Konstruktionen dieses Typs gibt es aber auch in solchen ostseefinnischen Sprachen, in denen kein direkter Einfluß des Lettischen nachgewiesen werden kann. K. Pajusalu bringt zum Vergleich den finnischen Ausdruck *sormen mentävä reikä* 'ein fingerdickes Loch', wo solche Formen vielleicht Kausativität, weder aber Passivität noch Impersonalität ausdrücken. So könnte es sich nach seiner Meinung wohl doch um eine für das baltische typische Konstruktion handeln, die aber sehr alt ist und somit schon bis in die ostseefinnische Grundsprache zurückreichen dürfte. In den estnischen Sprachinseln und im Livischen kann man sicherlich doch von einer nach lettischem Vorbild entstandenen Konstruktion sprechen.

Auf der S. 61 wird der südestnische, außergewöhnliche deminutive Optativ, z. B. *võtakest* 'nimm doch' behandelt, und K. Pajusalu meint dazu, daß dieser der ursprüngliche Partitiv mit dem deminutiven Nomensuffix *-ke* sein könnte. Hier wird auch nur auf den Artikel von K. Pajusalu in KK, aber nicht auf die sieben Jahre später verfaßte Dissertation verwiesen. Die scharfsinnige Feststellung von L. Vaba lautet, daß für die Entstehung dieses außergewöhnlichen seltenen Optativs – unter Berücksichtigung aller Sprachen der Erde – lettischer Einfluß in Betracht kommen könnte.

Die Erwähnung eines parallelen Auftretens im Livischen wäre auf S. 43 angebracht gewesen, wo es um mit Hilfe des Negationswortes *ai* ~*āi* gebildete Antonyme (auch im Livischen z. B. *āb-jevā* 'schlecht', wortwörtl. 'nicht gut') und Präfixe lettischer Art geht. Es werden sechs verschiedene Präfixe aus der Leivu-Mundart vorgestellt, aber im Livischen gibt es sogar elf solche und sie werden häufig angewendet.

Im Zusammenhang mit dem Livischen könnten auch noch die folgenden, allgemeiner formulierten prinzipiellen Fragen stehen: Warum wurde bei der Behandlung von Lehnwörtern der Leivu- und Lutsi-Mundart nicht auf die entsprechenden Entlehnungen im Livischen verwiesen, obwohl dies im Hinblick auf die in Estland gebräuchlichen lettischen Lehnwörter getan wurde? Warum wurde im 3. Kapitel (Anpassung der Lehnwörter) lediglich in manchen Fällen auf die entsprechende Entwicklung im Livischen verwiesen, obwohl es öfter Grund dafür gegeben hätte? Die bei der Dissertationsverteidigung vorgebrachte Begründung, daß es bei den in Estland gebräuchlichen lettischen Lehnwörter wichtiger ist auf livische Parallelentlehnungen zu verweisen als bei eindeutigen Lehnfällen in den estnischen Sprachinseln, verdient Beachtung.

L. Vaba ist bekannt als der bedeutendste Erforscher der estnisch-lettischen Kontakte. Mit diesem Forschungsobjekt beschäftigt er sich schon etwa dreißig Jahre, wovon auch die im Literaturverzeichnis der Dissertation

aufgeführten 35 eigene Untersuchungen Zeugnis ablegen. Seine Arbeit stellt in dem Sinne eine Artikeldissertation dar, weil sie im wesentlichen auf früher von L. Vaba publizierten Abhandlungen aufbaut.

Das Buch von L. Vaba ist die jüngste Errungenschaft der ostseefinnischen Sprachkontaktforschung. Es ist vor allem eine erschöpfende Darstellung des vielseitigen Einflusses der lettischen Sprache auf das Estnische. Der Schwerpunkt liegt deutlich auf den Lehnwörtern, die einen zentralen Bereich dieses Einflusses ausmachen. Das Lehngut ist in diesem Werk sehr ausführlich erforscht worden. Im Unterschied zu vielen anderen Untersuchungen des Lehnwortschatzes wurde die Lexik von L. Vaba in sehr umfangreichen Wortartikeln phonetisch, grammatisch, semantisch und im Hinblick auf die geographische Verbreitung dargestellt und erforscht. Im etymologischen Teil dieser Wortartikel spiegelt sich sein ausgezeichnetes Wissen in der lettischen Linguistik wider. Am Ende jedes Artikels wird stets die das konkrete Wort betreffende Literatur angegeben, und es wurde somit auf insgesamt 500 gedruckte Quellen verwiesen. In seiner Gesamtheit stellt das vorliegende Werk eine erweiterte und ergänzte Ausgabe der 20 Jahre früher erschienenen Monographie von L. Vaba "Läti laensõnad eesti keeles" (1977), die er auf der Grundlage seiner Dissertation zur Erlangung des Grades eines Kandidaten der Philologie verfaßt hatte.

Die wahre Perle der Doktordissertation ist das Kapitel 4.2.1.4, in dem es um die Widerspiegelung der lettisch-estnischen Beziehungen in der Sprache der Floßbauer im Kirchspiel Hargla geht (S. 487–499). In diesem Kapitel kommt vieles aus der Sprachsoziologie ans Licht, denn hier sind interessante Erklärungen über die tatsächliche Situationen der Sprachbenutzung zu lesen. An diese Stelle treten die wissenschaftlichen Verdienste von L. Vaba konzentrierter hervor, die im allgemeinen auch in bezug auf das gesamte Werk gelten: das Sammeln von Belegmaterial aus Archiven, auf Expeditionen und aus gedruckten Quellen sowie die treffende Deutung der Wörter.

Seppo Suhonen (Helsinki)

Simono Vaišnoro 1600 metu Žemczuga Theologischka ir jos šaltiniai.

Leidimą parengē prof. habil. dr. Guido Michelini. Vilnius: Baltos lankos, 1997, 742 p.

Lietuviešu valodas pētniecībā deviņdesmitie gadi ir bijuši ļoti auglīgi. Rakstīts daudz un par dažādiem jautājumiem. Pētnieki plaši pievērsušies arī lietuviešu rakstu valodas vēsturei – iznākuši gan tekstu jaunizdevumi faksimilā, gan rokrakstu publicējumi, gan zinātniskas apceres. Nozīmīgu vietu šai publikāciju klāstā ieņem arī Parnas universitātes profesora Gvido Mikelini (*Guido Michelini*) sagatavotais *Žemczuga Theologischka* ('Teoloģijas pārle') izdevums, kas nācis klajā sērijas *Bibliotheka Baltica* ietvaros.

Šis lietuviešu valodas pieminēklis ir interesants daudzējādā ziņā, bet jo īpaši tādēļ, ka tas ir pirmais lietuviski tulkotais zinātniskais traktāts. Līdz 1600. gadam un arī pēc tam izdeva galvenokārt baznīcas rokasgrāmatas, kam sekoja pirmie valodnieciskie darbi, bet ieskatu teoloģijas zinātniskās valodas izveidē sniedz tikai aplūkojamā grāmata. Tās tulkotājs ir Prūsijas hercogistes lietuviešu uiterāņu mācītājs Simons Vaišnoris (*Simonas Vaišnoras*). Viņa grāmatā apkopoti vairāku sacerējumu tulkojumi. Lielākais oriģināls ir Ādama Franciski (*Adam Francisci*) 16. gs. beigās izdotais traktāts *Margarita theologica* latīņu valodā. Lietuviešu izdevumā tam seko Jakoba Hērbranda (*Jakob Heerbrand*) raksta *De statu animarum*, kā arī Egidija Hunnija (*Egidius Hunnius*) sacerējuma *Articulus sive Locus de Sacramentis Veteris et Novi Testamenti* fragmenta tulkojums. Pēdējais teksts savukārt, pēc Gvido Mikelini domām, laikam gan tulkots no vācu, nevis latīņu izdevuma.

Gvido Mikelini sācis darbu pie Simona Vaišnora grāmatas jau 1976. gadā, kad pirmo reizi bijis Lietuvā. Tā laika gaitā tapušas jau divas atsevišķas monogrāfijas par 1600. g. izdevuma *Žemczuga Theologischka* izcelsmi un valodu.¹ Nu sagatavots arī tekstu izdevums. Īpaši vērtīgi, ka izdots ne tikai grāmatas faksimils, bet līdztekus lasāmi arī oriģināli Franciski un Hērbranda latīņu teksts, kā arī Hunnija darba fragmenta latīņu teksts un tulkojums vācu valodā. Šāds izdevums ļauj tieši ielūkoties tulkotāja darbā un izprast rakstu valodas veidošanās procesus. Ņemot vērā, ka oriģinālā un tulkojumā teksts lappusēs nav izkārtots vienādi, Gvido Mikelini apzināti izvēlēties līdzās lietuviešu tulkojumam dot oriģināla tekstus jaunā salikumā, nevis faksimilā, lai tie vienmēr atbilstu līdzās esošajam tulkojumam, nevis būtu īpaši meklējami.

Grāmatas sākumā viii–xvii lpp. lasāms ievads lietuviešu, angļu un vācu valodā, kur autors raksturojis *Žemczuga Theologischka* rašanās vēsturi, analizējis iespējamos avotus un paskaidrojis izdevuma sastādīšanas principus.

No 1. līdz 33. lpp. seko nodaļa, kas veltīta tulkojuma īpatnībām. Autors vispirms desmit paragrāfos (2.–9. lpp.) runā par vairākām līdz šim neaprastītām rakstības īpatnībām 1600. gada izdevumā, neaplūkojot rakstības sistēmu kopumā. Tā esot jau plaši un izsmeloši aprakstīta citviet. Tomēr, kaut īss un vispārīgs, pārskats lieti noderējis būtu arī šeit, jo ne vienmēr pie rokas būs minētie citi pētījumi. Konkrēti aprakstīts ir grafēmu <s, ž, β, c, cz, dcz, h, j,

¹ Le traduzioni dal latino di un volume lituano del 1600. Studio sulla lingua della "Margaritha Theologica" Potenza, 1991; La versione in lituano antico del XVI capitolo dell' "Articulus di Hunnius. Potenza, 1991.

ą, ę, æ, ū> lietojums, kā arī līdzskaņu dubultojuuma gadījumi. Autora secinājums svārstības var rādīt gan skaidras sistēmas trūkumu, gan iespiedklūdas, gan arī tulkotāja Simona Vaišnora dzimtās Varņu izloksnes iespaidu. Tiesa, pētnieks gan nepaskaidro, kāds tas varētu būt. Varētu vēl piebilst, ka izdevējs nav īsti precīzs, sakot, ka *Žemczuga Theologischka* ir iespiesta gotiskajiem burtiem (2. lpp.), jo Vaišnora priekšvārds lietuviešu valodā (48.–59. jaunizdevuma lpp.) ir rakstīts jauktā rakstībā. Tajā galvenokārt lietoti latīņu burti, taču <k, w, ž, ą, ę> lielākoties iespiesti fraktūrā. Savukārt vietumis citur grāmatā virsraksti un atsevišķi vārdi tekstā lietuviešu valodā rakstīti latīņu burtiem līdzās pamatā esošajiem gotiskajiem.

Nākamā apraksta nodaļa veltīta latīņu un grieķu valodas vārdiem lietuviešu tekstā (10.–18. lpp.). Gvido Mikelini atsevišķi aplūkojis gan tieši citētus oriģinālvalodas rakstībā un morfoloģiskā formā atstātus vārdus, gan tādus, kas daļēji jau adaptēti. Daļai no tiem pievienotas tikai lietuviešu galotnes, daļai lietuviski ir arī vārddarināšanas piedēkļi, taču saknes rakstībā saglabātas oriģinālvalodas iezīmes, piemēram, *sphaeromis, textas*. Virkne latīņu un grieķu vārdu tekstā paskaidroti ar tulkojumu (11., 17 lpp.), piem., *decalogus alba deschimis priesakimus, κοινῶν alba draugiste*. Nesaprotama ir tikai autora izvēlēta piemēru secība kāpēc, piemēram, aiz *sphaeromis* seko *figura*, tad *summa, norma, natura* utt. (12. lpp.). Šis sakārtojums nav ne alfabēta, ne teksta secībā.

Tālāk aplūkoti leksiski varianti un vārdu savienojumi (19. 26. lpp.). Vispirms četrās lappusēs uzskaitīti gadījumi, kad vienam oriģināla vārdam atbilst divi lietuviešu tekstā, kas savienoti ar saikli *alba* 'jeb', piemēram, *stowi alba laikosi* < *sunt, wlosna alba tikra* < *legitima*. Daudz retāk vērojama pretēja parādība, kad divi ar saikli *seu* 'jeb' saistīti oriģināla vārdi tulkoti ar vienu lietuviešu leksēmu, piem., *sanarius* < *membra seu locomotivam*. Ne tik bieži gadījumi, kad vienam oriģināla vārdam atbilstošās tulkojuma leksēmas saistītas ar saikli ir 'un', piemēram, *sakiti ir mokinti* < *praedicandum*, vai otrādi – divas ar saikli *et, ac, -que* 'un' saistītas leksēmas tulkotas ar vienu lietuviešu vārdu, piem., *schalims* < *urbibus et regionibus*. Autors diemžēl nav paskaidrojis, vai tie ir visi tekstā sastopamie šāda veida gadījumi vai tikai kāda daļa.

Pēdējā apraksta nodaļā (27.–33. lpp.) Gvido Mikelini raksturojis dažādas citas atšķirības starp tulkojuma un oriģināla teksta komponentiem. Tā reizēm tulkojumā no latīņu valodas ietvertais teikuma priekšmets apzīmēts ar izteiktiem vietniekvārdiem *jis, tas, anas, aš, tu*. Arī papildinātāja un dažās citās funkcijās tulkojumā parādās oriģinālā neesoši vietniekvārdi. Reizēm lietuviešu teksts papildināts arī ar lietvārdiem, apstākļa vārdiem, adjektīviem, darbības vārdiem. Vērojami arī pretēji gadījumi, kad kāds oriģināla lietvārds, adverbs, adjektīvs tulkojumā nav atrodams. Pētnieks pieļauj varbūtību, ka daļa šādu gadījumu varētu būt iespiedklūdas – vārds izlaists tipogrāfijā, nevis tulkotāja darbā.

Šie vērojumi neizsmēļ visu Gvido Mikelini veikumu *Žemczuga Theologischka* izpētē, jo daudz vairāk tulkojuma īpatnību viņš aprakstījis savās iepriekšminētajās monogrāfijās. Jaunajā izdevumā vienīgi būtu noderējis kāds īss šo pētījumu kopsavilkums, lai lasītājam uzreiz rastos pilnīgāka aina par Simona Vaišnora darbu.

Grāmatas lielāko daļu (no 35. līdz 688. lpp.) aizņem 1600. gada *Žemczuga Theologischka* izdevuma faksimils, oriģinālie latīņu un vācu teksti, kā

arī izdevēja komentāri parindēs. Vaišnora tulkojums sniegts atvēruma kreisajā pusē, turklāt tas ir nevis oriģināla atvērums, bet katras lapas *recto* un *versus* puse, t.i., lappuses, ko oriģinālā vienlaicīgi nav iespējams redzēt. Kāpēc izvēlēts šāds variants, sastādītājs gan nepaskaidro. Varbūt tāpēc, lai nebūtu virs teksta jāraksta, piemēram, 11a un 11b, bet tikai 11. Faksimils arī izmērā neatbilst oriģinālam – pēc bibliogrāfijas datiem teksta platumam jābūt 6,7 cm¹ bet jaunizdevumā tas ir 5 cm. Teksta izmērs acīmredzot samazināts tehnisku iemeslu dēļ, tomēr uz to būtu vajadzējis norādīt.

Żemczuga Theologischka teksta ievaddaļu veido Simona Vaišnora priekšvārds latīniski, tad Zaharija Blotna priekšvārds lietuviski un Vaišnora ievads lietuviski. Tad vēl kāda lūgšana, kļūdu saraksts un satura rādītājs. Pēc tam lasāms Ādama Franciski traktāts Vaišnora tulkojumā, kam pretī atrodams oriģināla latīņu teksts. Izdevējs Gvido Mikelini gandrīz katrā lappusē sniedz savus komentārus un paskaidrojumus. Bieži norādīts uz 1600. gada izdevuma iespiedkļūdām – izlaistiem, nepareiziem burtiem, izlaistām pārneseņa zīmēm. Citos gadījumos sastādītājs ir izteicis arī savas pārdomas par vienas vai otras frāzes vai vārda tulkojumu. Savukārt teksta latīņu pusei precizētas Bībeles avotu vietas, reizēm sniegts arī kāda fragmenta tulkojums no Luteru vācu Bībeles. 584. līdz 607 lpp. lasāms Jakoba Hērbranda apcerējums ar paralēlu latīņu oriģināla tekstu, 608.–609. lpp. lūgšana, bet 610.–688. lpp. Egidija Hunnija raksts par katoļu mesu. Šim tulkojumam paralēli sniegts gan vācu, gan latīņu teksts, lai labāk būtu iespējams salīdzināt abu iespējamo ietekmi uz lietuviešu tulkojumu.

Nelielā pielikumā no 690. līdz 698. lpp. redzami izmantoto latīņu un vācu avotu faksimilu paraugi, bet īpaši noderīga ir grāmatas beigās 700.–742. lpp. ievietotā latīņu lietuviešu vārdnīciņa, kur doti latīņu valodas vārdi ar to tulkojumiem, kas izmantoti Vaišnora tekstā. Sastādītājs tikai diemžēl nekur nav skaidri pateicis, vai tās ir pilnīgi visas latīņu oriģināla leksēmas, vai tikai kāda daļa.

Kopumā ņemot, Gvido Mikelini sagatavotais *Żemczuga Theologischka* izdevums ir ļoti vērtīgs ieguldījums lietuviešu rakstniecības un valodas vēstures izpētē, kas līdz ar viņa agrākiem šim izdevumam veltītiem darbiem atklāj un izgaismo Simona Vaišnora devumu un lietuviešu rakstu valodas attīstību 16. un 17. gs. mijā.

Pēteris Vanags

¹ Lietuvas TSR bibliogrāfija. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 1. 1547–1861. Vilnius, 1969, 425 p.

"Wörter-Büchlein / Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch Schwedisch / Polnisch und Lettisch / Zu benennen seynd. (1705. gada faksimils ar Pēterā Vanaga komentāriem un latviešu vārdu indeksu. Apgāds Memento Stokholmā 1999, 111 lpp.)

Visai nelielais, bet latviešu filologiem, īpaši valodniekiem vajadzīgo faksimilizdevumu skaits 1999. gadā papildinājies ar 1705. gada izdevumu, kura nosaukums redzams virsrakstā jeb latviski Vārdnīciņa, kā dažas parastas lietas tiek dēvētas vācu, zviedru, poļu un latviešu valodā. Tā izdota kopā ar pazīstamā latviešu vecāko tekstu pētnieka Pēterā Vanaga komentāriem un latviešu vārdu indeksu.

Jaunajā izdevumā ir ziņas par šās vārdnīciņas rašanās vēsturi, norādot arī tās struktūru un sniedzot ziņas par Liborija Depkina dzīvi, kuŗš līdz šim uzskatīts par tās autoru. Tā domājusi arī Daina Zemzare, kas grāmatā *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)* rakstījusi: " autors ir Liborijs Depkins, jo viņa rokrakstā Dreseļa 1688. g. vārdnīcas iesējumā pievienotajās tukšajās lapās paralēli iespīestajiem vārdiem atzīmēti latviski nosaukumi, kas saskan ar 1705. g. vārdnīcā publicētajiem latviskajiem nosaukumiem.

Pēteris Vanags apšaubā minēto D. Zemzares apgalvojumu, jo starp abiem tekstiem ir samērā daudz atšķirību, no kuŗām daļa minēta jaunā faksimilizdevuma komentāru 68. lappusē. Nosacīti arī P. Vanags patur L. Depkinu par vārdnīciņas autoru, bet vērā ņemama ir piebilde: "Tomēr šķiet samērā droši, ka viņa darbs būs aprobežojies tikai ar latviešu, bet ne ar poļu un zviedru vārdu pārlūkošanu. Maz ticams, ka Depkins būtu tik labi pratis kādu no šīm valodām, lai ķertos pie vārdnīcas rediģēšanas. Viņš kā dzimis vidzemnieks, kas studējis Vācijā un vēlāk strādājis Rīgā, gan varēja labi prast vācu un latviešu, bet diez vai poļu un zviedru valodu. Turklāt jādomā, ka Rīgā 18. gadsimta sākumā bija pietiekami daudz izglītotu cilvēku, kas šīs valodas labprāt un varēja palīdzēt Depkinam sagatavot 1705. gada vārdnīcas izdevumu. Ja viņš būtu bijis tā redaktors.

Šīm šaubām var pievienoties, un tā nu faksimilizdevumā iznākusī vārdnīciņa tikai nosacīti var saukties par Liborija Depkina darbu.

Rakstības ziņā faksimilizdevumā iznākusi 1705. gada vārdnīciņa ir visai parasts vecās ortografijas darbs. Par tās īpatnībām rakstībā P. Vanags sniedzis pārskatu 71 lappusē. P. Vanags gan lūdz faksimilizdevuma lietotājus nedaudz labot piezīmi, ka 1705. gada vārdnīcā esot tikai viens vārds ar mīksto *r*, proti vārds *řūcu*. Vārdnīciņas 33. slejā (faksimilizdevuma 23. lpp.) ir vēl vsk. ģen. *Kaŗa* un dsk. ģen. *Kaŗu*. Šis laikam ir vienīgais labojums, kas jādara jaunā izdevuma lietotājiem. Bet arī ar to P. Vanaga pamatsecinājums par vairāku līdzskaņu depalatālizāciju (72. lpp.) paliek spēkā.

Vārdnīcas ievietotajos vārdos ir vēl kādas fōnētikas īpatnības, piemēram, patskaņu iespraudums *o*-celmiem (*Kaklis* u. c.), daži saglabāti *i* seno *i*-celmu vsk. nōminātīvā (*Makstis*, *Zivis*). Ir patskaņa izlaidums *ijo*-celmu vsk. nōminātīvā (*Papēds*, *Ritens* u. c.). Ir atšķirības dažu līdzskaņu lietojumā. piemēram, *Žods* 'zods', *Šķēde* 'ķēde', *Tange* 'stanga', *Stupele* 'tupele' u. c., par ko runāts 72. lpp.

P. Vanags norādījis arī uz vairākām morfolōģijas īpatnībām vārdnīcinā ievietotajos vārdos, piemēram, dzimtes atšķirības (*Tas Uguns*, *Tie Zarni*, *Tas*

Vāveris u.c.), celma atšķirības (*Āboļi, Lāsa* u.c.), dsk. forma *Dzirņus* 'dzirnavas', cits piedēklis (*Akmīns, Kēniņine, Maseles* u.c.). Ar pronōmenu un adjektīvu ietekmi P. Vanags skaidro neparastos dsk. *nōminātīvus Tie Pelnie, Tie Riekstie, Tie Salmie, Tie Miltie*. Divas reizes dsk. ģenitīvā sastopams rakstījums pēc loģiskā ortogrāfijas principa ar -o (lai šķirtu no vsk. ak.): *Cūko, Nodaļo*. Vienu reizi vārdnīcīnā vēl ir dsk. datīvs *Tārpiems*.

Darbības vārdiem ir atematiskas formas tagadnes vsk. 1. personā: *Domu* 'dodu', *Aizdomu* 'aizdodu', *Ēmu* 'ēdu', *lemu* 'ēju'. Ir vēl citas īpatnības darbības vārdu formās. Sintakses īpatnību vārdnīcīnā tikpat kā nav.

Galvenā tomēr ir vārdnīcīnā ievietotā leksika. P. Vanags tajā, meklēdams kādas īpatnības, izšķir divas daļas – mantoto jeb latviskas cilmes leksiku un aizguvumus. Ir archaiski mantoti vārdi, piemēram, *miesloju* 'spēlēju', *pasirds* 'kuņģis' u.c. Starp mantotajiem vārdiem ir arī semantiski archaismi: *deguns* 'putna knābis', *dižans* 'skaists, jauks', *Jods* 'spoks' u.c. ir mūsdienās neparasti vārdu savienojumi: *Acu-Vāki* 'plakstiņi', *Kurpju-Dibins* 'zole' u.c.

P. Vanags minējis daudz aizguvumu no viduslejasvācu valodas, kuri attiecas uz dažādiem amatiem (*Amats, Brūveris* u.c.), uz baznīcu un skolu (*Kesteris, Līnijāls, Beņķe, Papiris, Skole* u.c.), uz sociālo un militāro stauru (*Brūdgans, Jumprava, Grāvis* 'grāfs', *Bardizāns* 'piķis ar platu durkli', *Biszāle* 'pulveris', *Vaktmeisteris* 'sardzes vadītājs' u.c.).

Ir aizguvumi no viduslejasvācu valodas, kuri attiecas uz māju, saimniecības piederumiem, piemēram, *Baļķis, Kambaris, Krūze, Kurvis, Miezeris* 'piesta', *Vērmeris* 'ogļu panna' u.c.

P. Vanags norādījis arī aizguvumus no viduslejasvācu valodas kultūraugu, zivju, putnu, dzīvnieku nosaukumos, dabas parādību, radniecības, zemkopības, lopkopības terminoloģijā.

Bet vārdnīcīnā ievietotie latviešu valodas īpašības vārdi un darbības vārdi galvenokārt ir mantoti.

Vārdnīcīnā ievietoti arī aizguvumi no slavu un somugru valodām. To sarakstu P. Vanags sniedz 77. lappusē.

Minētas arī aprakstošu vārdu savienojumu grupas, sinonimi un citas vārdu grupas, kas ievietotas 1705. gada vārdnīcīnā.

Komentāru nobeigumā P. Vanags secina: "1705. gada vārdnīcā atrodami sinonimi, tāpat arī mantotās leksikas archaismi un jo īpaši aizguvumi sniedz spilgtu liecību par latviešu valodas leksikas attīstību 17. un 18. gadsimta mijā. Tie raksturo procesus, kādi notika valodā, vispirms jau Rīgas pilsētā, kur latviešu valoda attīstījās latviešu un vācu divvalodības apstākļos. Tāpat gūstams arī ieskats par vārdnīcas latviskās daļas autora attieksmi pret latviešu valodas leksikas bagātināšanos ar aizguvumiem no vācu valodas, kas neapšaubāmi uztverti kā neizbēgami, tomēr, cik iespējams, aizstājami ar latviskiem vārdiem.

Īss kopsavilkums par faksimilizdevumu pievienots arī angļu valodā, kas ļauj lasītājiem pasaulē iepazīties ar šo izdevumu.

Faksimilizdevuma lietotājam ļoti noderīgs ir latviešu valodas vārdu alfabētisks saraksts jeb indekss kopā ar semantikas norādēm, gramatiskiem raksturojumiem, oriģinālrakstījumu un lappušu norādēm faksimilā. Pēc šā indeksa ērti var atrast vārdnīcīnā ievietotos vārdus un ziņas par tiem.

Ļoti cildināms fakts ir vārdnīcas izdevuma komentāru daļā P. Vanaga lietotā zinātniskā J. Endzelīna un K. Mīlenbacha veidotā latviešu ortografija bez padomju laika bojājumiem – pareizi lietoti vajadzīgie garie patskaņi svešvārdos (piemēram, *nōminātīvs*), paturēti vajadzīgie īsie patskaņi (piemēram, *tipografija*), līdzskaņu dubultoņumi (*immatrikulējies* u. c.), lietots *ch* (*archaisks* u. c.), mīkstais *r* (*gaŗums* u. c.) utt. Kļūdu šai ziņā gandrīz nav.

Runājot par P. Vanaga valodu, varētu vēlēties tikai kādus nedaudzus labojumus, piemēram, 69. lpp. *regimentes* vietā labāk iedērētos vārds *pulks* (*pulka lauka mācītājs*).

Par vārdnīcas gatavošanu izdevumam, par pievienotajiem komentāriem un vārdu indeksu P. Vanags pelnījis vislielāko atzinību.

Šā izdevuma klajā laišanas svētki notika Nacionālajā bibliotēkā 1999. gada 28. maijā, piedaloties daudziem latviešu filologiem un apgāda "Memento" pārstāvjiem. Gan P. Vanags, gan apgāda pārstāvji dzirdēja daudz pelnītas uzslavas par glīto un vajadzīgo izdevumu.

Jānis Kušķis

HRONIKA

Perspektīvā lietuviešu valodnieku iniciatīva

Vispārzināms, ka baltu valodas sniedz svarīgu un bagātīgu valodniecisko materiālu pētījumiem kā vēsturiskajā, tā arī tipoloģiskajā aspektā, tās tiek studētas universitātēs un akadēmiskos institūtos visā pasaulē¹. Pirms dažiem gadiem Viļņas universitātes Lietuviešu valodas un Lietuviešu literatūras katedras uzsāka plašu un ilglaicīgu projektu "Lituānistika pasaules universitātēs", kura mērķis ir atbalstīt cilvēkus, kas dažādu pasaules valstu augstskolās pasniedz lietuviešu valodu un literatūru, popularizē lietuviešu kultūru.

Projekta darbība risinās divos virzienos. Pirmkārt, vairākiem (apmēram 20) pasaules lituānistikas centriem Francijā, Igaunijā, Krievijā, Polijā, Slovākijā, Somijā, Ungārijā, Vācijā, arī Latvijā un citās valstīs tiek sūtīti lietuviešu literatūras, kultūras un valodniecības žurnāli ("Gimtoji kalba", "Kultūros barai" "Literatūra ir menas", "Metai"), kā arī filoloģiska literatūra. Otrkārt, katru vasaru tiek organizēti 7 – 10 dienu mācību semināri dažādos Lietuvas reģionos; šeit lituānisti nostiprina leišu valodas prasmi, iepazīstas ar konkrētā novada etnogrāfiskajām ipatnībām un izloksni, iztīrā aktuālus lituānistikas jautājumus, informē kolēģus par saviem pētījumiem un dalās pedagoģiskajā pieredzē. Semināros piedalās arī pazīstami Lietuvas valodnieki un literāti, kas lasa lekcijas un vada nodarbības tekstu analizē, sarunvalodā un valodas kultūrā, tiek organizētas tikšanās ar Lietuvas kultūras darbiniekiem un ekskursijas, ir iespēja apmeklēt lielākās Lietuvas augstskolas un pētniecības centrus, kur studē un māca lietuviešu valodu, saņemt jaunākos mācību līdzekļus, uzzināt par metodiskajiem jaunumiem lietuviešu valodas mācīšanā ciitautiešiem. Svarīga ir arī neformālā saskarsme un ilgstošie zinātniskie kontakti, kas veidoti semināra laikā.

Projekta īstenotāji — profesores Evalda Jakaitiene un Viktorija Daujotīte-Pakeriene, kā arī galvenais semināru namatēvs, uz kura pleciem gulstas visas rūpes, Antans Smetona — ir neatlaidīgi entuziasti, kas pelna visdziļāko cieņu par pašizliedzīgām pūlēm veikt visu, lai lietuviešu valoda taptu plašāk pazīstama pasaulē, bet Lietuva kļūtu par otrām mājām ārzemju lituānistiem. Nav grūti iedomāties, cik sarežģīti ir ne tikai koordinēt visas projektā paredzētās aktivitātes, bet arī saņemt nepieciešamo finansējumu. Ar pateicību jāmin vairāku Lietuvas iestāžu atbalsts semināru organizēšanā un literatūras sūtīšanā: par uzmanības vērto un svarīgu šo ieceru uzskata Atklātās Lietuvas fonds, Lietuvas valsts zinātnes un studiju fonds, Izglītības ministrija un citas organizācijas, kas palīdzējušas projekta vadītājiem.

Par pirmo pasākumu projektā "Lituānistika pasaules universitātēs" 1995. g. Viļņā notikušo semināru, kur piedalījās vairāk nekā 20 lietuviešu valodas docētāju no 10 valstu augstskolām — plašāk rakstījusi L. Balode². Katru gadu par semināra vietu izvēloties citu Lietuvas novadu, daļībnieki iepazīstas ar to dažādību un raksturīgākajām valodas, folkloras, dzīves uztveres

Lai pārliecinātos, Internetā var uzmeklēt Bernes universitātes baltistu izveidoto baltistikas centru sarakstu: <http://www.cx.unibe.ch/isbs/ilinks.en.html>.

² L. Balode. Lituānistika pasaules universitātēs. // Baltu filoloģija V. Rīga, 1995. — 100.-101 lpp.

iezīmēm, kā arī ar ievērojamu Lietuvas valodnieku, literātu, mākslinieku, zinātnieku dzimtajām vietām. 1996. g. lituānisti tikās Lietuvas jūrmalas pilsētā Nidā, Kuršu kāpās, sajūtot senās Klaipēdas zemes valdzinājumu, 1997 g. Aukštaitijas nacionālajā parkā, Palūšē pie Ignalinas, baudot dabas skaistumu, kas bijis par iedvesmas avotu vairākiem Lietuvas dzejniekiem un rakstniekiem.

4. seminārs "Lituānistika pasaules universitātēs" noritēja 1999. gada 5.–12. jūlijā Druskininku pilsētā Lietuvas dienvidos, kas izsenis pazīstami kā "Dainavas zeme" un ar ko saistās virkne leģendu un nostāstu par Lietuvas valsts izcelsmi. Seminārā piedalījās 9 dalībnieki no Polijas, Ungārijas, Igaunijas, Krievijas, Norvēģijas un Latvijas, kas varēja noklausīties vairākus lietuvišu valodnieku priekšlasījumus.

A. Paulauskiene iepazīstināja ar Druskininku un Dzūkijas vēsturi, dzūku izloksnes īpatnībām, tās arī demonstrējot, jo ir dzimusi šajā pusē un ir viena no Druskininku izloksnes vārdnīcas autoriem. V. Garļausks pastāstīja par onomastikas pētījumiem, to avotiem un vēsturi. E. Jakaitiene pievērsa uzmanību aizguvumiem, to normēšanas kritērijiem un tradīcijām. Vienlaikus dalībniekiem bija iespēja uzzināt, kādi ir lietuvišu darinājumi tām reālijām, kas iepazītas salīdzinoši nesen, piemēram, *burgers*, *līzings*, *peidžeris*, *popkorns*, *tosteris* u.c. Jāatzīst, ka lietuviēši ne tikai darina savus nosaukumus šīm reālijām, bet arī stingri raugās, lai anglicismi nenomāktu pašu dzimto valodu. Par to rūpējas Valodas inspekcija, ar kuras darbību iepazīstināja tās priekšnieks D. Smalinskis. Īpašā dienestā Lietuvā šobrīd ir 56 valodnieki, kas konsultē un palīdz atrisināt valodas kultūras jautājumus, regulāri divreiz nedēļā tiek translētas radiopārraides par Valodas inspekcijas darbu.

Par lietuvišu literatūras norisēm pārdomās dalījās A. Pelurīte-Tikuišiene, raksturojot spilgtu personību B. Pūkelevičūti, kas no emigrācijas ir atgriezies Lietuvā. Iepazīstinot arī ar jaunajiem dzejniekiem un literatūras virzieniem, tika aizsākta diskusija par to, ka Lietuvā nebūt nav daudz informācijas par notiekošo Igaunijā un Latvijā.

Īpaši jāuzteic A. Smetonas organizētās lietuvišu fonētikas un valodas kultūras praktiskās nodarbības. Tas ir jo svarīgi tiem, kas lietuvišu valodu nedzird ikdienā, bet vēlas izteikties skaidri, pareizi un īsti *lietuviski*. Šādu iemaņu apguvei vajadzīgs papildu laiks un treniņš, kā arī neatlaidīgs skolotājs, kāds ir A. Smetona, kurš vienu un to pašu teksta fragmentu varēja atkārtot neskaitāmas reizes, līdz ikviens ar to precīzi tika galā.

Arī pašiem semināra dalībniekiem bija iespēja nolasīt referātus par saviem pētījumiem vai rosinājumiem valodas mācīšanā. Vērtīgas piezīmes un komentāri vienmēr atradās V. Smočiņskim (Polija), tāpēc bieži vien diskusijas nenorima arī vakaros.

Brīvajos brīžos semināra dalībnieki ne vien aktīvi atpūtās vietējās ūdenskrātuvēs, bet arī iepazīs ar Druskininkiem un to gleznaino apvidu, apmeklējot M. K. Čurļoņa muzeju, klausoties dzūku dziesmas augstā Nemuna krastā.

Ar pateicību atceroties semināra dienas, rodas domas, ka nepieciešams organizēt līdzīgu pasākumu Latvijā. Latviešu valodu arī studē vairākās pasaules augstskolās. Ievērojami letonisti strādā ne tikai Eiropas valstīs, bet arī ASV un Austrālijā. Turklāt vairāki projekta "Lituānistika pasaules universitātēs" dalībnieki vienlaikus pēti latviešu valodu un dzīvi interesējas par Latvijas

kultūru, literatūru, vēsturi. Arī Latvijas novadi ar izlokšņu materiālu, ieskatu to kultūrvēsturē varētu ieinteresēt tuvākus un tālākus latviešu valodas draugus. Tikšanās un domu apmaiņa ir tas "garainis, kas veicina vārišanos" un tā, cerams, nebūtu vārišanās savā nodabā, bet gan radošs process.

Varbūt ir vērts padomāt par projektu "Letonistika pasaules universitātēs"?

Aleksejs Andronovs, Everita Miļčonoka

Konference "Baltu valodu fonētikas un akcentoloģijas problēmas"

1999. gada 2.-4. martā Pēterburgas valsts universitātē notika konference *Baltu valodu fonētikas un akcentoloģijas problēmas*. Pēterburgas universitātē ir plānotas desmit šādas ikgadējas baltistikai veltītas konferences, katru gadu pievēršoties citam baltu valodu izpētes aspektam. Konference par fonētiku bija otrā šajā konferenču virknē.

Valodnieki no Pēterburgas, Lietuvas un Latvijas konferencē nolasīja 20 referātu.

Pirmais uzstājās **Antons Breidaks** (Rīga) ar referātu *Latgalisko un Latgales lietuvisko izlokšņu savstarpējā fonētiskā ietekme* (*Взаимное фонетическое влияние латгальских говоров и литовских говоров Латгалии*). A. Breidaks stāstīja, ka lietuviešu valodas izloksnē, kas savulaik runāta Sakstagalā, Ružinā un Silajānos pie Rēzeknes, atrodami seni aizguvumi no latgaliešu valodas, kuros ir mantoti garie *ī* un *ū*, piemēram, *cyruļis, stūrys*. Mūsdienu Sakstagala, Ružinu un Silajāņu latgaliskajās izloksnēs šie senie austrumbaltu vokāļi ir pārvērsti par diftongiem: **ī>ei, iu* un **ū>yu*. Tas rāda, ka lietuvieši pārcēlušies uz dzīvi Latgales vidienē jau sen. Pēc A. Breidaka domām, tas noticis pirms 13.gs. Tāpat esot domājies arī lietuviešu valodnieks Kazimirs Būga, turklāt šo domu balsta arī rakstu pieminekļi.

Latgales lietuviskajās izloksnēs ir saglabājušās dažas fonētiskas īpatnības – tajās vērojama tikai krītošā zilbes intonācija un trūkst lautzās intonācijas, jo tādas nav bijis arī senajās lietuviešu izloksnēs, kas runātas Latgalē. Par lietuviešu valodas ietekmi uzskatāma arī sporādiskā skaņkopas *dj* pārveide par *dž* (Zvirgzdenes, Pildas un Ciblas izloksnēs) parastā latgaliešu *ž* vietā, piemēram, *stundžu* (<**stundju*) `stundu` (dsk.Ģ.).

Arī **Wilma Šaudiņa** (Daugavpils) referēja par parādībām, kas vērojamas, saskaroties latviešu un lietuviešu valodai: *Lietuvas pierobežas sēlisko izlokšņu lituānismu adaptācija: prosodiskais aspekts*. Uzsvāra ziņā lituānismi sēliskajās izloksnēs lielāko tiesu ir pielīdzināmi latviešu valodas pirmās zilbes uzsvaram. Izņēmumu ir ļoti maz – tikai 0,5%.

Intonāciju ziņā lituānismu saknes zilbē gandrīz vienmēr sastopama krītošā intonācija. Lietuviešu valodā tai lielāko tiesu atbilst kāpjošā intonācija. Piedēkļu zilbes lituānismos var būt gan kāpjoši, gan krītoši intonētas. Turklāt, kur latviešu izloksnēs ir krītošā, tur lietuviešu valodā kāpjošā intonācija, un otrādi – kur latviešu izloksnēs kāpjošā, tur lietuviešu valodā krītošā intonācija.

Krītošās intonācijas pārsvars latviešu sēlisko izlokšņu lituānismos saistāms ar kāpjošās un krītošās intonācijas opozīcijas pakāpenisku nivelēšanos.

Nijole Dvarjonaite (Klaipēda) referātā *Kursenieku izlokšnes intonācijas (Kuršininkų tarmės priegaidės)* stāstīja par savu ieceri izpētīt Kuršu kāpā runātās izlokšnes intonācijas, balstoties uz ierakstiem, kas tapuši 1984.-1987.gadā Vācijā, un salīdzināt rezultātus ar Jura Plāķa kursenieku valodas aprakstā lietotajām intonācijām. Kaut gan kursenieku izlokšne ilgu laiku eksistējusi trīsvalodības apstākļos un izlokšnes atmiņas process skāris visus valodas slāņus, izlokšnes fonētiski akustiskā sistēma ir saglabājusies salīdzinoši labi. Vislabāk intonācijas ir saglabājušās uzsvērtos garos patskaņos un jauktos divskaņos, kā arī biežāk lietojamos vārdos.

Kursenieku tēmu turpināja N. Dvarjonaites kolēģe no Klaipēdas **Daļa Kiseļūnaite** ar referātu *Nomenu galotņu redukcija un locījumu formu nivelācija Kuršu kāpas kursenieku izloksnē (Kuršiu nerijos kuršininkų tarmės vardažodžių galūnių redukcija ir linksnių formų nivelācija)*. A. Becenbergers un J. Plāķis savos kursenieku valodas aprakstos šķir visas nomenu celmu formas un rāda praktiski pilnu locījumu paradīgu. Taču 1986.-1995.gada audioieraksti un to atšifrējums skaidri rāda īso gala zilbju redukciju un ar to saistītās morfoloģiskās sistēmas izmaiņas. D. Kiseļūnaite apšaubīja, ka dažos pēdējos gadu desmitos galotņu redukcijas un morfoloģisko formu nivelācijas process ir tik ļoti paātrinājies (kopš J. Plāķa pētījumiem līdz mūsu dienām ir nomainījusies tikai viena kursenieku paaudze), un pieļāva domu, ka J. Plāķis, pierakstīdams kursenieku tekstus, ir tos latviskojis.

Asnate Baņģiere (Rīga) referātā *Daži vērojumi par anaptikses izpausmēm latviešu izloksnēs (Некоторые наблюдения над явлениями анаптиксы в латышских говорах)* norādīja, ka būtu vērts pārskatīt 86 zemgalisko izlokšņu pašreizējo dalījumu 40 izloksnēs bez anaptikses un 46 – ar anaptiksi. Vairākās zemgaliskajās izloksnēs, kas tradicionāli tiek pieskaitītas pie 46 ar anaptiksi iezīmīgajām izloksnēm, šī parādība mūsdienās vairs nav vērojama (piemēram, Bārtā, Tadaikos, Nīgrandē, Bunkā). Savukārt, anaptiksē pierakstīta, piemēram, Līvberzē, izloksnē, kas pēc klasifikācijas pieder pie izloksnēm bez anaptikses.

Aktuāls uzdevums pētniekiem varētu būt latviešu anaptikses sastatījums ar slāvu valodu t.s. pilnskaņu, lai konstatētu, vai tā ir tikai tipoloģiska paralēle, vai arī starp tām eksistē kāda ģenētiska saite.

Jurijs Kleiners (Pēterburga) referēja par vārda ritmisko dalījumu morās *Moru skaitīšana ģermāņu, slāvu ... (Моросчитание германский, славянский...)*. J. Kleiners skaidroja, ka daudzas līdzīgas fonētiskas parādības indoeiropiešu valodās (akcentācija, pārskana, vokāļu harmonija u.c.) ir balstītas vārda ritmiskajā dalījumā, kas ir kopīgs visām indoeiropiešu valodām.

Izes Āboltiņas (Rīga) referāta tēma konferencē bija *Zilbju robežas modeļi latviešu literārajā valodā*. Referātā tika aplūkoti iespējamie līdzskaņu savienojumu tipi, kas atrodas divu zilbju sadūrā un analizēta iespējamā zilbes robežas vieta. Zilbes robeža tika apskatīta no akustiskā un fonoloģiskā viedokļa.

Aleksejs Andronovs (Pēterburga) referātā *Dažas uzsvāra morfoloģiskās interpretācijas problēmas lietuviešu valodā (Некоторые проблемы морфологической интерпретации ударения в литовском языке)* stāstīja par pamanītajām atkāpēm to principu darbībā, kas tiek izmantoti lietuviešu valodas uzsvāra aprakstā statistiskajā aspektā, un norādīja uz dažām iespējām, kā varētu šīs nepilnības novērst.

Arī **Vilijas Lazauskaite** (Viļņa) referāts bija veltīts lietuviešu akcentoloģijai: *Par o-celmu lietvārdu oksitonēzi dienvidaukštāišu dialektā un austrumaukštāišu Viļņas izloksnē (Об окситонезе имён существительных о-основе в южно-аукштайтском диалекте и в восточно-аукштайтском говоре виленчан (vilniškai))*. Minētajām aukštāišu izloksnēm ir raksturīgs t.s. fleksivais uzsvārs. Tradicionāli to traktē kā fonētisku parādību, un skaidro ar vāju zilbju intonāciju šķīrumu, kāpjošās un kritošās intonācijas tonālo raksturojumu tuvināšanos, kā arī ar slāvu valodu ietekmi. Tomēr V. Lazauskaite uzskata, ka

fleksīvā uzsvara formēšanās priekšnosacījumi, iespējams, saistīti ar Sosīra-Fortunatova likuma darbību.

Dienvidaukštaišu dialektu analizēja arī turpmākie divi runātāji.

Edmunds Trumpa (Viļņa) referātā *Dažas kvalitatīvas pakāļējās rindas patskaņu atšķirības pozīcijā pēc r, š, ž lietuviešu valodas dienvidaukštaišu dialektā* (*Некоторые качественные различия гласных заднего ряда после r, š, ž в южно-аукштайтском говоре литовского языка*) problēmas risināšanai izmantoja patskaņu spektogrāfiskās analīzes rezultātus. Dienvidaukštaišu dialekta perifērajās izloksnēs nav mīkstināto līdzskaņu r, š, ž, č, dz, dažviet arī c, dz. Varētu domāt, ka tas ietekmējis arī aiz šiem līdzskaņiem sekojošo pakāļējās rindas vokālismu un izloksnēs vairs nepastāv tādas opozīcijas, kā *ratas retas* ('rats rets'), *šáudo šiaudo* ('šauj salma'), *gražū gražiu* ('skaisti: ar skaistu') u.c. Šiem un līdzīgiem vārdiem būtu jāfunkcionē kā homonīmiem. Tomēr spektogrammas rāda, ka atsevišķu izloksnes runātāju vidū vokāļu pāri nesakrīt.

Asta Leskauskaite (Viļņa) uzstājās ar referātu *Vārda beigu vokālisms lietuviešu valodas dienvidaukštaišu dialekta dienvidrietumu daļā* (*Вокализм конца слова в юго-западной части южно-аукштайтского диалекта литовского языка*) un referēja par dienvidaukštaišu dzūku izloksnes gala zilbju vokālisma kvalitatīvajām un kvantitatīvajām atšķirībām no rietumaukštaišu dialekta un lietuviešu literārās valodas. Arī A. Leskauskaite savā darbā izmantoja spektogrammas.

Kā valējās, t̄ slēgtās gala zilbes vokālis ir īsāks nekā tas pats vokālis vārda sākumā vai vidū. Bez tam vokāļa kvantitāte gala zilbē ir atkarīga no pozīcijas. Uzsvērtie īsie un garie gala zilbes vokāļi ir garāki nekā neuzsvērtie. Kvalitātes ziņā uzsvērtie vokāļi tiek izrunāti atvērtāk un tembrāli mazliet augstāk nekā neuzsvērtie.

Īsie gala zilbes vokāļi, īpaši neuzsvērtā pozīcijā, tiek reducēti.

Par neuzsvērtu zilbju saīsināšanu stāstīja arī **Daiva Atkočaitīte** (Viļņa) referātā *Neuzsvērto garo zilbju saīsināšana lietuviešu valodas dienvidzemaīšu dialekta Raseiņu izloksnē* (*Сокращение безударных долгих слогов в южно-жемайтском Расейнском диалекте литовского языка*). Tradicionāli tiek uzskatīts, ka Raseiņu izloksnē neuzsvērtajās zilbēs tiek saglabāts aptuveni tāds pats garums kā rietumaukštaišu dialektā un lietuviešu literārajā valodā. Tomēr D. Atkočaitīte, balstoties uz izdarītajiem pētījumiem, secina, ka neuzsvērto zilbju redukcijas ziņā arī Raseiņu izloksne vairāk iekļaujas visā žemaīšu dialektā. Vienīgā atšķirība, ka gala zilbju redukcija te notiek mazākā mērā nekā parasti žemaīšu izloksnēs, kur tā ir visai izteikta.

Kopīgs referāts bija **Audronei Kaukienei** un **Dajai Pakalnišķienei** (Klaipēda): *Patskaņu mijas nozīme lietuviešu darbības vārdu veidošanās procesos* (*Balsių kaitos vaidmuo formuojantis lietuvių kalbos veiksmažodžiui*). Darbības vārdu sistēmā patskaņu mijai bijusi gan formveidošanas, gan vārddarināšanas nozīme. Iespējams rekonstruēt trīs patskaņu mijas tipus: mija pilnajā un zuduma pakāpē, kvantitatīvā mija un kvalitatīvā mija. Referātā tika analizēta šo patskaņu mijas tipu funkcijas darbības vārdu veidošanās procesos indoeiropiešu valodu kopības laikmetā un šīs mijas reliktus baltu pirmvalodas periodā un lietuviešu valodā.

Jurijs Otkupščikovs (Pēterburga) referātā *Sonanti baltu saknes struktūrā* (*Сонанты в структуре балтийского корня*) pievērsās sonantu variatīvu tautosillabiskā pozīcijā dažādu vienas saknes atvasinājumu sastāvā, piemēram, tādos vārdos, kā li. *skieđa*, la. *skaida*, li. *skaldà* 'šķemba', la. *šķelda*, li. *skéldēti*, *skáldyti* 'cirst', la. *šķembelēt*, *skambāt* u.c. Pēc J. Otkupščikova domām, šis variatīvu ir sistēmiska parādība, kas aptver visus sešus sonantus visās klasiskajās indoeiropiešu mijas pakāpēs, turklāt šī parādība nav attiecināma tikai uz baltu valodām. Minētās fonētiskās universālības pamatā ir neprecīza sonantu artikulācija slēgtas zilbes beigās, kas raksturīgi gan indoeiropiešu valodu kopības laikmetam, gan arī atsevišķu indoeiropiešu valodu vēsturei.

Īpatnējas leksikas daļas analīze bija pamatā **Ojāra Buša** (Rīga) referātam *Dažas fonētiskas un morfoloģiskas parādības hipokoristisko latviešu personvārdu veidošanā* (*Некоторые фонетические и морфологические явления при образовании латышских гипокористических личных имён*). Bieži sastopama fonētiska parādība, veidojot hipokoristikas, ir palatalizācija $t > j$, $n > ņ$ (retāk sastopama ir mija $s > š$), piemēram, *Aņuks* < *Anita*, *Ādoja* < *Ādofs*. Visticamāk, ka šī mija saistīta ar skaņu simbolismu, jo palatalizācija zināmā mērā atspoguļo pamazināmo nozīmi. Interesants ir skaņu -c- un -č- lietojums hipokoristikās. Reizēm to varētu skaidrot ka mijas $t > c$, $t > č$ rezultātu, piemēram, *Ača* < *Atis*, *Arcis* < *Artūrs*. Tomēr ir gadījumi, kad -c- vai -č- drīzāk uzskatāms par specifisku vārddarināšanas piedēkli, ko pievieno vārda iniciālajam segmentam, piemēram, *Skai-č-a* < *Skaidrite*. Līdzīgi par specifiskiem piedēkļiem uzskatāmi -š- un -ž-, piemēram, *Aiša* < *Aivars*, *Kaža* < *Kārlis*.

Ļoti bieži hipokoristiskā vārda un pamatvārda morfoloģiskais dalījums nesakrīt. Hipokoristikas morfoloģisko sakni lietderīgi traktēt kā personvārda iniciālo skaņu segmentu.

Trīs lietuviešu zinātnieku **Alģimanta Rudžona**, **Vitauta Rudžona** un **Prana Žviņa** (Kauņa) – kopdarbs bija referāts *Lietuviešu valodas signālu datu bāzes LTDIGITS akustiski fonētiskie raksturojumi* (*Lietuvių kalbos signalų duomenų bazės LTDIGITS akustinės-fonetinės charakteristikos*). Datu bāze LTDIGITS ir domāta galvenokārt šādu problēmu risināšanai: lietuviešu skaitlisko nosaukumu secības identificēšanai (piemēram, PIN kodi vai telefonu numuri), dažādu komandu identificēšanai lietuviešu valodā, atsevišķu fonēmu diskriminēšanai (šis uzdevums nav aktuāls tikai lietuviešu valodai vien). Sagatavojot datu bāzi, izmantoti starptautiskās fonētiķu asociācijas (IPA) alfabēta simboli. Skaņu opozīciju rādīšanai tika izmantota īpaši izstrādāta sistēma SAMPA (speech assesment methodology phonetic alphabet), kura ir saskaņota ar IPA vienībām.

Referātā tika stāstīts, kā lietuviešu valodas skaņas atspoguļotas ar šīs sistēmas palīdzību.

Daces Markus (Rīga Ohaio) referātu *Problēmas latviešu valodas patskaņu fonoloģiskajā klasifikācijā* nolasīja Ilze Ābolīņa, jo pati autore nebija varējusi ierasties. Referātā tika piedāvāta latviešu valodas patskaņu sistēmas shēma, balstoties uz klasiskās fonoloģijas diferenciālo pazīmju teoriju un A. Girdeņa pieredzi, izstrādājot lietuviešu valodas patskaņu fonoloģisko klasifikāciju. Pēc vairākām pazīmēm D. Markus sistēma atšķiras no latviešu valodniecībā pašreiz ierastās patskaņu klasifikācijas, piemēram, tiek pielauta

diskutējamo divskaņu /ie/ un /uo/ monofēmiska interpretācija; nav veidota opozīcija saspriegta un nesaspriegta fonēma un vēl citas pazīmes.

Referātā tika piedāvāts arī latviešu valodas patskaņu raksturojums pēc generatīvās fonoloģijas klasifikācijas.

Inga Klēvere (Rīga Sombatheja) referēja par latviešu ortogrāfijas jautājumiem: *Par trūkstošajiem skaņu apzīmējumiem latviešu rakstībā*. Pēc autores domām, svarīgāka par grafēmu ɾ un ch atjaunošanu latviešu rakstībā ir speciālu apzīmējumu ieviešana [o], [ō], [uo] un platajām [e] un [ē] skaņām, jo lasot un runājot šo apzīmējumu trūkums var sagādāt grūtības visiem. Īpaši šīs grūtības pamanāmas, atspoguļojot un izrunājot dažādas cilmes īpašvārdus. Latviešu rakstības tradīcija ir vienīgā savā areālā, kam nav atsevišķu grafēmu minēto skaņu apzīmēšanai. Ir gadījumi, kad vienā vārdformā sastopamas trīs dažādas skaņas, tomēr vienādi apzīmētas, piemēram, *lokatoros* [lokatoruos] izrunas neatbilstība rakstībai var traucēt cittautiešiem latviešu valodas apguvē.

Par interesantu pētījumu stāstīja **Danute Balšaitīte** (Kauna) referātā *Cietie un mīkstie lietuviešu līdzskaņi latviešu uztverē* (Восприятие твердости и мягкости литовских согласных носителями латышского языка). Ģenētiski radniecīgo latviešu un lietuviešu valodu konsonantisma sistēmas tomēr ir visai atšķirīgas. Cietos un mīkstos troksņņus savienojumā ar dažādiem patskaņiem gadījuma secībā noklausījās 17 latviešu auditori, kas transkribēja dzirdēto. No eksperimenta statistiskas analīzes rezultātiem izrietēja, ka latviešu klausītāji gandrīz nekļūdīgi dzird cietos lietuviešu līdzskaņus. Lielāko daļu mīksto līdzskaņu latvieši vai nu identificē nejauši, vai arī novērtē tos kā cietos, t.i., nedzird šo līdzskaņu palatālumu.

Galīnas Pitkēvičas (Daugavpils) referāta tēma bija *Līdzskaņu pozicionālā mija krievu un latviešu valodā* (Позиционные чередования согласных в русском и латышском языках). Krievu valodā līdzskaņu savstarpējās ietekmes ir ļoti attīstītas un daudzveidīgas, un tās var realizēties gan morfēmā, gan morfēmu sadūrā dažādās pozīcijās. Sistēmiskās saites starp latviešu valodas līdzskaņiem ir daudz vājāk izteiktas, un mijas veidā tās izpaužas tikai gramatiski stingri noteiktās pozīcijās morfēmu sadūrā. Kaut gan krievu valoda un latviešu valoda ir ģenētiski radniecīgas valodas, to fonētiskās sistēmas ir organizētas diametrāli pretēji krievu valodas fonētiskā sistēma ir paradigmatiska, bet latviešu – sintagmātiska.

Sīkāks referātu satura izklāsts atrodams konferences tēzu krājumā *Материалы XXVIII межвузовской научно методической конференции преподавателей и аспирантов* (Выпуск I. Секция балтистики. Санкт-Петербург 1999). Šis krājums izmantots par pamatu pārskata gatavošanai.

Nobeigumā gribētu pateikties **Aleksejam Andronovam** par lieliski organizēto konferenci un novēlēt veiksmi, rīkojot turpmākās baltistu tikšanās Pēterburgā.

Inga Klēvere

Trešā konference par Baltijas studijām Eiropā

Pēit Baltijas valstu vēsturi, kultūru, valodu var gan dzīvojot uz vietas un pieņemot to par savu, gan paraugoties uz to no malas ar kāda cita pieredzi, no kāda cita redzes punkta. Tāpēc divkārtš ieguvums ir tajos gadījumos, kad šie skatu punkti saskaras vienkopus. Šovasar tāda izdevība radās tiem, kas bija ieradušies uz Baltijas studiju konferenci Stokholmā. Kā atzist galvenā konferences organizatore B. Kangere, laikā, kad "Austrumi bija Austrumi un Rietumi bija Rietumi, un tiem bija grūti satikties", ik pēc diviem gadiem tika organizētas konferences par Baltijas studijām Skandināvijā. Tās notika no 1971. līdz 1993. gadam Baltijas Institūta un kopš astoņdesmito gadu sākuma arī Stokholmas universitātes Baltijas studiju centra paspārnē. Devīņdesmito gadu sākumā tika nolemts šādas konferences izvērst, aptverot visu Eiropu un uzsvāru liekot uz Baltijas valstīm, pirmo konferenci par Baltijas studijām Eiropā sarīkojot Rīgā 1995.gadā.

Baltijas studiju konferences organizatori šogad bija Stokholmas universitātes Baltu studiju katedra un Sēderternas augstskola. Konference no 17 līdz 20.jūnijam ritēja 48 sesijās, aptverot ziņojumus par paveikto un par pētījumiem, kas šobrīd tiek veikti vēstures, kultūras, literatūras un citās jomās. Šīs tikšanās vadmotīvs - sasaistīt gan nesenās pagātnes norises, gan šodienas attīstības gaitu – tika aizsākts jau plenārsēdē, kurā varēja uzzināt par eifēmismu mākslu un to izmantošanu padomju varas laikā (A.Veisbergs (Rīga)) un par Baltijas studijām topošajā Sēderternas augstskolā (O.F.Knudsen (O.F.Knudsen, Stokholma)). Arī turpmāk gan konferences pamatreferātos, gan ziņojumos par iesāktajiem pētījumiem mijiedarbojās pagātnes un tagadnes notikumi, personības, fakti un jēdzienu skaidrojums.

Viskoplākā skaitā tika pārstāvēta lingvistikas sekcija – bija pieteikušies 39 referenti. Tika nolasīti aptveroši referāti gan par latviešu onomastikas pētījumiem (L.Balode (Rīga-Helsinki)), gan par latviešu terminoloģijas attīstību (V.Skujņa (Rīga)), gan par Latviešu literārās valodas vārdnīcas izveidi (J.Valdmanis, M.Stengrevica (Rīga)), gan par romāņu valodu studijām Latvijā pēc II Pasaules kara (A.Bankavs (Rīga)).

Patīkami, ka konferencē par iesāktajiem pētījumiem referēja virkne gadus jaunu valodnieku. Izmantojot sešdesmit, septiņdesmit gadus vecu cilvēku dzīvesstāstus un analizējot aptuveni 10 tūkstošus teikumu, pētījumus par gramatiskajiem variantiem latviešu valodā veic N.Nau (N.Nau, Kīle). Līdzīgi, izmantojot laikrakstu materiālu, kā arī intervējot 24 latviešu valodas respondentus (no pusaudžiem līdz sirmgalvjējiem), par ģenitīva lietojumu latviešu valodā interesējas S.Berg-Olsens (S.Berg-Olsen, Oslo). Intervijas parāda, ka latviešu valodas mutvārdu formā subjekta ģenitīvā lietojums pēc nolīguma samazinās, tā vietā stājoties nominatīvam. Laikrakstos šī tendence netiek atspoguļota.

A.Andronovs (A.Andronov, Sanktpēterburga) uzsvēra nepieciešamību saskaņot valodas aprakstu gramatikā un vārdnīcā un iepazīstināja kolēģus ar abu baltu valodu gramatisko vārdnīcu parauga laidieniem (vārdi, kas sākas ar burtu "A"), kas ne tikai pārskatāmā veidā sniedz informāciju par formveidošanu, bet, aptverot plašu vārdu krājumu, ļauj pārbaudīt gramatikā sniegto likumu pareizību un pilnību, kā arī novērot interesantas likumsakarības.

E.Milčonoka (Rīga) stāstīja par pirmajiem soļiem datorleksikona morfoloģiskās klasifikācijas izstrādē un problēmām, kas rodas, mēģinot aprakstīt latviešu valodu datoram saprotamā izteiksmē. Vienlaikus referente norādīja uz nepieciešamību arī latviešu valodā izveidot t.s. uz korpusa balstītu leksikonu, kas atspoguļotu reālo situāciju valodas lietojumā.

A.Buhārīna (Rīga) aplūkoja latviešu valodas adjektīva "brangs" un lietuviešu adjektīva "brangus" nozīmes atšķirības, balstoties uz plašu latviešu valodas vārdnīcu un daiļliteratūras materiālu. I.Kļēvere (Sombatheja) stāstīja par latviešu un ungāru valodas atbilstēm darbības vārdu pavēles formas izteikšanai nolūka apstākļa paģigteikumos.

Ļībiešu tautas vēsturei un attīstības gaitai pievērsās B.Velhi (*B.Wälchli*, Stokholma), klausītājiem demonstrējot arī Ļībiešu tekstu fragmentus par laikiem, kad "lielā un stiprā Ļībiešu tauta nav dzīvojusi tik Kolkas ragā divpadsmit ciemos kā tagad, bet Ļībieši ir dzīvojuši līdz Vāczemes robežai"

Interesantu pētījumu par interpunkciju kā izteiksmes līdzekli veic I.Vitola (Rīga), skatot to latviešu prozaīķu daiļradi, kas laika periodu starp pasaules kariem pavadīja Krievijā.

Lingvistikas sekcijas tematikai bija plašs spektrs: tā aptvēra pētījumus par senajiem tekstiem, piem. R.Rāgs (*R.Raag*, Upsala) iepazīstināja ar 17.gs. igauņu valodas kopēju Henriku Štaheli, R.Ekerts (*R.Eckert*, Berlīne) skatīja slāvu frazeoloģismu aizgūšanu lietuviešu valodā. P.Vanags (Rīga–Stokholma) piedāvāja noskaidrot, vai 17.–18.gs. vārdnīcās sastopamais vārds *āpša* ar nozīmi 'briedis' ir kļūdainais G.Manceļa vārdnīcas šķirkļa interpretējums, vai reāla parādība. S.Janga (*S.Young*, Baltimora) uzmanība bija veltīta akcenta dubletēm M.Daukšas 1595.gada Katehismā, bet T.G.Fennels (*T.G.Fennell*, Flindersa Universitāte), pētot K.Firekera latviešu-vācu vārdnīcas manuskriptus, pievērsās ortogrāfijas problēmām. Vienlaikus konferencē izskanēja vairāki ziņojumi par valodas politiku padomju laikos un mūsdienās (I.Druviene (Rīga), A.Sarkanis (Helsinki), V.Raaga (*V.Raag*, Upsala)), par valodas apgūšanu un mācīšanu (Dz.Bonda (*Dz.Bond*, Ohajo), D.Markus (Rīga)), par tulkojumu kā ideoloģijas paudēju (I.Zauberga (Rīga)), par problemātiskām izmaiņām latviešu valodas morfoloģijā krievu valodas ietekmē (A.Kalnača (Rīga)), par leksikas attīstību (O.Bušs (Rīga), V.Ernstone (Rīga), N.Bļūdžiuviene (*N.Bļūdžiuvienē*, Viļņa), R.Kvašīte (*R.Kvašytē*, Šauli)).

Konferences organizatori bija gādājuši, lai tās dalībnieki izjustu labvēlīgu atmosfēru, strādājot un biedrojoties neformālā gaisotnē. Gribētos novēlēt, lai nākamās konferences organizētājiem Tartu izdotos sapulcināt tikpat kuplu valodnieku skaitu.

Everita Milčonoka

PIEMINOT

JŪLIJAM KĀRKLIŅAM – 75

Jūlija Kārklīņa (1924 – 1982) vieta mūsdienu latviešu valodas sintaksē

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras docentam Jūlijam Kārklīnam šogad paliktu 75 gadi, taču viņš priekšlaicīgi aizgāja no mums 1982. gadā 58 gadu vecumā.

J. Kārklīņš latviešu valodniecībā (un arī Latviešu valodas katedrā – tagad tā ir Baltu valodu katedra) ir strādājis daudzus gadu desmitus, docējis dažādus valodniecības kursus, vadījis zinātniskus darbus, un lielāko sava darba daļu viņš ir veltījis tieši latviešu valodas sintaksei.¹

J. Kārklīņa devums latviešu sintaksē ir bijis svarīgs un novatorisks, un tāds tas ir palicis vēl joprojām – septiņpadsmit gadu pēc viņa nāves. Viņa atstātais izmantojamais pētījumu materiāls ir ievērojams.

Diemžēl, pats J. Kārklīņš nav paspējis visas tās aktuālas sintakses idejas, kuras viņš ir ieviesis un centies attīstīt latviešu valodas sintaksē, aprakstīt un publicēt vienotā kopumā. Turpmāk pieminēsim tikai dažas, mūsaprāt svarīgākās no tām.

J. Kārklīņa darbos – zinātniskos rakstos, tematiskos mācību līdzekļos un metodiskās izstrādnes atrodamās idejas ir iestrādātas LU Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras sintakses kursa programmā un palīdz veidot vienotu latviešu valodas sintakses izpratni. Nav svarīgi, vai kāds J. Kārklīņu uzskata par tradicionālās, posttradicionālās vai modernās, vai vēl kādas citas sintakses teorijas pārstāvi, jo šie jēdzieni ir relatīvi un mainās laika gaitā. Galvenais ir tas, ka viņa proponētā sintakses teorija, lai gan nepilnīgi izstrādāta, ir spējusi pastāvēt un tālāk attīstīties, citiem pētniekiem aizpildot tukšās vietas sistēmā un padarot latviešu valodas sintakses izpratni pilnīgāku, labāk uztveramu un precīzāk izmantojamu.

J. Kārklīņš regulāri sekoja notikumiem valodniecībā un ļoti nopietni studēja visu pieejamo literatūru. Viņš izjuta pastāvīgu nepieciešamību, vēlēšanos svarīgākos jautājumus, aktuālas nostādnes, jaunas idejas pārrunāt ar saviem kolēģiem, ierosināja dažādas diskusijas. Turklāt viņš prata ne tikai runāt, bet arī uz klausīt citus un no viņiem mācīties. Viņš centās saprast dažādus uzskatus un kritiskas piezīmes. Noteicošais šajās diskusijās bija J. Kārklīņa interese par sintaksi, par novitātēm pētījumos un jaunas pieejas meklējumi – pie tā noteikti nonāk katrs savā darbā ieinteresēts zinātnieks.

Iepazīnies ar jaunākajiem teorētiskajiem atzinumiem, J. Kārklīņš meklēja tiem izpausmi un centās tos iedzīvināt un attīstīt latviešu valodniecībā, it īpaši latviešu sintaksē. Un pirmām kārtām tas izpaudās metodoloģiskos meklējumos: sintakses izpētē J. Kārklīņš izmantoja tam laikam novatorisku pieeju – izvirzīja sintakses izpētes aspektus, noteica sintakses izpētes objektu, konstatēja sintakses vietu valodas sistēmā un pašas sintakses sistēmas strukturāciju apakšsistēmās. Turklāt tā nebija deklaratīva poza – tā bija

¹ Viņa devumu ir apcerējis J. Valdmāns – skat. Jūlija Kārklīņa sintakses koncepcija // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R.: Avots, 1984. – 20. laid. – 21. – 36. lpp.

zinātniska pieeja, kurai laikmets un pētījumi citās valstīs, citu valodu sintaksē, bija radījuši nepieciešamos nosacījumus. J. Kārklīņš sintakses raksturojumos izmantoja līmeņu teoriju, kas paredz valodas vienību hierarhiju un subordināciju. Šajā ziņā vispirms gribas pieminēt J. Kārklīņa programmatisko rakstu "Teikuma struktūras raksturošanas aspekti". Šis raksts ir ļoti konspektīvs, J. Kārklīņš tajā dod teorētisku nostādni teikuma izpētē. Te raksturoti tādi vispārīgi principi, kas tagad tiek izmantoti valodniecībā ļoti plaši, bet 1970. gadā, kad raksts iznāca, tas bija jaunums, novatorisms, ko ne visi uzreiz spēja saprast un pieņemt.

Minētajā rakstā J. Kārklīņš pirmo reizi latviešu valodniecībā sintakses parādības skatīja sintagmātiskā un paradigmātiskā, statiskā un dinamiskā aspektā. Izvirzot šos aspektus kā sintakses izpētes pamatprincipus, viņš atklāja arī visu ar aspektiem saistīto problēmu sarežģītību. Viņš precizēja teikuma jēdzienu, atfīrot to no visa nevajadzīgā, un palika galvenā, tam laikam svarīgā atziņa, ka 1) teikums ir produktīva sintaktiska shēma ar abstraktu raksturu un ka 2) uz teikuma kā abstraktas shēmas pamata var veidot konkrētus izsacījumus, kas spēj funkcionēt patstāvīgi. (JK 3, 122. lpp.)² Tā kā šī pieeja teikuma struktūras izpratnē atšķīrās no līdzšinējās (proti, tā tika balstīta uz teikuma shēmas resp. strukturālā pamata izpratni), radikālas atšķirības izpaudās arī paša teikuma skaidrojumā. Reizē ar precizējumiem pieejā J. Kārklīņš vērtēja arī līdzšinējos uzskatus daudzos jautājumos. Piemēram, viņš kritizēja bezkopas teikuma jēdzienu *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā*, sintakses daļā, izvirzot domu, ka komunikatīva funkcija piemīt ne tikai teikumam – tā piemīt arī citām vienībām, kuru pamatā nav noteiktas struktūras shēmas un kas pēc J. Kārklīņa precizējumiem veido tā sauktos izsacījumus; tādas ir partikulas, izsauksmes vārdi u.tml., turklāt pastāv arī citādi teikuma pārveidojumi resp. konsituatīvi saistījumi.³ Teikuma shēmas izpratne ir saistīta ar sintagmātisko aspektu. Sintagmātiskie jeb lineārie sakari ir vienkārša teikuma struktūras pamats. Dažiem vienkārša teikuma modeļiem ir ļoti vispārīgs raksturs, kas ļauj tos sadzīvināt ar bezgala daudzām reālām un iedomātām situācijām (pēc tam, kad tie ieguvuši konkrētu leksisko pildījumu). Tie tiek rādīti ar simboliem un līdzinās matemātikas formulām. Vārdi teikumā funkcionē, realizējot propozīcijas un saistītājspēju resp. valenci. Vārdu saistītājspējas realizējas arī vārdu savienojumu līmenī, bet par valenci jārunā teikumā. Valences teorijas dibinātājs L. Tenjērs izvirzījis verba centriskuma teoriju (LT, 117 lpp.): vienkārša teikuma centrā ir verbs, tas nosaka ne vien objekta, bet arī subjekta iesaistīšanu teikumā (realizējoties kreisajai jeb subjektvalencei). Uz tās pamata veidojas teikuma struktūras shēma, un tās pamatkomponenti teikumpriekšmets un izteicējs – teikuma ieņem primārās pozīcijas. Šie uzskati attīstās Eiropas valodniecībā, un latviešu valodniecībā šīs idejas ir saskatījis un

² Šeit un turpmāk avotu nosaukumi raksta tekstā minēti iekavās saīsinātā veidā – skat. avotu sarakstu!

³ Jāpiezīmē, ka ar J. Kārklīņa darbiem latviešu valodas sintaksē ienāk daudz jaunu terminu. Piemēram, pieminētais *konsituatīvs*, arī *konsituācija*, kuras pamatā ir jēdzienu *konteksts* un *situācija* apvienojums kādas parādības vērtējumā. J. Kārklīņš ir izvirzījis arī terminus *organizējamā vienība* un *organizētā vienība* (tādas ir arī citos līmeņos, bet sintaksē to izpratne ir tāpēc svarīgāka, ka tie ir darīšana ar konstrukcijām, ar analītiskiem, nevis sintaktiskiem veidojumiem).

centies iedzīvināt J. Kārklīš. Viņš ir atzinis izteicēju resp. predikātu par vienkārša teikuma virsotni un izpētījis arī teikumu morfoloģisko tipu samēru latviešu valodā – proti, ka latviešu valodā ir apmēram 80% verbālu teikumu (JK 5, 27. lpp.). J. Kārklīš ir iezīmējis svarīgu jautājumu izpēti sakarā ar teikuma kodolu. Piemēram, viņš ir pievērsis uzmanību datīva lomai vienkāršā teikumā. Tas ir jautājums, ko teorētisko izstrādājis jau A. Ozols, iekļaujot noteiktas nozīmes datīvus teikuma kodolā. J. Kārklīš ir pētījis valodnieku uzskatus šajā jautājumā un uzsver datīva īpašo vietu vienkāršā teikumā vairākos gadījumos, piemēram, vajadzības izteiksmē, pie verba *būt* un īpašās konstrukcijās. Viņš ir izmantojis un plaši izanalizējis A. Ozola, A. Bojātes, I. Freimanis uzskatus, pētījis dažādas datīva nozīmes. Šis pētījums ir ceļš uz vēlāko vienkārša teikuma paradigmas izpratni, ko J. Kārklīš gan ierosinājis, bet pats nav paspējis tieši formulēt savu nostādni. Šis jautājums risināts pēc viņa nāves (I. Freimane, J. Valdmanis), turklāt viņa sekotāji izmantojuši tos pašus avotus, ko viņš. Teorētiski nozīmīgs ir J. Kārklīša secinājums: " latviešu valodas nav tikai nominatīvas uzbūves valoda, bet gan valoda ar nominatīvu un datīvu teikuma struktūru. (JK 2, 275. lpp.) Datīvam patiešām ir īpaša vieta latviešu valodas sintaksē.

J. Kārklīš izstrādājis predikativitātes teoriju vienkārša teikuma sintaksē un reizē ar to precizējis – salīdzinot ar iepriekšējo latviešu valodas sintakses teoriju – teikuma modalitātes izpratni.

J. Kārklīš izvirzījis latviešu valodniecībā arī paradigmatiskos sakarus kā vienkārša teikuma formu sistēmas pamatu, jo ir sapratis, ka valodas vienības jāanalizē paradigmatiskā aspektā. Viņš ir teicis, ka sintagmātisko sakaru vispārinājums " dod iespēju parādīt tipiskās teikuma formas jeb tipus, jeb modeļus gan teikuma minimālās formas (teikuma strukturālā pamata), gan maksimālās formas ietvaros. Vertikālo sakaru (sistēmas) vispārinājumi turpretim ļauj konstatēt tipisko formu sistēmu. Šo tipisko formu sistēmu var saukt par teikuma paradigmu." (JK 3, 109. lpp.) Vienkārša teikuma paradigmas ideja ir izstrādāta dažādu ārzemju valodnieku darbos un pašreiz ir aktuāla; latviešu valodniecībā J. Kārklīš ir ieskicējis vienkārša teikuma formu sistēmas ideju, bet jautājumu nav risinājis konkrētā materiālā; nedaudz vairāk par to atrodam nelielā brošūrā norādījumos praktiskiem darbiem sintaksē neklātienēs studentiem (JK 8). Tiešā veidā viņš šo ideju, kā jau iepriekš teikts, nav paspējis izstrādāt un publicēt valodnieciskā aprakstā. Tālāk jautājumu ir risinājis I. Freimane (Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. R.: LVU, 1985.) un J. Valdmanis (skat. vienkārša teikuma raksturojumu grāmatā: L. Cepļītis, J. Rozenbergs, J. Valdmanis, Latviešu valodas sintakse. – R.: Zvaigzne, 1989. un JV 1988.); arī: IF.

Ļoti svarīgs sintakses izpētē ir statiskā un dinamiskā aspekta šķirums. Statiskā aspekta objekts ir konsituatīvi neatkarīgas, patstāvīgas sintaktiskas struktūras. Tās ir vārdkopa un teikums kā strukturāli paraugi (valodas vienības) neatkarīgi no konteksta un situācijas. Statiskās struktūras ir gramatiskā abstrakcija – tās runā nav dotas tieši. Tās ļauj par sintakses parādībām spriest vispārināti un noteiktā sistēmā. Statiskajā aspektā teikums tiek skatīts kā valodas vienība, t.i., kā abstrakts teikums (strukturāli formāla vienība) – par to: JK 3, JK 5 u.c. Te izvirzīti tipiskākie vienkārša teikuma modeļi. Valodas vispārinājums ārpus konkrētas situācijas ir valodas spēks.

Dinamisko aspektu nosaka konteksts un situācija, resp. konsituācija. Šo aspektu ietekmē komunikatīvais uzdevums atkarībā no tā sintaktiskās struktūras var mainīties un arī atšķirīgi funkcionēt. J. Kārklīšs izvirzījis "dziļo" struktūru problēmu (JK 3, 107 lpp.) un saistījis to ar transformatīvo gramatiku un transformēšanas metodēm, uzsverot, ka gan statiskais, gan arī dinamiskais aspekts ir zināms vispārinājums. Piemēram, teikums dinamiskā aspektā no vispārināta parauga par komunikatīvu vienību ar noteiktu intonāciju un vārdu kārtu. Dinamiskais aspekts nav identisks ar runu. Arī dinamiskajā aspektā ir vispārinājumi: noteikti intonāciju un vārdu kārtas tipi.

J. Kārklīšs ir izdarījis lielus jauninājumus latviešu sintaksē. Ļoti svarīgs ir fakts, ka pētījot sintaksi ne tikai statiskā, bet arī dinamiskā aspektā, viņš sāka izstrādāt latviešu teksta sintakses teoriju. Viņa proponētā teksta vienību izpratne un klasifikācija ir vērā ņemama arī pašreiz, tā ir pamats turpmākiem pētījumiem. J. Kārklīšs pirmais latviešu sintaksē runā par teikumu kā vienu teksta vienību, resp., komunikātu tipiem. Viņa izpratnē katra teksta vienība ir komunikāts, un teikums ir komunikāts ar noteiktu struktūras pamatu resp. shēmu. J. Kārklīšs, sekojot krievu sintakses pētījumiem, teksta sintaksi nošķīris atsevišķā sintakses apakšsistēmā. No četrām J. Kārklīņa akceptētajām sintakses apakšsistēmām vārda sintakses, vienkārša teikuma sintakses, salikta teikuma sintakses un teksta sintakses komunikatīvi nozīmīgi ir trīs augstākie līmeņi, un teksta sintakse ir augstākais no tiem ne vien sintaksē, bet valodā vispār: tajā funkcionē visu zemāko līmeņu vienības.

Visievērojamākais ir J. Kārklīņa devums teikuma sintaksē. Pēc viņa domām, teikums – un te it īpaši ir runa par vienkāršu teikumu – ir tāda valodas vienība, kuru raksturo noteikta struktūra, tāpēc ir iespējams šo struktūru lietot kā vismazāko patstāvīgo runas nogriezni. J. Kārklīšs ir pētījis galvenokārt vienkāršu teikumu. Vienkāršais teikums ir sintakses pamatvienība, jo tajā funkcionē zemāko apakšlīmeņu vienības kā sastāvdaļas un pats tas savukārt funkcionē augstāko līmeņu vienībās saliktā teikumā un tekstā gan pilnā veidā, gan arī dažādos pārveidojumos, tāpēc arī tā izpētes prioritāte ir likumsakarīga. J. Kārklīšs, būdams pirmais teikuma struktūras shēmas idejas izvirzītājs latviešu sintaksē, risinājis arī citus svarīgus vienkārša teikuma uzbūves un funkcionēšanas jautājumus. Piemēram, viņš latviešu sintaksē izvirzījis vienkārša teikuma struktūras shēmu dažādo realizāciju ideju, un te īpaši būtu jāpiemin viņa pētītās tā sauktās semantiskās realizācijas visos vienkārša teikuma tipos, bet it īpaši verbālos teikumus, proti, fāzes, modālā un izpausmes veida realizācija, kā arī pozitīvā un negatīvā realizācija. (JK 6, 64–70. lpp.; JK 7, 83.–85. lpp.)

J. Kārklīņa uzskati par sintaktiskajiem sakariem apliecina dinamisku pieeju: viņš runā par formāliem, strukturāliem sakariem un semantiski sintaktiskām attieksmēm un pauž uzskatu, ka viena un tā pati sintaktiskās attieksme resp. sakars var realizēties dažādos aspektos un ka sintakses līmeņi starp komponentiem vienlaikus var realizēties vairāki sintaktisko attieksmju aspekti; predikatīvās attieksmes ir tikai strukturāli sintaktiskas. (JK 2, 270. lpp.)

J. Kārklīšs ļoti nopietni ir risinājis arī vienkārša teikuma un salikta teikuma robežu problēmu – tas ir kardināls teikuma sintakses jautājums. Raksts "Vienkārša teikuma un salikta teikuma robežu problēma" (skat. JK 1) ir nozīmīgs teorētisks darbs.

J. Kārklīņš ir pievērsies ne tikai teikuma struktūrai, bet arī semantikai. Piemēram, viņš raksturo teikuma informatīvo pietiekamību un informatīvo pilnīgumu (JK 5, 31.–34. lpp.). Šai idejai ir liela nozīme struktūras shēmas izpratnē, paplašinātāju raksturojumā un citos jautājumos. Svarīga ir verbālā izteicēja klātiešana teikumā, un te būtu vietā pieminēt verba *būt* nozīmes un funkcijas latviešu sintakses tradīcijā. Verbam *būt* latviešu valodniecībā atzītas trīs patstāvīgas nozīmes – eksistenciālā (*Ir laiks*), atrašanās (*Māja ir kalnā*) un piederības (*Brālim ir draugs*); tas attiecas arī uz *nebūt* kā eksistēšanas u.c. noliedzēju (*Nav naudas* u.tml.). Ir izveidojusies stabila respektējama sistēma, kas nepavisam nav pretrunā ar teikuma izpētes pamatvirzieniem un tā paradigmas jēdzienu. To ir pierādījuši arī J. Kārklīņa pētījumi. Viņš ir paturējis arī *būt* patstāvīgas nozīmes izpratni saistījumā ar substantīvu vai tā substitūtu kā teikumpriekšmetu – tas atbilst dziļajai struktūrai (JK 4, 51.–52. lpp.). Teikums *Nakts* pēc viņa uzskata ir potenciāli verbāls teikums, kas funkcionē izolētā formā kā verbāla divkopu teikuma nepilna realizācija – izolēta paradigmas forma ar patstāvīgu *būt* nulles formā kā variants paralēli pilnīgai realizācijai *Ir nakts* visās formās. Tam var piekrist, jo netiek laužta sistēma. Pieņemot šo pieeju, gan jākonstatē, ka latviešu valodā nepastāv nomināli vienkopas teikumi ar substantīvu nominatīvā kā galveno locekli.

Teikuma struktūras shēmas izpratni J. Kārklīņš ir saistījis ar teikuma paplašināšanu un izvirzījis domu par labējās valences locekļu vietu struktūras shēmā: tie var būt tikai konstruktīvi komponentu komponenti. (JK 7, 83. lpp.)

J. Kārklīņš uzturēja pastāvīgus sakarus ar pazīstamākajiem sintakses speciālistiem citās PSRS republikās. Viņa vadībā, ar viņa iniciatīvu un līdzdalību tika noorganizētas daudzas plašas, mūsdienu izpratnē starptautiskas konferences par sintakses problēmām, it īpaši A. Ozola piemiņas dienās. Šīs konferences sākās pēc A. Ozola nāves. Pirmā no tām notika 1965. gadā, tā bija ļoti īsa un vēltīta sintakseī, un J. Kārklīņš tajā referēja par salikta gramatiska centra problēmu. Arī nākamajā gadā konference bija vēltīta sintakseī, un J. Kārklīņš tajā referēja par vienkārša un salikta teikuma robežu problēmu. Savus pēdējos divus referātus J. Kārklīņš nolasīja nedēļu pirms savas nāves 1982. gadā 18. martā ievadījuma plenārsēdē par A. Ozola devumu valodniecībā un nobeiguma plenārsēdē 19. martā par tematu "Verba subjektivitāte sintagmātiskā un paradigmatiskā aspektā" ļoti plašā, sekcijās sazarotā starptautiskās konferencē "Verbs valodas sistēmā" divu dienu garumā. Ļoti plaša starptautiska konference notika 1970. gadā par tematu "Sintagmātika, paradigmatika un to savstarpējās attiecības sintakses līmenī" J. Kārklīņš tajā referēja par dažiem sintagmātikas un paradigmatikas jautājumiem latviešu valodas sintaksē.

No teiktā varam secināt, ka J. Kārklīņš konsekventi realizēja uz galvenajiem zinātniskās izpētes postulātiem balstītu pieeju sintaksē. Sinhroniskās valodniecības, it īpaši sintakses, speciālisti J. Kārklīņa dzīves laikā viņu pazina kā aktīvu latviešu valodnieku, kas daudz enerģijas veltī nozīmīgu konferenču organizēšanai, un labprāt atsaucās uz tā laika Latviešu valodas katedras ielūgumiem piedalīties konferencēs ar saviem darbiem un savām atziņām.

Pārdomājot latviešu sintakses attīstību pēdējo divu gadu desmitu laikā, varam secināt, ka Jūlijam Kārklīņam tajā ir sava noteikta vieta, un jādodomā, ka šī

vieta saglabāsies vēl ilgi jo ilgi, tāpēc, ka viņa pieeja sintakses problēmu risināšanai ir bijusi auglīga.

Citētie avoti un to saīsinājumi (doti iekavās)

	Kārklīņš J.
(JK 1)	Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēma // P. Stučkas LVU Zin. raksti: Filoloģijas zinātnes, R.: LVU, 1967. – 9 A laid., 60. sēj. – 193.–224. lpp.
2.	Kārklīņš J.
(JK 2)	Datīva semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā // P. Stučkas LVU Zin. raksti: Latviešu leksikas attīstība. – R.: LVU, 1968. – 86. sēj. – 267.–296. lpp.
3.	Kārklīņš J.
(JK 3)	Teikuma struktūras raksturošanas aspekti // Latviešu valodas un literatūras problēmas. – R.: Zvaigzne. 1970. – 103.–113. lpp.
4.	Kārklīņš J.
(JK 4)	Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē. – 2. papild. izd. – R.: LVU, 1. d. – 1974., 84 lpp.
5.	Kārklīņš J.
(JK 5)	Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes. – Liepāja: LPI, 1976., 51. lpp.
6.	Kārklīņš J.
(JK 6)	Infinitīva sintaktiskās potences. – R.: LVU, 1976., 93. lpp.
7.	Kārklīņš J.
(JK 7)	Vārda formas sintaktisko potenciņu problēma // Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi. – R.: Zvaigzne, 1976., 54.–101.lpp.
8.	Kārklīņš J.
(JK 8)	Vienkāršs teikums, tā struktūras shēmas, formu sistēma, regulārās realizācijas. – R.: LVU, 1981., 15 lpp.
9.	Freimane I.
(IF)	Vienkārša teikuma paradigma // Valodas aktualitātes 1991. – R.: Zinātne, 1992., 9.–22. lpp.
10.	Valdmanis J.
(JV)	Vienkārša teikuma paradigma // LPSR ZA Vēstis. 1988, Nr. 9. – 80.–89. lpp.
	Теньер Л.
(LT)	Основы структурного синтаксиса. Москва: Прогресс, 1988. 654 с.

Inta Freimane

Jūlija Kārkliņa darbu bibliogrāfija

Publicētie darbi

1. Noteiktību sintakses terminoloģijā! Parunāsim par latviešu gramatikas terminoloģiju // Skolotāju Avīze. – 1951. – 27. apr.
2. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā: [kandidāta disertācija]. – Rīga, 1952. – 627 lpp. – Bibliogr. 620.–624. lpp.
3. Par dzijāku sintakses jautājumu traktējumu vidusskolā // Skolotāju Avīze. 1952.
4. Главные типы односоставных предложений в современном латышском языке: Автореф. канд. дисс. – Рига: 1952, ЛГУ имени П. Стучки. – с. 26.
5. Latviešu zinātniskās valodniecības celmlauzis: [sakarā ar Jāņa Endzeļina 85. dzimšanas dienu] // Padomju Jaunatne. – 1958. – 22. febr.
6. Papildinātais. Apstākļi: [lekciju konspekts] – Rīga, 1958.
7. Par pienuenu papildinātāju // LVU Zinātniskie raksti: Filoloģijas zinātnes 3. a laid. – 1958. – 69.–89. lpp.
8. Vēl par dažiem interpunkcijas jautājumiem M. Briģe, J. Kārkliņš Skolotāju Avīze. – 1958. – 13. febr.
9. Materiāli praktiskajiem darbiem mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē. – Rīga, 1959.
10. Papildinās latviešu valodnieku saime // Padomju Students. 1960. – 21. apr.
11. Izcils ieguldījums latviešu padomju valodniecībā // Padomju Students. 1961. – 9. jūn.
12. Latviešu valodas mācība: Palīgīdzeklis vidusskolu skolotājiem I. Freidenfelds, A. Jankevics, J. Kārkliņš, A. Laua, I. Martinsone, E. Soida. Rīga: LVI, 1962. – 384 lpp.
13. Latviešu valodas un literatūras skolotāju sagatavošana neklātienē Padomju Latvijas Skola. – 1963. – 19.–21. lpp.
14. Latviešu valoda 9.–11. klasei / I. Freidenfelds, A. Jankevics, J. Kārkliņš, A. Laua, J. Martinsone, E. Soida. Rīga: LVI, 1963. – 415 lpp. [atk. izd. 1966., 1967., 1968., 1969., 1970., 1971., 1972., 1974., 1975.]
15. Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkopu teikumos ar verbālu izteicēju // VLIR. – 1964. – 17.– 67.–86.lpp. – *.
16. Dažas vienkāršā teikuma sintakses problēmas // Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1965. – Nr. 11. – 37.–48. lpp.
17. Par profesora A. Ozola atstāto mantojumu / J. Kārkliņš, D. Zemzare // Literatūra un Māksla. – 1965. – 6. nov.
18. Некоторые вопросы описания синтаксической структуры латышского языка // Тезиси докладов: 25. Научно-метод. конф. – Рига, 1965. – С. 21.–23.
19. Izcilā latviešu valodnieka piemiņai // Padomju Jaunatne. 1966. 16. marts.
20. Vienkāršā teikuma struktūras jautājumi // LPI Zinātniskās konferences tēzes. – 1966. – 13.–15. lpp.

21. Роль дательного падежа в структуре простого предложения современного латышского литературного языка // Тезиси докладов: 26. Научно-метод. конф. – Рига, 1966. – С. 3.–5.
22. Vienkāršā teikuma struktūras jautājumi // Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi: Rakstu krāj. – Rīga: Zvaigzne, 1967.
23. Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēma // P. Stučkas LĻU Zinātniskie raksti: Filoloģijas zinātnes 9. a laid, 1967. – 60. sēj. 193.–224. lpp. – Bibliogr. parindēs. – Kopsavilkums krievu un angļu valodā.
24. Daļa semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā // P. Stučkas LĻU Zinātniskie raksti: Latviešu leksikas attīstība. Rīga: P. Stučkas LĻU, 1968. 86. sēj. 267.–296. lpp. Bibliogr. parindēs. Kopsavilk. krievu valodā.
25. Vienkāršā teikuma statiskās struktūras interpretācija // V. Lāča Liepājas Pedagoģiskais institūts: Zinātniskā konference. – Liepāja, 1968.
26. Kur valodas bagātību pūra atslēga?: [par lit. darbu valodas bagātināšanu] // Karogs. – 1969. – Nr. 7 – 151.–153. lpp.
27. Par dažiem sintagmātikas un paradigmātikas jautājumiem latviešu valodas sintaksē / P. Stučkas LĻU Vēstures un filoloģijas fakultāte. Latviešu valodas katedra // Artura Ozola diena: Sintagmātika, paradigmātika un to savstarpējās attiecības sintakses līmenī. – Rīga: P. Stučkas LĻU, 1970. 70.–75. lpp.
28. Par verbālu vienkāršu teikumu uzbūvi latviešu valodā // V. Lāča Liepājas Pedagoģiskais institūts: Zinātniskās konferences materiāli. – Liepāja, 1970.
29. Praktikumus mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē: 1. d. / red. Jānis Rozenbergs; P. Stučkas LĻU. Latviešu valodas katedra. – Rīga: LĻU, 1970. – 88 lpp. – Bibliogr. parindēs.
30. Teikuma struktūras raksturošanas aspekti // Latviešu valodas un literatūras problēmas: Rakstu krājums. – Rīga: Zvaigzne, 1970.
31. Valodas un runas attiecsmju problēma // LĻU Zinātniskie raksti: Latviešu valodas struktūras jautājumi. 1970. – 9.–37. lpp. – Bibliogr parindēs. Kopsav. krievu valodā.
32. Gramatika piezīmes: [par daijliteratūras un literārās valodas attieksmēm] // Literatūra un Māksla. – 1971. – 12. jūn. 4.–5 lpp.
33. Lai kuplotu latviešu valodas druku: [Par P. Stučkas LĻU Latviešu valodas un literatūras nodaļas studentu darbu latviešu valodas izpētē] // Dzimtenes Balss. – 1971. – 21. janv.
34. О подходе к категории падежа на уровне синтаксиса // Locījuma kategorija valodas struktūrā un sistēmā. – Rīga, 1971. 65.–67. lpp. (Zinātniskās konferences materiāli).
35. A. Ozola sintakses koncepcija un dažas latviešu valodas sintaktiskās struktūras interpretācijas problēmas // Valodniecība, folkloristika, metodika: Zin. konf. tēzes. – Rīga, 1972. – 15.–20. lpp. – (8. Artura Ozola diena).
36. Mantojums un izaugsme: [valodnieka Jāņa Endzelīna 100. dzimšanas diena] // Dzimtenes Balss. – 1973. – 22. febr.
37. Pārrunas par valodu noslēdzot: [raksti: R. Grabis, A. Blinkena, J. Kārklīņš u.c.] // Literatūra un Māksla. – 1973. – 27. okt.

38. Praktikumums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē / P. Stučkas LVU Latviešu valodas katedra. – 1. d. 2. papild. izd. – Rīga: LVU, 1974. – 87 lpp. – Bibliogr. parindēs.
39. Akadēmiķim Paulam Aristem – 70: [īgauņu valodnieka Paula Aristes 70. dzimšanas diena] // Literatūra un Māksla. – 1975. – 1. febr. – 12. lpp.
40. Arī mūsu skolotājs: [īgauņu valodnieka Paula Aristes 70 dz. d.] Dzimtenes Balss. 1975. – 6. febr.
41. Pirmā desmitgade: [par rakstu krāj. "Latviešu valodas kultūras jautājumi"] // Dzimtenes Balss. – 1975. – 3. apr.
42. Baltu valodas pētītāji tiekas Viļņā: [par 3. baltu valodnieku konferenci] // Dzimtenes Balss. – 1975. – 9. okt.
43. Infinitīva sintaktiskās potences: [mācību līdzeklis sintaksē]. – Rīga; LVU, 1976. – 93 lpp. – (P. Stučkas LVU Latviešu valodas katedra). Bibliogr. norādes parindēs. – Literatūras saraksts: 88.–90. lpp. (23 nos.)
44. LPSR ZA TK – 30 // Dzimtenes Balss. – 1976. – 15. jūl.
45. Kur sākas valoda? [par mācību grāmatu un latviešu valodas mācīšanu] // Dzimtenes Balss. – 1976. – 5. febr.
46. Negribu uzspiest, bet pārliecināt: [par valodnieka Jāņa Endzeļina (1873–1961) piemiņai veltītajiem pasākumiem] // Dzimtenes Balss. 1976. – 25. marts.
47. Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās piezīmes: Mācību līdzeklis sintaksē. – Liepāja: LPI, 1976. – 51 lpp. (V. Lāča LPI Latviešu valodas un literatūras katedra). Literatūras saraksts: 46.–49. lpp. (60 nos.).
48. Активизация учебной работы студентов-заочников в межсессионный период Вопросы подготовки кадров по вечерней и заочной формам обучения. – Рига, 1976. – С. 95–98.
49. Vārda formas sintaktisko potenci problēma // Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi. – R.: Zvaigzne, 1976., 54.–101. lpp.
50. Jāņa Endzeļina dienā: [sakarā ar latviešu valodnieka (1873–1961) 104. dzimšanas dienai veltīto sanākumi LPSR ZA A. Upīša Valodas un literatūras inst.] // Dzimtenes Balss. – 1977. – 3., 9. marts.
51. Konference par latviešu dialektoloģiju // Dzimtenes Balss. – 1977 – Nr. 13.
52. Valodas mācība: [rokasgrāmata latviešu valodas mācīšanai 11. kl.] Jūlijs Kārklīšs, Marta Rudzīte, Emīlija Soida. – Rīga: Zvaigzne, 1977. 128 lpp.: il., ģīm.
53. Инфинитив в функции компонента структурной схемы простого предложения (на материале латышского языка) // Baltistica. Vilnius: Mokslas, 1977. – Nr. 2. – С. 83 – 91.
54. Latviešu valodas pūrā: [Jāņa Endzeļina 105. dzimšanas dienas atcerei (1873–1961) veltīta sanākums LPSR ZA A. Upīša Valodas un literatūras inst.] // Dzimtenes Balss. – 1978. – 2., 8. marts. – 5. lpp.
55. Latviešu zinātniskās valodniecības aizsācējs: [sakarā ar valodnieka Kārļa Mīlenbaha 125. dzimšanas dienu (1853–1916)] // Dzimtenes Balss. – 1978. 12., 18. janv.

56. Pirmais celmlauzis latviešu valodniecībā: [sakarā ar K. Mīlenbaha Mīlenbaha 125. dzimšanas dienu (1853–1916)] // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – 1978. – 14. laid. – 5.–15. lpp.: Ģim.
57. Studentu patstāvīgā darba organizēšanas, vadīšanas un kontroles metodika // Studentu patstāvīgais darbs: Metod. rekomendācijas. – Rīga. 1978. – 13.–15. lpp.
58. Teikuma struktūras pārveidojumi konsituācijas ietekmē // Иновации на языковых уровнях: Межвуз. сб. науч. тр. – Рига, 1978. – С. 3–39. – Библиогр.: С. 36–39.
59. Uz katra zariņa deviņi ziedi...: [zin. konference par semantiku]: [par valodnieka Artura Ozola (1912–1964) piemiņai veltīto konferenci Rīgā] // Dzimtenes Balss. – 1978. – 23., 19. marts.
60. Uz plašumu, daudzveidību, dziļumu: [par latviešu valodas attīstības virzieniem] // Dzimtenes Balss. – 1978. – 27. apr., 3. maijs.
61. Latviešu literatūras 1979. gada devums atskatā un pretskatā // Dzimtenes Balss. – 1979. – 13.–19. dec.
62. Ir milži, kurus neskar gadu skreja...: [par Jāņa endzelīna 107. dzimšanas dienai veltīto svinīgo sēdi] // Dzimtenes Balss. – 1980. – 24.–30. apr.
63. Mātes valoda: Latviešu valodniecības sasniegumi // Dzimtenes Balss. 1980. – 21.–27. febr.
64. Sintagmātikas un paradigmātikas attieksmes teikuma strukturālās tipoloģijas interpretācijā // 4. Vissavienības baltistu konference. Rīga, 1980. – 40.–41. lpp.
65. Nevar piedot: [par cilvēku bezatbildīgu rīcību] // Cīņa. – 1981. – 14. maijs.
66. Осложнение структурных схем простого предложения с секундарно-предикативными компонентами // Leksiskas un gramatiskas inovācijas: Zinātnisko rakstu krājums. – Rīga, 1982. – 28.–36. lpp.
67. Rozenbergs Jānis. Pašā prāta briedumā: [sakarā ar valodnieka Jūlija Kārklīņa 60. dzimšanas dienu] // Karogs. – 1984. – Nr. 6. 181. lpp.
68. Sintagmātikas un paradigmātikas attieksmes teikuma strukturālās tipoloģijas interpretācijā // Baltu valodas senāk un tagad: Rakstu krāj. Rīga: Zinātne, 1985. – 174.–186. lpp.

Sastādītie darbi

69. Kā sastādīt literatūras sarakstu: [metodiski norādījumi studentiem un aspirantiem] / sast. S. Skotele, J. Kārklīņš; P. Stučkas LVU Zinātniskā bibliotēka. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1975. – 21 lpp.
70. Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse: metod. norādījumi un tematika kontroldarbu izstrādei / sast. J. Kārklīņš; atb. par izd. I. Šūlmeistere; P. Stučkas LVU Neklātienes nod. Rīga: P. Stučkas LVU, 1980. – 15 lpp.
71. Vienkāršs teikums, tā struktūras shēmas, formu sistēma un regulārās realizācijas: [spec. kursa programma un metod. norādījumi ieskaitei uzdev. veikšanai] / sast. Jūlijs Kārklīņš. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1981. – 15 lpp.

Rediģētie un recenzētie darbi

72. Dažas problēmas sakarā ar jauno sintakses mācību grāmatu 8. – 11. klasei: [recenzija par grāmatu: Latviešu valodas gramatika 8.–11. klasei: 2 d. Rīga, 1954. – 240 lpp.] / J. Kārklīšs, E. Soida, M. Briģe, I. Freidenfelds // Padomju Latvijas Skola. – 1955. – Nr. 1. – 80.–86. lpp.
73. Dažas problēmas sakarā ar jauno sintakses mācību grāmatu 8. – 11. klasei: [recenzija par grāmatu: Latviešu valodas gramatika 8.–11. klasei: 2 d. Rīga, 1954. – 240 lpp.] / J. Kārklīšs, E. Soida, M. Briģe, I. Freidenfelds // Padomju Latvijas Skola. – 1955. – Nr. 2. – 89.–99. lpp.
74. Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti: [recenzija par šīs grāmatas 11. un 16. sējumu] / J. Kārklīšs, E. Liepa, B. Infantjevs, // ZA Vēstis. – 1959. – Nr. 9. – 191.–196. lpp.
75. Apcerējumi par latviešu valodas kultūru: [rec. par rakstu krājumu: Latviešu valodas kultūras jautājumi. 3. laid. – Rīga, Liesma, 1967.] // Cīņa. – 1968. 4. febr.
76. Blinkena A. Latviešu interpunkcija: [Rīga, Zinātne, 1969] / rec. Jūlijs Kārklīšs // Karogs. – 1970. – Nr. 12. – 153.–155. lpp.
77. Rozenbergs Jānis. Praktikumums leksikostilistikā / red. J. Kārklīšs; P. Stučkas LVU Latviešu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1972. – 84. lpp. Bibliogr.: 80.–83. lpp.
78. Desmit gadu guvums: [rec. par grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. 1. – 10., Rīga, Liesma, 1965. 1974.] // Karogs. 1975. – Nr. 8. – 165.–168. lpp.
79. Как составить список литературы: [методические указания для студентов и аспирантов] / сост. С. Скотеле; ред. Ю. Карклинь. – Рига: ЛГУ им. П. Стучки, 1976. – с. 20.
80. Kļaviņa Sarma. Statistika valodniecībā: Mācību līdzeklis Filoloģijas fakultātes studentiem / rec. J. Kārklīšs, I. Liepa; red. E. Soida; P. Stučkas LVU, Latviešu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1980. – 145 lpp.
81. Metodiski norādījumi zinātniskā darba bibliogrāfiskai noformēšanai / sast. S. Skotele; red. J. Kārklīšs; tehn. red. R. Deksnē; P. Stučkas LVU. Zinātniskā bibliotēka. – Rīga: LVU, 1980. – 51 lpp.
82. Metodiski norādījumi zinātniskā darba bibliogrāfiskai noformēšanai / sast. S. Skotele; red. J. Kārklīšs; P. Stučkas LVU. Zinātniskā bibliotēka. – Rīga: LVU, 1982. – 58 lpp. – Bibliogr. 58. lpp.
83. Semantikas problēmas: Zin. rakstu krāj. Проблемы семантики: Сб. науч. тр. / red. kol.: J. Kārklīšs (atb. red.), R. Bērtulis, N. Gusarova, E. Soida, Z. Tolmačova; P. Stučkas LVU. Latviešu valodas katedra. Krievu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1982. – 207 lpp.
84. Методические указания по библиографическому оформлению научной работы / сост. С. Скотеле; ред. Ю. Карклиньш; техн. ред. Р. Дексне. Рига: ЛГУ им. П. Стучки, 1982. – с. 51.

Raksti par viņu

85. Dz. Paegle Vai tikai skolotājiem?: [par J. Kārklīna, M. Rudzītes, E. Soidas grāmatu "Valodas mācība" – Rīga: Zvaigzne, 1977. – 128. lpp. // Padomju Jaunatne. – 1978. – 22. marts.
86. Daugmalis V. Letistikas konference: [par valodnieku konferenci, kas veltīta Jāņa Endzelīna 108. dzimšanas dienas atcerei] // Cīņa. – 1981. – 25. febr. Pieminēti arī doc. J. Kārklīna, un LVU aspirantes V. Šaudiņas referāti.
87. Atvadu rindas: [Jūlijam Kārklīnam] // Dzimtenes Balss. – 1982. – 8. apr.
88. Balkevičs Jons. 1982. gada 26. martā pēkšņi miris!...: [par P. Stučkas LVU doc. J. Kārklīnu] // Mūsu Kalba / Lietuviešu val. – 1982. – nr. 6. – 43. lpp.
89. Jūlijs Kārklīņš: [nekrologs] // Literatūra un Māksla. – 1982. – 2. apr.
90. Jūlijs Kārklīņš: [nekrologs] // Dzimtenes Balss. – 1982. – 31. marts.
91. Rozenbergs Jānis. Ar to nemirstošo iesim tālāk: [valodn. Jūlija Kārklīna piemiņai. 1924–1982] // Latviešu valodas kultūras jautājumi. 1982. – 18. laid. – 183.–186. lpp.
92. Rozenbergs Jānis. nevar būt: [Jūlijs Kārklīņš: nekrologs] // Karogs. 9182.– Nr. 6. – 183.–185. lpp.
93. Soida Emīlija. Kārklīņš Jūlijs // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: GER, 1983, – 4. sēj. – 682. lpp.
94. Valdmanis J. Jūlija Kārklīna sintakses koncepcija // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – Rīga, 1984. – 20. laid. – 21.–36. lpp.

Liāna Langrāte

ALĪSEI LAUAI – 85**Alīses Lauas (1914 – 1994) devums skolai**

Latviešu zinātniecei un pedagoģei Alīsei Lauai 1999. gada 2. februārī paliktu 85 gadi.

Alīse Laua dzimusi Rīgā mūrnieka ģimenē. Pirmo izglītību viņa iegūst Rīgas pilsētas 11. pamatskolā, ko beidz 1928. gadā. Pēc tam Alīse Laua iestājas Rīgas Skolotāju institūtā, kuru tolaik vada direktors Ludis Bērziņš. Mācības ilgst sešus gadus, un 1934. gadā viņa iegūst Rīgas Skolotāju institūta diplomu. No 1934. gada līdz 1946. gadam Alīse Laua strādā par skolotāju, pirmā darba vieta ir Čerznieku skola Barkavā, vēlāk viņa strādā Kurzemes pusē – Milzkalnē, Engurē un Strazdē. Pēc divpadsmit darba gadiem skolā Alīse Laua iestājas Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes latviešu valodas un literatūras nodaļā, ko beidz 1951. gadā. Pēc Universitātes beigšanas viņa paliek mācīties aspirantūrā. Alīse Laua ir pievērsusies fonētikai, fonētikā ir viņas diplomdarbs, un fonētikā viņa izstrādā disertāciju "Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētiski fonoloģiskā sistēma" Tērbatas universitātes profesora Paula Aristes vadībā. Pēc zinātniskā grāda iegūšanas Alīse Laua strādā Universitātes Latviešu valodas katedrā, ko tolaik vada docents Arturs Ozols. (1962. gadā A. Ozols kļūst par profesoru.) Pēc A. Ozola nāves 1964. gadā Alīsei Lauai uzticēta katedras vadība, to viņa dara līdz pat 1976. gadam. Alīse Laua docē vispārīgo valodniecību, mūsdienu latviešu literārās valodas fonētiku, leksikoloģiju, vada studentu pedagoģiskās prakses. Būdam katedras vadītāja, viņa neatlaidīgi seko līdz katedras mācību un zinātniskajam darbam. Regulāri viņa hospitē citu docētāju nodarbībās, pārrauga pedagoģiskās un dialektoloģijas prakses gaitu, lietišķi uzteicot vai izsakot pa kādai kritiskai piezīmei. Alīses Lauas pētījumu rezultāti eksperimentālajā fonētikā iestrādāti "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" (I 1959), bet 1961. gadā iznāk viņas "Mūsdienu latviešu valodas fonētikas jautājumi", kas piedzīvo vēl trīs izdevumus ar nosaukumu "Latviešu literārās valodas fonētika" (1969., 1980., 1997.) 1968. gadā iznāk viņas nelielā grāmatiņa "Latviešu valodas grafētika un ortogrāfijas principi", bet 1969. gadā pirmais teorētiskais latviešu leksikas apskats "Latviešu leksikoloģija" (2. izd. 1981.). 1970. gadā par zinātniskiem pētījumiem fonētikā un leksikoloģijā Alīse Laua pirmā saņem J. Endzeļina prēmiju. 1982. gadā Alīse Laua aiziet pensijā, lai kopā ar savām palīdzēm Silviju Veinbergu un Aiju Ezeriņu varētu izstrādāt iecerēto "Latviešu frazeoloģijas vārdnīcu" Vārdnīca ir apjomīga, prasa daudz darba, bet Alīsei Lauai ir lielas darba spējas, un vārdnīca tiek pabeigta. 80 gadu jubilejā Latvijas Universitāte valodniecei piešķir Goda doktora nosaukumu, bet "Latviešu frazeoloģijas vārdnīca" divos sējumos iznāk jau pēc Alīses Lauas nāves. Viņa mirst 1994. gada 29. aprīlī, apglabāta Rīgā Meža kapos.

Alīse Laua strādājusi daudzās valodniecības nozarēs, īpaši nozīmīgs viņas ieguldījums fonētikā, leksikoloģijā un frazeoloģijā. Tikpat nozīmīgs ir viņas devums skolai – mācību grāmatu izveide, skolotāju izglītošana, šajā darbā viņa piedalās līdz pat mūža pēdējām dienām. Alīses Lauas pirmā publikācija "Par skolēnu izrunas kļūdām un to novēršanu" (Padomju Latvijas Skola, 1953., nr. 12.) ir adresēta skolotājiem. To viņa rakstījusi aspirantūras gados, novērojot reflektantu atbildes LVU iestāju pārbaudījumos. Rakstā Alīse Laua analizē

galvenokārt to jauno studentu valodu, kuru runā ir augšzemnieku dialekta īpatnības. Viņa sīki apraksta šaurā un platā e, ē artikulāciju, salīdzina šo patskaņu artikulācijas atšķirības ar krievu un angļu valodu. Literārās valodas patskaņu precīzas izrunas iemaņu veidošanai Alīse Laua iesaka visu patskaņu artikulācijas demonstrēšanu no *i* līdz platajam e, ē tā, lai katrs skolēns atrastu pareizo mēles pacēlumu, pārvaldītu savus runas orgānus un patskaņu literāru izrunu nostiprinātu ar vingrinājumiem. Alīse Laua pievēršas arī *ķ, ģ, ņ* un *Ņ* artikulācijas īpatnībām, iesaka runas vingrinājumus arī konsonantiem. Viņa pievērš uzmanību līdzskaņu balsīgumam vārda beigās, jo augšzemnieku dialektā balsīgie līdzskaņi vārda beigās kļūst nebalsīgi, kā arī nevajadzīgai līdzskaņu palatalizācijai un dod padomus, kā to novērst.

Alīses Lauas raksts "Par skolēnu izrunas kļūdām.." ir vērtējams kā viens no labākajiem metodiskajiem ieteikumiem augšzemnieku dialekta īpatnību novēršanai literārā runā. Pašā raksta nobeigumā viņa norāda uz svešvārdu izrunas kļūdām, kas nav tieši saistītas ar dialektu, bet gan ar tolaik neatrisināto svešvārdu pareizrakstību, kad zilbēs netika apzīmēts patskaņu garums. Skolēni svešvārdus runājot tāpat kā rakstot – *diktats, citats, romans*. Vēlāk Alīse Laua iesaistās diskusijā par svešvārdu pareizrakstību. Rakstā "Par dažu precizējumu nepieciešamību latviešu ortogrāfijas sistēmā" (Literatūra un Māksla, 1956. 8. dec.) viņa iestājas par patskaņu garuma apzīmēšanu svešvārdos, jo tad pareizrakstība atbilstu fonētiskajam ortogrāfijas principam. Skaņas *h* rakstībā viņa atbalsta H. Bendika ieteikumu visos gadījumos fonēmu *h* apzīmēt vienādi, jo *h* un *ch* ir vienas fonēmas varianti, kas nemaina vārda nozīmi. Turklāt *h* un *ch* rakstīšana esot vācu tradīcija latviešu ortogrāfijā.

A. Lauas raksts "Pareizi mācīsim konjugācijas" (Skolotāju Avīze, 1959., 13. nov.) ir veidots kā konsultācija latviešu valodas skolotājiem, arī tam ierosmi devušas skolēnu nepilnīgās atbildes iestāju eksāmenos. Alīse Laua izskaidro, kāpēc jāmacās darbības vārdu konjugācijas – lai pareizi lietotu garo patskani *ā* darbības vārdu tagadnes formās (*skatāmies* un *redzam*), lai pareizi veidotu pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personas formas (*Dzēsiet! Laidiet! Lemiet!*), lai pareizi rakstītu I konjugācijas darbības vārdus ar piedēkli *-st* (*lūsti, milsti, birstošs*). Pēc A. Lauas domām, kļūdišanās izraisa "nebūtisks konjugāciju traktējums mācību grāmatā, kas par pazīmi darbības vārdu iedalīšanai konjugācijās izvirza pamatcelmu zilbju skaitu" Viena no būtiskajām pazīmēm konjugāciju nošķiršanā, pēc A. Lauas domām, ir darbības vārdu morfēmiskais sastāvs. Viņa izskaidro, kā pēc darbības vārdu nenoteiksmes morfēmiskā sastāva nošķir I konjugācijas darbības vārdus no II un III konjugācijas darbības vārdiem, kā pēc tagadnes formu īpatnībām nošķirt II konjugāciju no III. A. Laua secina: "Mācot konjugācijas, jāpanāk, lai skolēni tās izprastu **būtiski**, veikli orientētos tajās un galvenais – **spētu praktiski izmantot savā runā un rakstos** tās likumsakarības, kas teorētiski saistītas ar konjugācijām."

1959. gadā Alīse Laua kopā ar Annu Greitjāni [Lauri] uzraksta recenziju par Vilmas Bārzdīņas, Aelitas Āboliņas, Annas Straumes "Diktātu krājumu 5.-11. klasei" (1958.), kas publicēts "Skolotāju Avīzē" 1959. gada 15. maijā. Rakstu var uzlūkot par paraugu iesācējiem recenziju rakstīšanā, un tas arī atklāj galvenos didaktiskos principus valodas mācības līdzekļu izveidē. Recenzentes novērtē diktātu krājuma atbilstību mācību programmām, terminu piemērotību, vērsās pret terminu *pašdiktāts*, kas tulkots no krievu valodas. A. Laua un A.

Greitjāne diktātu tekstiem iesaka vairāk izmantot obligāto un ieteicamo lasāmo literatūru, samazināt tulkoto tekstu daudzumu, "jo tulkotie teksti ne vienmēr ir nevainojami", nelietot pārāk garus, stilistiski neveiklus teikumus. Īpaša uzmanība pievērsta gramatikas vielas piesātinājumam diktātos, īpaši tiem rakstu valodas kultūras jautājumiem, kurus aizvien nepieciešams mācīt pastiprināti s, z divdabju formās, a, ā darbības vārdu formās, divdabja teiciens, pavēles izteiksme.

1962. gadā iznāk "Latviešu valodas mācība. Paflīdžeklis vidusskolu skolotājiem" Tās veidotāji ir Ilmārs Freidenfelds, Alfrēds Jankevics, Jūlijs Kārklīšs, Alīse Laua, Irma Martinsons, Emīlija Soida. Šajā grāmatā Alīses Lauas izstrādātās nodaļas ir leksikoloģija, frazeoloģija un fonētika. Tās ir pirmās viņas mācībgrāmatas nodaļas, kas uzrakstītas skolēniem. Recenzijā Valdemārs Ancītis šo grāmatu vērtē kā labāko no līdzšinējām vidusskolu gramatikām, jo tā "grib un spēj būt ista rokasgrāmata dzimtās valodas jautājumos. Grāmatas autori ir pazīstami savas nozares speciālisti. Šis apstāklis nodrošina grāmatā aplūkoto valodas parādību diezgan kompetentu apgaismojumu." (V. Ancītis. Jauna grāmata dzimtās valodas mācībā. Padomju Latvijas Skola, 1963., nr. 9.) Jāpiebilst, ka pēc šīs grāmatas savulaik mācījās arī latviešu filologi propedeitikas nodarbībās.

1963. gadā iznāk šo pašu autoru skolēniem adresētā "Latviešu valoda 9.–11. klasei", tai ir daudz izdevumu līdz pat 1975. gadam. A. Laua ir autore šās grāmatas leksikoloģijas, frazeoloģijas un fonētikas nodaļai.

1969. gadā iznāk plaša, studentiem domāta "Latviešu leksikoloģija", bet A. Laua tajā pašā gadā ir jau sagatavojusi grāmatīņu skolēniem "Leksikoloģija 9. klasei" (1969., 1974.), kā arī "Leksikoloģiju neredzīgo skolas 9. klasei" (1975.). 1985. gadā iznāk "Latviešu valoda 9. klasei", ko veidojis autoru kolektīvs: Margonis Apinis, Aina Blinkena, Rita Lāce, Alīse Laua. A. Laua tajā izstrādājusi leksikoloģijas daļu. Šai grāmatai veidoti "Metodiski norādījumi latviešu valodas mācīšanai" (1985.), kurā katrs autors sagatavojis ieteikumus attiecīgās mācību vielas mācīšanai. Alīses Lauas veidotā nodaļa "Leksikoloģijas mācīšana", kurā iekļauta arī frazeoloģija un leksikogrāfija, nozīmīga latviešu metodikā vēl joprojām.

Vēlāk iznāk "Latviešu valoda vidusskolām" (1988.), kā arī tās otrš un trešais izdevums ar nosaukumu "Latviešu valoda 10.–12. klasei" (1989., 1990.), Alīse Laua ir leksikoloģijas un frazeoloģijas daļu autore. Zīmīgi, ka Alīse Laua, gatavojot atkārtotu mācībgrāmatas izdevumu, savu daļu vienmēr pārskatīja, precizēja, jaunināja ar svaigiem valodas piemēriem. Tā viņa rīkojās arī tad, kad Baltu valodu katedras docētāji gatavoja mācībgrāmatu vidusskolām "Latviešu valoda 10.–12. klasei" (autoru kolektīvs Jānis Kušķis, Alīse Laua, Ilze Lokmane, Dzintara Paegle, Marta Rudzīte). Savu nodaļu viņa paspēja pārstrādāt un iesniegt publicēšanai nepilnu pusgadu pirms savas aiziešanas. Grāmata gan iznāca tikai 1998. gadā.

Alīse Laua ir bijusi skolotāja visu savu darba mūžu.

Dzintara Paegle

Alīses Lauas darbu bibliogrāfija

Publicētie darbi

- Par skolēnu izrunas kļūdām un to novēršanu // Padomju Latvijas Skola. 1953. – Nr. 12. – 57. – 60. lpp.
2. Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētiski fonoloģiskā sistēma: [disertācija filoloģijas zinātnu kandidāta grāda iegūšanai]. – Rīga, 1954. 319 lpp.: Ar il. – Bibliogr.: 288.–296. lpp.
 3. Фонетически-фонологическая система современного латышского литературного языка: Автореферат канд. дисс. Рига: Латвийский государственный университет, 1954. –19. С.
 4. Par dažu precizējumu nepieciešamību latviešu valodas ortogrāfijas sistēmā // Literatūra un Māksla. – 1956. – 8. dec.
 5. Konspekts mūsdienu latviešu valodas fonētikā. 2. novilkums. Rīga: 1959. – 73 lpp.
 6. Latviešu leksikoloģija un frazeoloģija: Konspekts mūsdienu latviešu valodas kursam. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1959. – 78 lpp.
 7. Par dažām nepilnībām jaunajā diktātu krājumā [kopā ar A. Greitjāni]. [Rec par grām. V. Bārziņa, A. Āboliņa, A. Straume. Diktātu krājums. R., 1958.] // Skolotāju Avīze. – 1959. – 15. maijs.
 8. Pareizi mācīsim konjugācijas! // Skolotāju Avīze. – 1959. – 13. nov.
 9. Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētikas jautājumi. – Rīga: LVI, 1961. 112 lpp.
 10. Leksikoloģija. Frazeoloģija. Fonētika // Latviešu valodas mācība: [palīgīdzeklis vidusskolu skolotājiem] / I. Freidenfelds, A. Jankevics, J. Kārklīšs, A. Laua, J. Martinsone, E. Soida. – Rīga: LVI, 1962. – 5.–33. lpp.
 11. Uzdevumu krājums praktiskajiem darbiem mūsdienu latviešu literārās valodas fonētikā, ortoēpijā un ortogrāfijā. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1962. 26 lpp. [Сборник задач для практических работ по фонетике, орфоэпии и орфографии современного латышского литературного языка. – Рига, 1962. –26 С.]
 12. Leksikoloģija. Frazeoloģija. Fonētika // Latviešu valoda 9.–11. klasei I. Freidenfelds, A. Jankevics, J. Kārklīšs, A. Laua, J. Martinsone, E. Soida. Rīga: LVI, 1963. – 3.–48. lpp. [atk. izd. 1966. 1967. 1968. 1969., 1970. 1971. 1972., 1974., 1975.]
 13. Mantotā un aizgūtā leksika. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1963. – 51 lpp.
 14. Daži leksikoloģijas jautājumi. Rīga: P. Stučkas LVU, 1964. 93 lpp. Bibliogr. parindēs.
 15. Pirmā latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. R. 1964 [kopā ar R. Veidemani] // Karogs. – 1964. – nr. 12. – 135.–137. lpp.
 16. Par dažiem nevēlamiem apvidvārdiem // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – Rīga: Liesma, 1966. – 57.–59. lpp.
 17. Par pareizu valodu // Karogs. – 1966. – Nr. 3. – 167.–168. lpp.

18. Par vietniekvārdu *manējs, tavējs* u. c. lietošanu // Latviešu valodas kultūras jautājumi (Rakstu krājums). – Rīga: Liesma, 1966. – 92. lpp.
19. Raiņa leksikas vārdnīca – darbs, kuru nevar atlikt // Literatūra un Māksla. 1966. – 3. dec.
20. Konspekts mūsdienu latviešu valodas fonētikā. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1967. – 74 lpp. – (P. Stučkas LVU Latviešu valodas katedra).
21. Par dažām svārstībām šaurā un platā e, ē lietošanā // P. Stučkas LVU ZR: Filoloģijas zinātnes. – 1967. – 60. sēj. – 115.–126. lpp. – Bibliogr. parindēs.
22. Sarunvaloda – vārdu atspoguļojums latviešu–krievu vārdnīcā // Referātu tēzes / Artura Ozola diena. Zin. konference “Leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumi” – Rīga, 1967. – 10.–13. lpp.
23. Ievadam // P. Stučkas LVU. Zinātniskie raksti: 86. sēj. Artura Ozola piemiņai. Latviešu leksikas attīstība. – 1968. – 9.–10. lpp.
24. Par zudušām verbu nozīmēm: (pēc latviešu tautasdziesmu materiāliem) // P. Stučkas LVU. Zinātniskie raksti: 86. sēj. Artura Ozola piemiņai. Latviešu leksikas attīstība. – 1968. – 51.–58. lpp. – Bibliogr. parindēs.
25. Latviešu valodas grafētika un ortogrāfijas principi / P. Stučkas LVU. Vēstures un filozofijas fakultāte. Latviešu valodas katedra. – Rīga, 1968. – 21 lpp.
26. Dardedze un varavīksne [par sinonīmu lietošanas biežumu] / Aija Balčuna, Alīse Laua // Karogs. – 1969. – Nr. 11. – 161.–162. lpp.
27. Latviešu leksikoloģija. – Rīga: Zvaigzne, 1969. – 256 lpp. – Bibliogr.: 244.–251. lpp.; 2., papild. izd. – Rīga: Zvaigzne, 1981. – 288 lpp. – Bibliogr.: 278.–285. lpp.
28. Latviešu literārās valodas fonētika: 2., papildinātais izdevums. Rīga: Zvaigzne, 1969. – 156 lpp: ar il.; 3. izd. – Rīga: Zvaigzne, 1980. – 119 lpp. 4., pārstr. un papild. izd. – Rīga: Zvaigzne ABC, 1997 – 160 lpp il.
29. Принципы составления словарной статьи в латышско-английском фразеологическом словаре / Орловская Л., Лая А. // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis. – 1969. – 9. – C. 27–39.
30. Leksikoloģija 9. klasei. – Rīga: Zvaigzne, 1972. – 54 lpp.; 2. izd. Rīga: Zvaigzne, 1974. – 54 lpp.
31. Verbālo frazeoloģismu strukturālie sakari // Valodniecība, folkloristika, metodika: Zinātniskās konferences tēzes. – Rīga, 1972. – 21.–25. lpp. – (8. Artura Ozola diena).
32. Frazeoloģismu saistāmība / I. Freimane, A. Laua, G. Riņķe, L. Kudirkiene; red. M. Rudzīte // Verbu un frazeoloģismu saistāmība: [mācību līdzeklis]. Rīga: LVU, 1975. – 56.–134. lpp.
33. Leksikoloģija [neredzīgo skolas 9. klasei]: 1. izd. – Rīga: Zvaigzne, 1975.
34. Reinis Bērtulis: [jauns filol. zin. kand.] // Padomju Students. – 1975. – 9. okt.
35. Lai dzirds ir valodas avots: [sakarā ar valodnieces T. Porītes 70. dzimšanas dienu] // Cīņa. – 1978. – 5. apr.
36. Artura Ozola devums latviešu padomju valodniecības veidošanā // Valodas kultūra radiovilnī: Valodas stila jautājumi. – Rīga, 1981. – 7.–9. lpp.

37. Leksikoloģija // Latviešu valoda 9. klasei. Mācību grāmata / autoru kol.: M. Apinis, A. Blinkena, R. Lāce, A. Laua. – Rīga: Zvaigzne, 1985. – 78.–114. lpp.
38. Leksikoloģijas mācīšana // Metodiski norādījumi latviešu valodas mācīšanai 9. klasē / Aut. kol.: M. Apinis, A. Blinkena, R. Lāce, A. Laua. Rīga: Zvaigzne, 1985. – 15.–23. lpp.
39. *saistība, tā tvirts* // Latviešu valodas vārdnīca A–Z. [Atb. red. D. Guļevska.] – Rīga: Avots, 1987. – 683.–692. lpp.; 791.–821. lpp.
40. Leksikoloģija // Latviešu valoda vidusskolām: mācību līdzeklis / autoru kol.: M. Apinis, A. Blinkena, I. Freidenfelds, H. Grase, A. Laua, M. Rudzīte, E. Soida. – Rīga: Zvaigzne, 1988. – 48.–87 lpp.: ģim.
41. Leksikostilistiskie vingrinājumi // Latviešu valoda vidusskolā: metod. palīgl. skolotājiem / M. Apinis, I. Freidenfelds, A. Laua u. c. 1988. – 14.–15. lpp.
42. Leksikoloģija // Latviešu valoda 10.–12. klasei: mācību līdzeklis vidussk. / autoru kol.: M. Apinis, A. Blinkena, I. Freidenfelds, H. Grase, A. Laua, M. Rudzīte, E. Soida. – 2. izd. – Rīga: Zvaigzne, 1989. – 48.–87. lpp.: il., ģim.; 3. izd. – Rīga: Zvaigzne, 1990. – 48.–87. lpp.
43. Latviešu valodas frazeoloģija. Rīga: Zvaigzne, 1992. – 79 lpp.
44. Latviešu frazeoloģijas vārdnīca: 2 sēj. / A. Laua, S. Veinberga, A. Ezeriņa; red. A. Pārupe. – Rīga: Avots, 1996.; 1. sēj. A–M. – 783 lpp.
45. Latviešu frazeoloģijas vārdnīca: 2 sēj. / A. Laua, S. Veinberga, A. Ezeriņa; red. A. Pārupe. – Rīga: Avots, 1996.; 2. sēj. N–Ž. – 682 lpp.; Saleniece R. Pirmā skaidrojošā latviešu frazeoloģijas vārdnīca // Grāmatu Apskats. 1996. Nr.16/17. 14.lpp. – Anotācija par grām.: Latviešu frazeoloģijas vārdnīca: 2 sēj. / [A. Laua, A. Ezeriņa, S. Veinberga]. – Rīga: Avots, 1996.
46. Rec.: Freimane I. Latviešu frazeoloģijas bagātības apliecinājums Literatūra. Māksla. Mēs. – 1997. – 27.marts / 3.apr. – 7.lpp.
47. Leksikoloģija // Latviešu valoda 10.–12. klasei / J. Kušķis, A. Laua, I. Lokmane, Dz. Paegle, M. Rudzīte. Rīga: Zvaigzne ABC, 1998. – 83.–124. lpp.

Rediģētie un recenzētie darbi

48. Pirmā latviešu valodas sinonīmu vārdnīca {rec. par E.Grīnbergas, O.Kalneciema, G.Lukstiņa, J.Ozola grāmatu "Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca" – Rīga, LVI, 1964., 528 lpp.} / Laua Alīse, Veidemane Ruta // Karogs. – 1964. – Nr.12. – 135.–137.lpp.
49. Soida Emīlija. Galvenās strukturālisma skolas aizrobežu valodniecībā mācību līdzeklis / red. Alīse Laua. – Rīga P.Stučkas LVU, 1968. – 80 lpp. Bibliogr.: 77.–80.lpp.(43 nos.)
50. [Rec. par rakstu krājumu "Latviešu valodas kultūras jautājumi" Rīga Liesma, 1968. – 4.laid. // Literatūra un Māksla. – 1969. – 22.febr. – 3.lpp.

51. Soida Emīlija. Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā: mācību līdzeklis / red. Aīse Laua. – Rīga: P.Stučkas LVU, 1969. – 79 lpp. – Bibliogr. parindēs
52. Freimane Inta. Metodiski norādījumi specsemināram sintaksē: Latviešu valodas un literatūras specialitātes neklātienes nodaļas 5. kursa studentiem / atb. par izdevumu Aīse Laua. – Rīga: P.Stučkas LVU, 1970. 17.lpp. Bibliogr.: 14.–17.lpp
53. Latviešu valodas un literatūras specialitātes programmas: [kursadaru un diplomdarbu izstrādes instrukcija] / red.: M.Gaile, A.Laua. – 3., papild. izd. – Rīga, 1970. – 106 lpp. – Bibliogr. nodaļu beigās.
54. Skaidrība lielo burtu lietošanā: [recenzija par T.Porītes monogrāfiju "Lielie burti mūsdienu latviešu valodā" – Rīga, Zinātne, 1970.] // Karogs. – 1970. – Nr.9. – 167.–168.lpp.
55. Latviešu literārās valodas vārdnīca: 8 sēj. / redkol.: R.Grabis, A.Laua u.c. – Rīga Zinātne, 1975 – 1996.
56. Rudzīte Marta. Baltistiem noderīgie žurnāli un turpinājumizdevumi valodniecībā [mācību līdzeklis] / red. A. Laua, M. Butlere tehn. red. A. Balčuna. – Rīga Pēteru Stučkas Latvijas Valsts Universitāte, 1976. – 63 lpp
57. Liepa E. Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā / zin. red. Aīse Laua; P.Stučkas LVU. – Rīga: Zinātne, 1979. – 231 lpp. – Bibliogr.: 216.lpp

Raksti par viņu

58. Roze Liene. Ievadījums vārdu krājuma izpratnē [recenzija par Aīses Lauas monogrāfiju "Latviešu leksikoloģija" – Rīga, Zvaigzne, 1969.] // Karogs. Nr.11. – 172.–173.lpp.
59. Veidmane R. Monogrāfija par latviešu leksiku [recenzija par Aīses Lauas monogrāfiju "Latviešu leksikoloģija" – Rīga, Zvaigzne, 1969.] // Literatūra un Māksla. – 1969. – 22.nov. – 5.lpp.
60. Burceva M. Zinātniece ar darba cilvēka dvēseli [Par docenti Aīsi Lauu] // Padomju Students. – 1970. – 5.nov.
61. [Endzeļina prēmija 1970.gadā piešķirta doc. A.Lauai par darbiem "Latviešu literārās valodas fonētika" un "Latviešu leksikoloģija"] // Padomju Students. – 1970. – 5.nov.
62. Rudzīte Marta. Pirmās Endzeļina prēmijas kandidātes. [Par latviešu valodniecēm A. Blinkenu un A. Lauu]. – Padomju jaunatne, 1970. – 6. jūn.
63. Liepa Elmārs. Darbs runas kultūras laukā [recenzija par Aīses Lauas monogrāfiju "Latviešu literārās valodas fonētika. 2. papild. izd.] Rīga, Zvaigzne, 1969.] // Karogs. – 1970. – Nr.7. – 165.–167.lpp.
64. Rudzīte Marta. Četrkārtīga jubileja valodniecei [sakarā ar Aīses Lauas 60.dzimšanas dienu] // Literatūra un Māksla. – 1974. – 2.febr. – 15. lpp.

65. Rudzīte Marta. Paliekoša mūsu fonētikā, leksikā, frazeoloģijā: [Sakarā ar valodnieces 70. dz. d.]. Grām.: Dabas un vēstures kalendārs 1984. gadam. – R.: Zinātne, 1983, 165.–168. lpp.
66. “Docente Alīse Laua...”: [Sakarā ar valodnieces 70. dz. d.] / R. Cimdiņa, R. Cimdiņa, A. Cakule, G. Smilts. // Skolotāju Avīze, 1984. – nr. 5. – 1. febr. – 8. lpp.: il.
67. Hronika: [sakarā ar Alīses Lauas 70. dzimšanas dienu] // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – Rīga, 1984. – 20. laid. – 167.–168. lpp.
68. Latviešu valoda / I. Freimane, J. Kušķis, A. Laua, M. Rudzīte, E. Soida // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. – 5. sēj. – 643.–648. lpp.
69. Rudzīte Marta. Latviešu fonētikas, leksikas un frazeoloģijas pētniece: [sakarā ar valodnieces 70. dz. d.]. // Dzimtenes Balss. – 1984. – 5. nr. – 2. febr. – 5. lpp.
70. Alīse Laua: 1914. 2. febr. – 1994. 29. apr. // Izglītība un Kultūra. – 1994. 5. maijs. – 23. lpp. Paraksts: LU Baltu valodu katedra.
71. Filoloģijas fakultāte / S. Kļaviņa, A. Stikāne // Latvijas Universitāte 75. – Rīga Latvijas Universitāte, 1994. – 139.–154. lpp.
Pieminētas arī Emīlija Soida, Alīse Laua.
72. Paegle Dzintra. Alīse Laua 1914. 2. febr. – 1994. 29. apr. // Literatūra un Māksla. – 1994. – 6. maijs. – 7. lpp.
73. Kušķis Jānis. Izlokšņu ieskaņojumu un studentu zinātnisko darbu fondi Latvijas Universitātes Baltu valodu katedrā [saturā par Annas Ābeles dzīvi un darbību – 29. lpp.] // Latvijas ZA Vēstis. A. – 1996. – Nr. 3. – 27.–30. lpp.
Saturā minētas: M. Rudzīte, A. Laua, Dz. Paegle.
74. Marta Rudzīte. Valodniecības pētījumi Latvijas Universitātē. // Baltu filoloģija VIII. 1999. – 187.–184. lpp.

Liāna Langrāte, Dzintra Paegle

EMĪLIJAI SOIDAI – 75

Emīlijas Soidas (1924–1989) devums Latvijas zinātnē un izglītībā

Filoloģijas doktore, LU docente Emīlija Soida bija pavasara cilvēks dzimusi 1924. gada 22. martā Ludzas apriņķa Nirzas pagasta Opšos, kur vecāki bija iekopuši savu 16 ha lielo zemnieku saimniecību.¹ Skolas gaitas E. Soida sāka Pereļu četrklasīgajā un Rundēnu sešklasīgajā pamatskolā, bet teicami noslēdza Ludzas vidusskolā 1945. gadā. Tā paša gada rudenī viņa iestājās Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātē un sāka studēt baltu filoloģiju. Atceroties studiju gadus, E. Soida atzina, ka sirdi un prātu toreiz savijņojušas profesora Jāņa Alberta Jansona lekcijas par latviešu folkloru, profesora Jāņa Endzelīna lekcijas valodniecībā un profesora Roberta Peišes mākslas vēstures lekcijas. Savukārt, strādādama par korektori laikrakstā *Padomju Jaunatne* 1946./47. un 1949. gadā un mācīdama latviešu valodu Republikāniskajā partijas skolā 1950./51. gadā, viņa ieguva praktiskās iemaņas turpmākajam valodas pētnieces un docētājas darbam.

Tūdaļ pēc studijām 1950. gadā E. Soidu uzņēma aspirantūrā un viņa sāka izstrādāt zinātņu kandidāta disertāciju *Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos (Pēterburgas Avīzēs)*, bet tieši pēc aspirantūras beigšanas 1953. gada 1. oktobrī Latviešu valodas katedras vecākās pasniedzējas amatā sākās E. Soidas pedagoģiskais darbs Universitātē.

Kandidāta disertācijas zinātniskais vadītājs bija Arturs Ozols, toreiz arī pats vēl zinātņu kandidāts. E. Soidas pētījuma 618 mašīnraksta lappusēs tiek dots sistemātiska *Pēterburgas Avīžu* valodā lietoto vārdkopu analīze pēc to centrālā un atkarīgā komponenta. Jāatgādina, ka tolaik latviešu valodniecībā pats termins *vārdkopa* vēl bija svešs un šī gramatiskā parādība teorētiski nebija aplūkota. Tāpēc E. Soidas disertācijas ievadnodāļa ir velīta vārdkopu teorijas attīstības apskatam. Disertācijas autore ir izsekojusi vārdkopu interpretācijai krievu un latviešu gramatikās, sākot ar Mihailu Lomonosovu (1757) un Augustu Bilenšteinu (1863) līdz Viktoram Vinogradovam un 20. gs. 50. gadu latviešu valodas skolu gramatikām, kā arī indoeiropiešu saīdzināmajās gramatikās, konkrēti – Karla Brugmana un Bertolda Delbrīka darbos (1893).

E. Soida disertāciju sekmīgi aizstāvēja 1954. gada 12. jūnijā. Tajā pašā dienā savu kandidāta disertāciju par Ziemeļvidzemes izloksnēm aizstāvēja arī Marta Rudzīte. Iepriekš, 1953. gada 23. februārī, savu kandidāta darbu par vienkopas teikumu tipiem jau bija aizstāvējis Jūlijs Kārklīnš. Līdz ar to, A. Ozola vārdiem runājot, sabiedrības priekšā pirmo reizi bija nostājusies latviešu padomju valodnieku jaunā paaudze, un tas iezīmēja valodniecības tālāku gaitu.²

Pašas jaunās filoloģijas zinātņu kandidātes E. Soidas gaita turpinājās LVU Vēstures un filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedras docentes darbā un septiņus gadus (1. 01. 1955. – 9. 05. 1961.) arī fakultātes prodekānes pienākumos. Šajā periodā republikas augstskolu reorganizācijas dēļ ļoti paplašinājās LVU Vēstures un filoloģijas fakultāte: 1955. gadā tajā iekļāvās Rīgas Pedagoģiskā institūta vēstures nodaļa, 1958. gadā – šā institūta Valodas un literatūras fakultāte, bet 1960. gadā Daugavpils Pedagoģiskā institūta latviešu valodas un literatūras nodaļa. Vadot fakultāti šādos apstākļos, kā

raksta E. Soida iesniegumā LVU rektoram 1961. gada 27. februārī, nav iespējams sistemātiski strādāt zinātnisko darbu un celt savu pedagoga kvalifikāciju. *Tālab pašreiz mans lielākais lūgums ir atbrīvot mani no dekāna vietnieka pienākumiem, ...*, E. Soida atkārtoti lūdza LVU rektoram.³

Pēc šī lūguma apmierināšanas E. Soida turpināja darbu tikai Latviešu valodas katedrā: docēja mūsdienu latviešu literārās valodas morfoloģiju, ievadu valodniecībā, vispārīgo valodniecību, vadīja speciālus kursus un seminārus morfoloģijā, piedalījās latviešu valodas mācību grāmatas izstrādē vidusskolai (skat. E. S. bibliogrāfijā: 2, 3) un sagatavoja mācību līdzekļus studiju kursiem Universitātē (skat.: 6, 7). E. Soidas uzmanības centrā bija mūsdienu latviešu valodas morfoloģija, tās sistēmiska analīze sinhroniskā aspektā: viņa izveidoja šī studiju kursa struktūru, iedzīlīnājās gramatiskā kategorijā, piemēram, kārtas, izteiksmes, laika, būtībā un izpausmēs, vienmēr respektēja gramatiskās formas un nozīmes vienību, noteiktus analīzes principus.

Kad 1963. gadā no 20. līdz 25. martam Maskavā notika vēsturiskā PSRS Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras nodaļas rīkotā apspriede par valodniecības tālāku attīstību Padomju Savienībā, E. Soidai Latvijas delegācijas sastāvā bija lemts būt klāt *laikmetu griežos*, kad oficiāli tika novērtēta Staļina personības kulta postošā loma valodniecībā un apspriestas valodu zinātnes tālākas attīstības perspektīvas.⁴

60. gados, diferencējot morfoloģijas objektus (morfēma, vārds, vārdforma) un arī apzinoties morfēmiskās, vārddarināšanas un formveidošanas analīzes īpatnības, E. Soida arvien noteiktāk pievērsās vārddarināšanas sistēmas izpētei. Tradicionālā A. Ozola piemiņas konference 1969. gadā tika veltīta vārddarināšanas problēmām mūsdienu valodniecībā, un E. Soida tajā referēja par būtisku un principiālu jautājumu – par formu un nozīmi mūsdienu latviešu valodas derivācijā (skat.: 8). Jau nākamajā gadā tika publicēts programmatiskais E. Soidas raksts par vārddarināšanas analīzes principiem mūsdienu valodniecībā (skat.: 10), tajā latviešu valodniecībā pirmoreiz raksturota sinhroniskas un sistēmiskas vārddarināšanas būtība, tās pamatjēdzieni: motivācija, derivatīvā nozīme un vārddarināšanas tips, noskaidrotas arī atšķirības starp derivatīvo un morfēmisko analīzi. Šajā rakstā paustās koncepcijas rašanos bija ietekmējusi gan čehu valodnieka M. Dokulila monogrāfija *Tvoreni slov v češtine* (Praha, 1962), gan krievu valodnieku G. Vinokura, J. Kubrjakovas, V. Lopatina un I. Uluhanova darbi. Savukārt E. Soidas piedāvātie vārddarināšanas analīzes principi vēlāk veidoja latviešu valodas vārddarināšanas pētīnieku un aprakstītāju teorētiskos uzskatus.

Vārddarināšanas pētīšanai 60. gadu beigās E. Soida kopā ar Sarmu Kļaviņu izstrādāja pirmo latviešu valodas inverso vārdnīcu, izmantojot 1963. gadā izdotās autoru kolektīva sakārtotās Latviešu krievu vārdnīcas leksikas materiālu, ap 35 000 leksēmu. 1970. gadā inversā vārdnīca tika izdota rotaprinta izdevumā 500 eksemplāru metienā (skat. 9) un bija pirmā šā tipa vārdnīca Baltijā un starp pirmajām divdesmit pasaulē. Tās iznākšanu Maskavas valodnieks A. Vasiļevičs savā recenzijā žurnālā *Filologičeskije nauki* atzina par ārkārtīgi savlaicīgu un nepieciešamu. (skat.: 9). *Pašlaik tā ir kļuvusi par bibliogrāfisku retumu un ir īpaši grūti pieejama zinātniekiem ārzemēs, kaut arī interese par to ir liela, jo inversās vārdnīcas ir svarīgs valodniecisku pētījumu*

avots un ir ārkārtīgi vērtīgs līdzeklis vispirms morfoloģijas (formveidošanas un vārddarināšanas) jautājumu risināšanai, kā arī vārdu uzbūves pētījumiem fonoloģiskā skatījumā, lasām Sanktpēterburgas universitātes baltu valodu pētnieka, filoloģijas doktora A. Andronova priekšvārdā viņa izdotajam šīs vārdnīcas otrajam izdevumam Sanktpēterburgā 1999. gadā. Arī Latvijā atkārtots vārdnīcas izdevums lieti noderētu gan latviešu valodas pētniekiem, gan skolotājiem, kā arī krustvārdu miklu veidotājiem un risinātājiem.

Tādējādi 1970. gadā E. Soidai bija gan teorētiskā koncepcija, gan valodas materiāls, lai uzsāktu latviešu valodas vārddarināšanas sistēmas aprakstu. Šā uzdevuma veikšanai viņa 16. septembrī tika ieskaitīta vecākās zinātniskās līdzstrādnieces amatā, t. s. doktorantūrā (pašreizējā terminoloģijā pirmshabilitācijas atvaļinājumā) uz 2 gadiem. Šie intensīva darba gadi vainagojās ar pētījuma resp. doktora disertācijas *Vārddarināšanas sistēma mūsdienu latviešu literārajā valodā* manuskriptu – 600 lappusēs, latviešu valodā. 1972. gada rudenī autore to nodeva savai LVU Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedrai apspriešanai.⁵ Kolēģi to apsprieda novembrī un ieteica aizstāvēšanai. Taču pēc tā laika zinātnisko grādu iegūšanas noteikumiem disertāciju vajadzēja publicēt grāmatā, kā arī tulkot krieviski, bet disertantei tālāk vajadzēja atsākt pilnas slodzes pedagoģisko darbu katedrā. Tā arī šis pētījums ir palicis nepublicēts, jo katedras pūles atrast finansējumu monogrāfijas izdošanai ne Sorosa fondā – Latvija, ne citur nav devušas vēlamo rezultātu. Tāpēc daži docentes audzēkņi – latviešu valodas pētnieki aplami domā, ka *monogrāfiju par latviešu valodas derivatīvo sistēmu (kā to ir paveicis V. Urbutis lietuviešu valodniecībā) E. Soida nepaguva uzrakstīt un ka tas vēl ir nākotnes uzdevums citas paaudzes valodniekiem.*⁶ Tomēr E. Soida paguva aplūkot referātos, lekcijās un nopietnos rakstos vairākus būtiskus vārddarināšanas jautājumus: galotnes derivatīvās funkcijas (skat.: 14, 16), sintaktiskas cilmes atributīvie ģenitīveni (skat.: 12, 15), verbu derivācijas un valences attieksmes (skat.: 22, 18), derivatīvā nozīme (skat.: 19), refleksīvā verba vieta latviešu vārddarināšanas sistēmā (skat.: 11). Par to, ka šīs publikācijas ir svarīgas arī citas paaudzes pētniekiem, liecina tas, ka daudzas no tām mūsdienu latviešu literārās valodas vārddarināšanai veltītā hrestomātijā ir ietilpinājusi filoloģijas doktore A. Vulāne (skat.: 26 – 29), viņa ir arī atkārtoti pēc autores nāves izdevusi E. Soidas pētījumu par adverbu un adverbēšanas latviešu valodā (skat.: 25).

Pēc atgriešanās pedagoģiskā darbā docente E. Soida aizrautīgi un neatlaidīgi mācīja studentiem latviešu valodas morfoloģiju un vārddarināšanu, arī valodniecības vēsturi.

Jauns posms viņas dzīvē sākās 1976. gada 1. septembrī, kad nācās pārņemt no docentes Alīses Lauas Latviešu valodas katedras vadību. 1981. gada 9. decembrī viņa tika atkārtoti ievēlēta šajā amatā. Tādējādi katedras vadīšanai E. Soida atdeva vairāk nekā desmit gadu, t. i., līdz 1987. gada 27 februārim. Vadīdama katedru toreiz, kad latviešu valoda vēl nebija valsts valoda, viņa ar lielu atbildību rūpējās par latviešu filoloģijas studiju pilnvērtīgu norisi, par latviešu valodas pētīšanu, mācīšanu un saglabāšanu nākotnei.

Viena no katedras vadītājas prioritātēm bija mācību literatūras programmu, mācību grāmatu un mācību līdzekļu – sagatavošana studentiem.

1985. gadā E. Soidas redakcijā iznāca jaunas latviešu valodas un literatūras specialitātes programmas (skat.: 21). No 1976. līdz 1987. gadam katedras docētāji publicēja 5 mācību grāmatas un 15 mācību līdzekļus. Pati E. Soida kopā ar S. Kļaviņu pārtulkoja Ļeņingradas profesora Vitālija Koduhova grāmatu *Vispārīgā valodniecība* (skat.: 81), ko PSRS Augstākās un vidējās speciālās izglītības ministrija bija apstiprinājusi par mācību grāmatu universitāšu filoloģijas specialitāšu studentiem.

Docente E. Soida piedalījās arī jaunas latviešu valodas mācību grāmatas izstrādē vidusskolai (skat.: 23). Neparasta bija kopā ar kolēģiem J. Kārklīņu un M. Rudzīti sagatavotā *Valodas mācība* 11. klasei (skat.: 17), kurā E. Soida saistoši apcerēja vispārīgās valodniecības jautājumus: valodas būtība, izcelšanās, attīstība un raduraksti, kā arī rakstības vēsture. Šo grāmatas daļu skolotāji izmantoja, mācot vidusskolas pēdējā klasē programmā paredzētos *Vispārīgos atzinumus par valodu*. Grāmatu papildināja interesanta E. Soidas sagatavota skaņuplate *Valodu paraugi* spilgta valodu radniecības un dažādības liecība.

E. Soidas erudīcijai radās atbilstošs izmantojums, sagatavojot Latvijas padomju enciklopēdiju 10 sējumos (1981 – 1987). Viņa bija visu sējumu valodniecības nozares zinātniskā konsultante, un pati ir uzrakstījusi enciklopēdijai 43 rakstus (skat.: 30 – 80) par valodniecības vēstures, vispārīgās valodniecības un morfoloģijas jautājumiem.

Daudz enerģijas katedras vadītāja E. Soida ziedoja ikgadējo tematisko A. Ozola piemiņas konferenču rīkošanai. Ar savu problemātiku šīs konferences pulcēja ne tikai Latvijas, bet arī citzemju valodniekus. Īpaši lielu interesi izraisīja semantikas problēmām veltītā konference 1978. gadā: tajā tika nolasīti 72 (!) referāti. Savukārt E. Soidas zinātniskajām interesēm vistuvākā bija konference par verbu valodas sistēmā 1982. gadā un par kārtas kategoriju diahroniskā un sinhroniskā aspektā 1983. gadā.

Docentei E. Soidai bija plašas zināšanas un intereses: vēsture, literatūra, tēlotājmāksla un mūzika. Viņa daudz lasīja un bija sakrājusi bagātu mājas bibliotēku. Tās daļu valodniecības literatūru, vairāk nekā 2000 vērtīgu grāmatu, E. Soidas piederīgie uzdāvināja viņas katedrai, un tagad šo bagātību ar pateicību izmanto studenti un docētāji Filoloģijas fakultātes lasītavā Visvalža ielā 4A.

E. Soida bija Latvijas patriote, aktīvs un emocionāls cilvēks. Kad 1988. gada maija beigās latviešu inteliģence gatavojās vēsturiskajam Radošo savienību plēnumam 1. un 2. jūnijā, viņa kopā ar toreizējo Latviešu valodas katedras vadītāju docenti S. Kļaviņu un profesori M. Rudzīti sagatavoja un 26. maijā nosūtīja plēnuma rezolūcijai priekšlikumus par valsts valodas statusa konstitucionālu noteikšanu latviešu valodai, par nepieciešamību pilnībā nodrošināt izglītību dzimtajā valodā, par lietvedības nodrošināšanu latviešu valodā un par iespēju nodrošināšanu aizstāvēt zinātņu kandidātu un doktoru disertācijas latviski.⁷ Šie priekšlikumi negrozīti tika iekļauti Plēnuma rezolūcijas nodajā *Republikas statusa un tiesību aspekti*.⁸ Turpretī daži citi Latvijas valodnieki vēl 1988. gada augustā neizlēmīgi piedāvāja vienu no trim iespējām latviešu valodas statusa noteikšanā: 1) atzīt par republikas oficiālo valodu, 2) noteikt latviešu un krievu valodai pilnīgi vienādas funkcijas, garantējot absolūtu

un harmonisku divvalodību, 3) nenoteikt nekādu īpašu statusu atšķirībā no pārējām republikā dzīvojošo pilsoņu valodām.⁹ Trešās Atmodas notikumos, īpaši Valodu likuma apspriešanā, E. Soida piedalījās ar viņai raksturīgo dedzību. Žēl, ka viņa nepiedzīvoja Latvijas neatkarības atjaunošanu, jo aizgāja mūžības ceļos 1989. gada 5. decembrī.

Docente E. Soida bija nopietna zinātniece, prasmīga pedagoģe un atbildīga vadītāja, kas atstājusi nozīmīgu ieguldījumu latviešu valodas vārdarināšanas un morfoloģijas pētīšanā, vispārīgās valodniecības atziņu izplatīšanā un latviešu valodas speciālistu izglītošanā.

Atsauces

Emlīijas Soidas personīgā lieta // LU arhīvs, 7. apr., 9221. lieta.

² Ozols A. Jaunākie latviešu valodas pētījumi // Raksti valodniecībā. R., 1967, 524. lpp.

³ E. Soidas personīgā lieta // LU arhīvs, 7. apr., 9221. lieta, 32. lpp.

⁴ Теоретические проблемы современного советского языкознания. Москва, 1964.

⁵ E. Soidas personīgā lieta // LU arhīvs, 7. apr., 9221. lieta, 44. lpp.

⁶ Pakratniece K. Vārdarināšanas jautājumi latviešu valodniecībā // *Acta Baltica* – 99. Kaunas, 1999, 44. lpp.

⁷ *Baltu filoloģija* – I. R., 1991, 39. lpp.

⁸ Latvijas PSR Rakstnieku Savienības valdes plēnums 1988. g. 1., 2. VI. Rezolūcija // *Literatūra un Māksla*, 1988. g. 10. jūnijs, 1. lpp.

⁹ Blinkena A. Par latviešu valodas statusu – esošo un vēlamo // *Padomju Jaunatne*, 1988. g. 30. augusts, 2. lpp.

Sarma Kļaviņa

Emīlijas Soidas darbu bibliogrāfija

Publicētie darbi

1. Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos: ["Pēterburgas Avīzēs"]: kandidāta disertācija. – Rīga, 1954. – 618 lpp. – Bibliogr.: 614.–618. lpp.
2. Latviešu valodas mācība: [palīg līdzeklis vidusskolu skolotājiem] / I. Freidenfelds, A. Jankevics, J. Kārklīņš, A. Laua, J. Martinsone, E. Soida. – Rīga: LVI, 1962. – 384 lpp.
3. Latviešu valoda 9. 11. klasei / I. Freidenfelds, A. Jankevics, J. Kārklīņš, A. Laua, J. Martinsone, E. Soida. – Rīga: LVI, 1963. – 415 lpp. [atk. izd. 1966., 1967., 1968., 1969., 1970., 1971., 1972., 1974., 1975.]
4. Vārdu "pulka, pulks" lietojums pagājušā gadsimta sešdesmitajos gados un mūsu dienās // Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi: [rakstu krājums] – Rīga: Zvaigzne, 1967 – 122.–130. lpp.
5. Daži jautājumi par nominālo vārdkopu reducēšanos // Latviešu leksikas attīstība. 1968. – 299.–317. lpp. – (Zinātniskie raksti / P. Stučkas LVU; 86. sēj.) – Bibliogr. parindēs. – Kopsav. krievu val.
6. Galvenās strukturāisma skolas aizrobežu valodniecībā: Mācību līdzeklis / red. A. Laua. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1968. – 80 lpp. – Bibliogr.: 77.–80. lpp. (43 nos.).
7. Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā: Mācību līdzeklis / red. A. Laua. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1969. – 79 lpp. – Bibliogr. parindēs.
8. Forma un nozīme mūsdienu latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā // Vārddarināšanas problēmas mūsdienu valodniecībā: Zinātniskās konferences materiāli. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1969. – 43.–52. lpp.
9. Latviešu valodas inversā vārdnīca // E. Soida, S. Kļaviņa. Rīga: P. Stučkas LVU, 1970. 256 lpp. Bibliogr.: 250.–256. lpp. Rec. Василевич А. П. [Рецензия на книгу] // Филологические науки. 1971. – 4. – С. 127–129.
10. Vārddarināšanas analīzes principi mūsdienu valodniecībā un valodā // Latviešu valodas un literatūras problēmas: Rakstu krājums. Rīga: Zvaigzne, 1970. – 75.–94. lpp.
11. Refleksīvais verbs latviešu valodas vārddarināšanas sistēma Valodniecība. Folkloristika. Metodika: Zinātniskās konferences tēzes. Rīga, 1972. – 33.–37. lpp.
12. Ģenitīveņi // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – Rīga, 1974. – 10. laid. 114.–128. lpp.
13. Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās // Inovācijas dažādos valodas līmeņos: Republikas augstskolu zinātnisko rakstu krājums. – Rīga, 1975. 131.–161. lpp. – Bibliogr. parindēs. – Kopsav. krievu val.
14. Galotnes funkcijas latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1976. – Nr. 12. – 103.–112. lpp.

15. Sintaktiskas cilmes atributīvie ģenitīveņi // Valodas sistēma. Rīga: P. Stučkas LVU, 1976. 148.–210. lpp. (Zinātniskie raksti / P. Stučkas LVU; 259. sēj.).
16. Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu valodā // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1977. – Nr. 2. – 109.–121. lpp.
17. Valodas mācība: Rokasgrāmata latviešu valodas mācīšanai 11. kl. / Jūlijs Kārklīšs, Marta Rudzīte, Emīlija Soida. – Rīga: Zvaigzne, 1977. – 128 lpp.: il., ģim. – Rec.: Dz. Paegle "Vai tikai skolotājiem?" // Padomju Jaunatne. 1978. – 22. marts.
18. Verba derivatīvās īpatnības un valence 4. Vissavienības baltistu konference. – Rīga, 1980. – 81.–82. lpp.
19. Par dažām vārda drināšanas nozīmes pazīmēm latviešu valodā // Semantikas problēmas: Zinātnisko rakstu krājums. Rīga: P. Stučkas LVU, 1982. – 122.– 129. lpp.
20. Par dažiem jauninājumiem un par sufiksu *-ain-* adjektīvu darināšanas sistēmā // Leksiskas un gramatiskas inovācijas: Zinātnisko rakstu krājums. – Rīga, 1982. – 110.–120. lpp.
21. Latviešu valodas un literatūras specialitātes programmas / sast. Emīlija Soida. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1985. – 162 lpp.
22. Verbu derivācijas un valences attieksmes // Baltu valodas senāk un tagad: Rakstu krājums. – Rīga: Zinātne, 1985. – 160.–166. lpp.
23. Latviešu valoda vidusskolām: Mācību līdzeklis / autoru kol.. M. Apinis, A. Blinkena, I. Freidenfelds, H. Grase, A. Laua, M. Rudzīte, E. Soida. Rīga: Zvaigzne, 1989. – 380. lpp.: ģim.
24. Latviešu valoda 10. 12. klasei: Mācību līdzeklis vidussk. / autoru kol.: M. Apinis, A. Blinkena, I. Freidenfelds, H. Grase, A. Laua, M. Rudzīte, E. Soida. – 2. izd. – Rīga: Zvaigzne, 1989. – 380 lpp.: il., ģim.
25. Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā: [Metodiska izstrādne] / red. A. Vulāne, S. Liniņa. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1991 55 lpp.
26. Forma un nozīme mūsdienu latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā // Hrestomātija mūsdienu latviešu literārās valodas vārddarināšanā. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1992. – 46.–54. lpp.
27. Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu valodā // Hrestomātija mūsdienu latviešu literārās valodas vārddarināšanā. Rīga: Latvijas Universitāte, 1992. – 22.–45. lpp.
28. Galotnes funkcijas latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā Hrestomātija mūsdienu latviešu literārās valodas vārddarināšanā. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1992. – 2.–21. lpp.
29. Refleksīvais verbs latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā Hrestomātija mūsdienu latviešu literārās valodas vārddarināšanā. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1992. – 55.–59. lpp.

Raksti enciklopēdijās

30. Vārdu darināšana // Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. Rīga: Zinātne, 1970. – 3. sēj. – 636.–637. lpp.
31. Bartoli Mateo // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1981. – 1. sēj. – 683. lpp.
32. Benvenists Emils // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1981. – 1. sēj. – 737. lpp.
33. Boduēns de Kurtenē // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1982. – 2. sēj. – 69. lpp.
34. Bonfante Džuljāno // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1982. – 2. sēj. – 88. lpp.
35. Inovācija // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1983. – 4. sēj. – 283. lpp.
36. Izteiksme gramatikā, mods // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1983. – 4. sēj. – 396. lpp.
37. Jaungramatiķi // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1983. 4. sēj. – 454. lpp.
38. Kārklīnš Jūlijs // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1983. 4. sēj. – 682. lpp.
39. Kārta gramatikā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1983. 4. sēj. – 698. lpp.
40. Latviešu valoda / I. Freimane, J. Kušķis, A. Laua, M. Rudzīte, E. Soida // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. 5. sēj. – 643.–648. lpp.
41. Kazaņas lingvistiskā skola // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. 5. sēj. – 62. lpp.
42. Konjugācija gramatikā // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. 5. sēj. – 297. lpp.
43. Kontaminācija valodniecībā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. – 5. sēj. – 314. lpp.
44. Laiks gramatikā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. 5. sēj. – 694. lpp.
45. Lietvārds // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1985. – 6. sēj. – 170. lpp.
46. Locījums gramatikā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1985. 6. sēj. – 223. lpp.
47. Maskavas lingvistiskā skola // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1985. – 6. sēj. – 485. lpp.
48. Modalitāte valodniecībā // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1985. – 6. sēj. – 736. lpp.

49. Morfēma // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 18. lpp.
50. Morfoloģija // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 18. lpp.
51. Nenoteiksme, infinitīvs // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 142. lpp.
52. Neolingvistika // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 148. lpp.
53. Neoloģisms // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. – 7. sēj. – 148. lpp.
54. Nomens // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 217. lpp.
55. Nominācija valodniecībā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 218. lpp.
56. Nozīme valodniecībā // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 248. lpp.
57. Paģīgvārdi // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 484.–485. lpp.
58. Pānini (5.–4. gs. p.m.ē.) // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. – 7. sēj. – 501. lpp.
59. Paradigma valodniecībā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 514. lpp.
60. Paradigmātika // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 514. lpp.
61. Partikula // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. – 7. sēj. – 554. lpp.
62. Pauls Hermanis // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 593. lpp.
63. Persona, gramatiskā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 642. lpp.
64. Pizāni Vitore // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 7. sēj. – 728. lpp.
65. Postpozīcija // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. – 8. sēj. – 100. lpp.
66. Poteņņa Aleksandrs // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. – 8. sēj. – 100. lpp.
67. Prāgas lingvistiskā skola // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. – 8. sēj. – 108.–109. lpp.
68. Prepozīcija // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. 8. sēj. – 124. lpp.
69. Sakne valodniecībā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. – 8. sēj. – 541. lpp.

70. Saliktenis, kompozīts // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986. – 8. sēj. – 555. lpp.
71. Šleihers Augusts // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. – 9. sēj. – 419. lpp.
72. Šmits Johanness // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. – 9. sēj. – 423. lpp.
73. Šuharts Hugo // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 9. sēj. – 445. lpp.
74. Vārds // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 10. sēj. – 290.–291. lpp.
75. Vārdu atvasināšana // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 10. sēj. – 291. lpp.
76. Vārdu darināšana // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 10. sēj. – 291. lpp.
77. Vārdu kārtā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 10. sēj. – 291. lpp.
78. Vārdu šķiras // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 10. sēj. – 291.–292. lpp.
79. Veids gramatikā // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 10. sēj. – 328. lpp.
80. Vietniekvārds // Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 10. sēj. – 427. lpp.

Tulkojumi

81. Koduhovs Vitālijs. Vispārīgā valodniecība / tulk. Sarma Kļaviņa, Emīlija Soida. – Rīga: Zvaigzne, 1987. – 294 lpp.

Rediģētie un recenzētie darbi

82. Dažas problēmas sakarā ar jauno sintakses mācību grāmatu 8.–11. klasei: [Recenzija par grāmatu: Latviešu valodas gramatika 8. – 11. klasei: 2. d. Rīga, 1954. 240. lpp.] / J. Kārklīšs, E. Soida, M. Briģe, I. Freidenfelds // Padomju Latvijas Skola. – 1955. – Nr. 1. – 80.–86. lpp.
83. Dažas problēmas sakarā ar jauno sintakses mācību grāmatu 8.–11. klasei: [Recenzija par grāmatu: Latviešu valodas gramatika 8. – 11. klasei: 2. d. Rīga, 1954. 240. lpp.] / J. Kārklīšs, E. Soida, M. Briģe, I. Freidenfelds // Padmju Latvijas Skola. – 1955. – Nr. 2. – 89.–99. lpp.

84. Rozenbergs Jānis. Valodas un rakstības izcelšanās un attīstība: Mācību līdzeklis / red. Emīlija Soida. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1969. – 36 lpp. Bibliogr.: 25. lpp. (11 nos.)
85. Инновации на разных языковых уровнях: Межвузовский сборник научных трудов / ред. кол.: Эмилия Сойда. – Рига: ЛГУ имени П. Стучки, 1975. – 163 с.
86. Kļaviņa Sarma. Statistika valodniecībā: Mācību līdzeklis filoloģijas fakultātes studentiem / rec. J. Kārklīšs, I. Liepa; red. E. Soida; P. Stučkas LVU. Latviešu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1980. – 145 lpp.
87. Paegle Dzintra. Motivācijas aspekts nominācijā: Mācību līdzeklis latviešu valodas un literatūras specialitātes studentiem / rec. I. Ēdelmane, J. Kušķis; red. E. Soida, I. Audriņa; P. Stučkas LVU. Latviešu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1980. – 1980. – 23 lpp. – Bibliogr.: 20.–22. lpp.
88. Semantikas problēmas: Zin. rakstu krāj. = Проблемы семантики: Сб. науч. тр. / ред. кол.: J. Kārklīšs (atb. red.), R. Bērtulis, N. Gusarova, E. Soida, Z. Tolmačova; P. Stučkas LVU Latviešu valodas katedra. Krievu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1982. – 207 lpp.
89. Freimane Inta. Latviešu valodas skaņu vārdi: Mācību līdzeklis / red. Emīlija Soida; P. Stučkas LVU. Latviešu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1983. – 66 lpp.
90. Freimane Inta. Vienkāršs teikuma un tā paplašināšana: Mācību līdzeklis / rec. M. Briģe, T. Porīte; / red. E. Soida, I. Audriņa; P. Stučkas LVU. Latviešu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1985. – 106 lpp.
91. Latviešu un krievu valodas salīdzinājuma kurss: Programma, kontroldarbi, mājasdarbs, literatūra / sast. J. Rozenbergs; rec. E. Soida, I. Audriņa; P. Stučkas LVU. Latviešu valodas katedra. – Rīga: P. Stučkas LVU, 1989. 10 lpp.

Raksti par viņu

92. Paegle Dzintra. Vai tikai skolotājiem?: [par Jūlija Kārklīņa, Martas Rudzītes, Emīlijas Soidas grāmatu "Valodas mācība" Rīga: Zvaigzne, 1977. – 128 lpp.] // Padomju Jaunatne. – 1978. – 22. marts.
93. Hronika: [Sakarā ar Emīlijas Soidas 60. dzimšanas dienu] // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – Rīga, 1984. – 20. laid. – 169.–170. lpp.
94. Kļaviņa Sarma. Labo rūpju lauks: [Valodniecei Emīlijai Soidai 60] Dzimtenes Balss. – 1984. – 22. marts. – 3. lpp.
95. Novadnieki Nirzā: [Par tikšanos Nirzas astoņgadīgajā skolā ar novada ievērojamākajiem darbiniekiem] // Literatūra un Māksla. – 1984. – 22. jūn. – 14. lpp. Pieminēta arī E. Soida.

96. Dimants A. Ata Kronvalda mūsdienīgums // *Ciņa*. – 1987. 19. marts. Pieminēta E. Soida.
97. Kušķis Jānis. Vīspusīga personība // *Dzimtenes Balss*. – 1987. – 2. par. 5. lpp. Pieminēti arī E. Soida, J. Anspaks, S. Lasmane, V. Čakare, S. Kļaviņa.
98. Leikuma Lidija. Artura Ozola piemiņas konference: [Arī par E. Soidas, V. Čakares, J. Kušķa referātiem] // *Literatūra un Māksla*. 1987. 27. marts. – 3. lpp.
99. Lūse Dace. Jūs aicina Jauno filologu skola... // *Padomju Jaunatne*. 1987. – 23. apr. Pieminēta arī Emīlija Soida.
100. Artura Ozola dienā: [Par P. Stučkas LVU 70. gadadienu veltīto zinātnisko konferenci "Baltu filoloģija Latvijas Universitātē"] / B. Štekele, A. Kalnača // *Literatūra un Māksla*. – 1989. – 25. marts. – 14. lpp. Tekstā pieminēti arī S. Kļaviņa, M. Rudzīte, A. Bankavs, V. Eihvalds, A. Stikāne, J. Paršuta, N. Gusarova, J. Kušķis, E. Soida.
101. Emīlija Soida: [Nekrologs] / Marta Rudzīte, Sarma Kļaviņa // *Literatūra un Māksla*. – 1989. – 9. dec.
102. Kļaviņa S. Valodu likums // *Baltu filoloģija I. Rīga: LU, 1991.* – 73.–76. lpp. Pieminēta E. Soida.
103. Martinsons V. 6. starptautiskais baltistu kongress Viļņā // *Diena*. – 1991. 5. okt. – 7. lpp. Pieminētas arī Emīlija Soida, Daina Nītiņa, Dace Markus.
104. Karulis Konstantīns. Baltistu kongress // *Karogs*. – 1992. – Nr. 2. – 239.–241. lpp. Pieminēta E. Soida.
105. Kļaviņa S. Valodniecei un pedagoģei Emīlijai Soidai 70 // *Izglītība*. 1994. – 31. marts.
106. Filoloģijas fakultāte / S. Kļaviņa, A. Stikāne // *Latvijas Universitāte 75. Rīga: Latvijas Universitāte, 1994.* – 139.–154. lpp. Pieminētas arī E. Soida, A. Laua.
107. Kļaviņa S. Valodai un izglītībai veltīts mūžs. Valodniecei un pedagoģei Emīlijai Soidai – 75 // *Izglītība un Kultūra*. – 1999. – 18. marts. – 7 lpp.
108. Pakratniece Kornēlija. Vārddarināšanas jautājumi latviešu valodniecībā // *Acta Baltica '99*. Kaunas: AESTI, 1999. 42.–46. lpp. Pieminēta E. Soida.

Liāna Langrāte

SATURS

RAKSTI

I. DIMANTE	Adverbu transpozīcija un to evolūcija krievu un latviešu valodā.....	5
R. GRISLE	Vai latviešu valodā ir instrumentālis?	21
G. KAČIŪSKIENĒ	Nekirčiuotų <i>i/u</i> ir <i>ę/ę</i> vartojimas Joniškėlio ir Pakruojo apylinkių rišliuose tekstuose.....	25
E. KAGAINĒ	Starpniekvalodu ietekmes leksisko aizgūvumu pārņemšanā Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs.....	31
I. KOŠKINS	Senkrievu aizgūvumu latviešu valodā vēsturiski valodniecisks vērtējums	39
I. KURZEMNIECE	Žogu nosaukumu darināšana latviešu valodā.....	51
J. KUŠKIS	Par Madonas apkārtnes vietu vārdiem vienskaitlī..	69
L. LEIKUMA	Latvijas vietu vārdu rakstības jautājumi.....	75
DZ. PAEGLE	Valodniecības terminu precizēšana 20. gadsimta sākumā.....	87
K. POKROTNIECE	Paļīgteikumi ar <i>ja</i> : vēsture un problēmas.....	107
V. SKUJIŅA	No tehniskās terminoloģijas attīstības vēstures...	117
A. STAFECKA	Izloksnes īpatnības Andriņa Jūrdža rokrakstos	129
A. TIMUŠKA	Tradicionālais un novatoriskais topošajā "Latviešu izlokšņu vārdnīcā"	137
P. VANAGS	Debitīva formu lietojums visvecākajos latviešu tekstos.....	143
A. BUHĀRINA	Latv. <i>brangs</i> , liet. <i>brangus</i> un latv. <i>dārgs</i> , liet. <i>dargus</i>	157
T. G. FENNELL	Observations on the manuscripts of Fürecker's Latvian-German dictionary	165
A. KALNAČA	Izteiksmju sinonīmija latviešu valodā.....	173

LITERATŪRAS APSKATS

<i>Vārds un tā pētišanas aspekti. Rakstu krājums. 1.; Vārds un tā pētišanas aspekti. Rakstu krājums. 2. (A. KALNAČA)</i>	187
<i>Lembit Vaba, Uurimusi läti-eesti keelesuhetest (S. SUHONEN)</i>	189
<i>Simono Vaišnoro 1600 metų Žemczuga Theologischka ir jos šaltinai (P. VANAGS)</i>	195
<i>Wörter-Büchlein / Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch / Schwedisch / Polnisch und Lettisch / Zu benennen seynd (J. KUŠKIS)</i>	198

HRONIKA

Perspektīvā lietuviešu valodnieku iniciatīva (A. ANDRONOVŠ, E. MILČONOKA)	201
Konference "Baltu valodu fonētikas un akcentoloģijas problēmas (I. KLĒVERE)	204
Trešā konference par Baltijas studijām Eiropā (E. MILČONOKA)	209

PIEMINOT

JŪLIJAM KĀRKLIŅAM – 75

Jūlija Kārklīņa (1924 – 1982) vieta mūsdienu latviešu valodas sintaksē (I. FREIMANE)	211
Jūlija Kārklīņa darbu bibliogrāfija (L. LANGRĀTE)	217

ALĪSEI LAUAI – 85

Alīses Lauas (1914–1994) devums skolai (DZ. PAEGLE)	223
Alīses Lauas darbu bibliogrāfija (L. LANGRĀTE, DZ. PAEGLE)	226

EMĪLIJAI SOIDAI – 75

Emīlijas Soidas (1924 – 1989) devums Latvijas zinātnē un izglītībā (S. KĻAVIŅA)	231
Emīlijas Soidas darbu bibliogrāfija (L. LANGRĀTE)	236